

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

На правах рукопису

Вишинський Петро Мар'янович

УДК 340.12

**ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ
ЯК ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА
ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ЮРИСТА**

Спеціальність: 12.00.12 – філософія права

Дисертація

на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник
Бліхар В'ячеслав Степанович
кандидат філософських наук

Львів
2011

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ	12
1.1. Методологічна багатоаспектність пізнавальних і перетворювальних конструкцій юридичної освіти	13
1.2. Філософська методологія як раціоналізація світоглядних орієнтирів у професійній підготовці юриста	27
1.3. Структурованість антропології як окремого напрямку філософського знання	45
Висновки до першого розділу	64
РОЗДІЛ 2. СТРАТЕГІЧНІСТЬ ФОРМ КОНСТИТУЮВАННЯ ФІЛОСОФСЬКОЇ АНТРОПОЛОГІЇ	66
2.1. Тракткування людини в межах загальнофілософської і філософсько-правової інтенцій	66
2.2. Гуманізаційно-правовий елемент у сприйнятті людини як соціально-правової цінності	86
2.3. Відношення «людина – суспільство» як антропологічний елемент впливу на професійну підготовку юриста	107
Висновки до другого розділу	125
РОЗДІЛ 3. ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГОТОВНОСТІ ЮРИСТА ДО МАЙБУТНЬОЇ ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	127
3.1. Філософсько-методологічний аспект професійної підготовки юриста	127

3.2. Філософська антропологія як конструкт теоретико-методологічного вдосконалення юридичної діяльності	146
3.3. Філософсько-антропологічна концептуальність філософсько-правової проблематики	165
Висновки до третього розділу	184
ВИСНОВКИ	186
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	191

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У пошуках істини освіта та наука інтерпретуються у рамках процесу й наслідку формування конкретно людиною свого образу в культурі. В контексті вибору найперспективніших шляхів модернізації освіти звертаються до традиційних методологій пізнання не лише освітньої діяльності, а й до світоглядно-методологічних експлікацій, які розкривають природу та сутність основного суб'єкта усіх освітніх перетворень – людину, яка навчається і, яка навчає. Підвищення наукового інтересу до методології, зокрема до філософської і філософсько-правової, є необхідним та імперативним, адже розв'язати чималу кількість проблем у відношеннях «людина-суспільство», «людина-природа», «людина-людина» спроможна виключно освічена особистість з високою світоглядною культурою.

Необхідною умовою наукової постановки нашого дослідження є критичне засвоєння потужного евристичного потенціалу філософських інтерпретацій, їх систематизація у вигляді напрямів, типів і підходів до розгляду людини, виявлення зв'язків між ними та, як наслідок, теоретичними результатами трактування людини, що знаходить свій вияв у освітніх просторах.

Ретельне вивчення і критичне осмислення професійної підготовки юриста обумовлюється потребою втілення основних її характеристик в умовах кризи сучасного державотворення. Окрім того, проблематику філософської антропології можна цілком логічно застосувати й до професійної підготовки юриста, яка, за своєю суттю, має цілком оптимальні можливості озброєння майбутнього юриста методологією дослідження людини, її самореалізації та підходами до визначення мети, змісту і технологій юридичної освіти. Водночас, професійно-юридична освіта не спирається достатньою мірою на філософсько-світоглядний і теоретико-методологічний потенціали. Завдання методологічного забезпечення

професійної підготовки юриста набувають у цьому контексті пріоритетного значення. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває дослідження філософської антропології як теоретико-методологічної основи професійної підготовки юриста.

Теоретичною основою дисертаційного дослідження є доробки тих учених, які аналізували різні аспекти окресленої в дисертації проблематики. Насамперед, слід виокремити таких українських філософів права, як: В. Бачиніна, В. Бігуна, В. Вовк, Т. Гарасиміва, В. Журавського, В. Кравця, М. Козюбри, В. Костицького, В. Кременя, В. Навроцького, В. Ортинського, П. Рабіновича, О. Скакун, В. Скибицького, С. Сливки, В. Сокурєнка, А. Токарської, В. Шаповала та ін.

Значну увагу антропологічним проблемам в праві та у сфері формування особистості приділили А. Ковлер, Б. Марков, Б. Мещеряков, Н. Пилюгіна, Н. Рулан.

З-поміж радянських учених-правознавців потрібно назвати: Л. Воєводіна, Г. Мальцева, М. Матузова, В. Патюліна. Значний інтерес представляють теоретичні здобутки радянських правознавців – В. Авдєєва, В. Баруліна, В. Малахова, В. Нерсєсянца, В. Сирих, Ю. Сорокіної, Н. Чепурної, Б. Чічеріна та багато ін.

Окрім того, в дисертаційному дослідженні були використані ідеї сформульовані у працях видатних європейських та російських філософів: Ф. Бекона, М. Бердяєва, М. Бубера, К. Вальверде, Г. Гегеля, Е. Гусерля, О. Данільяна, І. Ільїна, І. Канта, К. Леві-Строса, П. Новгородцева, Г. Плеснера, Б. Чічеріна, В. Шелінга, М. Шелера, Д. Юма та ін.

Досягненню поставленої пізнавальної мети слугувало використання досягнень вітчизняної філософської думки, представленої працями В. Бліхара, О. Данільяна, В. Кременя, С. Кримського. Залучення значного теоретичного масиву дозволило простежити розвиток філософської антропології крізь призму її зв'язку та впливу на правотворчість, правосвідомість і професійну підготовку юриста.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Дослідження є складовою наукової теми «Методологія вивчення державно-правових явищ, філософії права, стану і перспектив розвитку ОВС України» кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ (шифр роботи 0113; номер державної реєстрації 0106U003648).

Метою і завданням дослідження є виявлення антрополого-методологічних засад забезпечення професійної юридичної освіти.

Для досягнення поставленої мети у дисертації поставлено такі **завдання:**

- визначити головні теоретико-методологічні підходи в аналізі філософсько-антропологічної проблематики;
- обґрунтувати необхідність філософсько-антропологічної методології, її концептуалізації у модернізації професійної юридичної підготовки;
- довести актуальність філософсько-антропологічної методології сучасної системи юридичної освіти;
- висвітлити значення антропологічних експлікацій філософської теорії у процесі саморозвитку особистості, зокрема – юриста;
- проаналізувати значення філософської методології в контексті її застосування для вдосконалення юридичної освіти та юридичної діяльності;
- розкрити сутність сучасного трактування вищої юридичної освіти в контексті розвитку ринкових відносин через реформування системи вищої освіти;
- узагальнити теоретико-методологічні засади проектування філософсько-правового забезпечення професійної готовності майбутнього юриста до антропологічно зорієнтованої теорії та практики.

Об'єктом дослідження є особливості сучасної професійної підготовки юриста як системи його методологічного, загальноюридичного та професійно-предметного формування.

Предметом дослідження є філософська антропологія як теоретико-методологічна основа професійної підготовки юриста.

Методи дослідження. Філософсько-методологічною основою дисертаційного дослідження є базові концепції гносеології, онтології, феноменології, герменевтики та концепти філософії і соціології права.

Достовірність та аргументація наукових результатів здійснювалися, опираючись на філософські, загальнонаукові та спеціально-наукові методи, зокрема інтерпретаційно-аналітичний метод, за допомогою якого здійснювалися: теоретичний аналіз, синтез філософських, юридичних і педагогічних праць, нормативно-правових документів, підручників із узагальненням теоретико-методологічних засад проектування філософсько-правового забезпечення професійної підготовки юриста до антропологічно зорієнтованої теорії та практики; порівняльно-історичний аналіз, на основі якого було виявлено методи, умови та тенденції інтеграційного процесу філософсько-антропологічної думки у професійну підготовку юристів; наукова індукція, яка дала змогу врахувати виміри буття людини та здійснити функціональний і системний аналіз; інтегративний метод, який уможливив отримання наукових результатів щодо знання про вимір *homo juridicus*; культурологічний підхід, на основі якого визначено вплив філософської антропології як методології сучасних освітніх перетворень шляхом залучення антропологічного підходу на систему юридичної освіти; аксіологічний і антропологічний методи, котрі дали змогу висвітлити значення антропологічних експлікацій філософської теорії у методології саморозвитку особистості, а в цьому випадку – юриста; системно-структурний метод, який у рамках з'ясування і конкретизації складових професійної освіти юриста допомагає розкрити сутність сучасного трактування вищої юридичної освіти в контексті розвитку ринкових відносин через реформування системи вищої освіти.

Наукова новизна одержаних результатів дисертаційного дослідження полягає в тому, що з позицій філософської антропології як

теоретико-антропологічної основи професійної підготовки юриста розкрито сутність юридичної освіти та її впливу на формування світогляду юриста.

При цьому отримані нові результати, які розкривають особистий внесок автора у розробку теми, яка досліджується:

уперше:

- визначено можливості та межі філософської антропології як теоретико-методологічної основи вирішення проблеми професійної підготовки юриста. Можливості та межі філософської антропології такі: а) її концептуальність дає змогу трактувати будь-який юридичний феномен усередині інтелектуального простору соціокультурних, історико-філософських і філософсько-правових смислів, тому втрачається виключність юридичних меж; б) напрямлена на утворення філософсько-антропологічних моделей правової реальності; в) дослідження формування особистості актуалізується у зв'язку з пошуком причин і шляхів виникнення держави та права;

- обґрунтовано умови, на основі яких філософська методологія інтегрує синтез антропологічних концептів у модернізацію юридичної освіти. Ці умови зумовлюються тим, що філософська методологія розкриває відношення наукової діяльності з іншими сферами людської діяльності крізь призму трактування науки в контексті людини, культури, суспільства, держави, права тощо. Використовуючи філософську методологію враховуються усі складові дослідницької діяльності в будь-якій науці, особливо, що стосується раціоналізації світоглядних орієнтирів у професійній підготовці юриста;

набули подальшого розвитку:

- трактування і специфіка філософсько-антропологічної інтерпретації правового статусу особи, які відображають основний принцип інтерпретації прав людини з антропологічних позицій, що виражається так: «людина як людина повинна мати право». Крім того, права людини мають

антропологічну основу у внутрішній мірі прагнення людини до ризику і новацій, яка полягає в прагненні зберегти себе, свою екзистенцію;

- теоретичні підходи щодо визначення філософської методології як системного фактору юридичної діяльності, котра передбачає поглиблення філософсько-світоглядного пізнання науково-практичних і освітніх процесів у професійній підготовці юриста;

удосконалено:

- модель системи юридичної освіти шляхом визначення напрямів використання теоретичних знань у процесі удосконалення та підвищення ефективності юридичної діяльності. Важливим чинником у цій моделі, окрім знань, є розуміння майбутнім юристом соціальної ролі права, оволодіння навиками та вміннями виконання своїх професійних обов'язків, потреба в постійному правовому самовдосконаленні. Відтак важливе її завдання – це формування правової свідомості як надійної основи правової культури і поведінки громадян;

- на основі дослідження філософської антропології у системі інших наук, зокрема філософії права, обґрунтовано багатофункціональність, складноструктурність і багатовимірність методології, котра розуміється як синтез епістемологічних, гносеологічних, аксіологічних та світоглядних знань у межах організації юридичної діяльності;

- стратегічні підходи стосовно дослідження поняття і структури генези та філософсько-правових детермінантів професійної підготовки юриста, які дали можливість констатувати, що: а) поза правовою інституалізацією, досконалою юридичною культурою і вихованням професіоналів юристів, неможливим є формування громадянського суспільства; б) ефективність правових перетворень активізується лише у рамках високого рівня правової культури суспільства; в) саме право формується і діє у контексті свободи та свідомості людини, що відображається крізь призму залежності рівня будь-якої правової системи від правосвідомості.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані у дисертаційному дослідженні висновки можуть бути використані в практичній роботі органів влади, діяльність яких пов'язана із нормотворчістю, а також у правозастосовній сфері, зокрема в ОВС України; у подальшій розробці загальнотеоретичної концепції професійної освіти.

Окремі положення і висновки дисертації можуть застосовуватися у:

- навчальному процесі, при викладанні таких курсів, як: «філософія права», «філософія», «професійна етика», «деонтологія», «теорія держави та права», «етика та естетика»;
- у науково-дослідній сфері – для усунення існуючих прогалин у вивченні впливу філософської антропології на професійну підготовку юриста;
- у процесі підготовки підручників, навчальних посібників із теорії держави й права, професійної етики, юридичної деонтології, філософії права.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійним дослідженням автора та базується на авторському переосмисленні наукової проблеми – філософська антропологія як теоретико-методологічна основа професійної підготовки юриста. Усі наведені в дисертації і винесені на захист наукові результати отримані автором особисто.

Апробація результатів дисертації. Основні ідеї та положення дисертації доповідались і отримали позитивну оцінку на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ, на міжнародних та всеукраїнських конференціях, зокрема: на Регіональній конференції «Проблеми державотворення в Україні: минуле і сучасне» (Львів, 21 травня 2009р., Національний університет «Львівська політехніка»); II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Роль суспільно-політичних дисциплін у формуванні світогляду працівника органів внутрішніх справ» (Львів, 28 травня 2009 р., Львівський державний університет внутрішніх справ МВС України); Міжнародній науковій

конференції «Духовність. Культура. Людина» (Львів, 15-16 квітня, 2010 р., Львівський національний університет імені Івана Франка.

Публікації. За темою дисертаційного дослідження опубліковано індивідуально три публікації у наукових фахових виданнях і три матеріали доповідей на наукових конференціях.

Структура дисертації та її обсяг. Специфіка визначених метою та завданнями проблем, що стали предметом дослідження, їхня багатоаспектність визначили загальну логіку і структуру дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, дев'яти підрозділів, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 207 сторінок, у т.ч. основний текст – 190 сторінок. Список використаних джерел викладений на 17 сторінках і складається із 197 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ

Підвищення інтересу до багатоаспектності правознавства викликане, передовсім, зацікавленням у дослідженні формування громадянського суспільства та держави загалом. Окрім того, філософсько-правова теорія безпосередньо вплинула на становлення правової і політичної культури, розвитку демократично-правової держави. Саме це й обґрунтовує неабияке значення філософії права у системі гуманітарної загалом і юридичної освіти зокрема.

Сьогодні можна простежити зріст інтересу до особистого життя людини, її особистісної свободи, діяльності, вимірів вчинків і т.д. У цьому контексті активізується поняття права як найоптимальнішого регулятора суспільно-державних відносин та носія забезпечення правопорядку. Це підкреслює важливість значення права у подальшому, особливо, що стосується перетину наукових векторів між суто філософією і філософією права.

Філософія права за своєю структурою – багатоаспектна наука зі своїми методами, функціями, предметом, міжпредметними зв'язками тощо. Немовби бездоганна, на перший погляд, наука з необмеженими можливостями, проте, поза філософією, як одного з найважливіших посередників у формуванні духовної культури, багатовимірність філософії права вичерпується. «Духовне життя початку нового тисячоліття, – зазначає В. Шаповал, – надзвичайно складне і плюральне: з одного боку, воно вкрай насичене сцієнтизмом, з іншого, несе в собі значні елементи окультизму та вульгарної містики, поєднуючи в собі те, що, здавалося б, не поєднується. З іншого боку, ці причини ми знаходимо в самому праві, яке втратило свій освячений релігією та мораллю зміст і націлене скоріше на виконання суто інструментальних функцій» [178, с. 132].

Таким чином, право, в співвідношенні з філософією, спроможне забезпечити ефективність реалізації відповідних реформ щодо формування громадянського суспільства та демократично-правової держави. Поза актуальністю філософсько-правової тематики унеможливорюється діяльність у рамках становлення суспільних свідомості та ієрархії цінностей. Отже, це сприяє сконцентруванню уваги дослідника в дослідженні філософсько-правових інтенцій у контексті саме антропології, опираючись на теоретичні концепти і закордонних, і українських науковців. Окрім того, проведення досліджень антропологічного змісту слід реалізовувати і в рамках розвитку інформаційних технологій, і на основі західноєвропейських філософсько-антропологічних напрямів. А це свідчить про ключовий статус людиновимірного елемента в праві для сучасного розвитку філософії права.

1.1. Методологічна багатоаспектність пізнавальних і перетворювальних конструкцій юридичної освіти

Глобалізаційні процеси разом із соціально-економічними змінами у формуванні громадянського суспільства та державотворенні актуалізують потребу висококваліфікованого професійного правового освітнього вишколу. Це неодмінно сприятиме ефективному функціонуванню та різнобічній адаптації чинного правового поля до міжнародного досвіду, вимог і норм.

Окрім того, згадані вище процеси та зміни безпосередньо залежать від освітнього сектору, зокрема вищої освіти. Виші як вираження освіти на міжнародній арені – суб'єкти глобальних тенденцій, оскільки:

- розширюється сітка нових комунікаційних технологій;
- розширюється міжнародна та академічна професійна мобільність;
- створюються філіали вишів на території інших держав у контексті запобігання їх освітньої конкурентоспроможності і т.д.

Тим не менше, освіта була, є і буде ключовим інструментом розвитку громадянського суспільства та демократично-правової держави, оскільки

одвічно трактувалася як пріоритетний напрям державної політики. Зрештою, доцільно виділити, що саме завдяки освіті західні держави уможливили високий рівень розвитку науки, економіки, медицини тощо. Тому для міжнародної спільноти принцип пріоритетності освіти надалі залишається незмінним.

Саме в такому контексті, зазначає В. Кваніна, проблеми національної безпеки та проблеми стану освіти нерозривно взаємопов'язані між собою, тому що зі системою освіти пов'язані інтереси більшості громадян і, з боку освіти уприсутнюється дещо, що містить в собі небезпеку, загрози національній безпеці, національним інтересам держави [79, с. 26].

Сьогодні достатньо часто, принаймні в контексті соціологічних досліджень, освіту прирівнюють до базового соціального інституту з притаманними йому характеристиками. Для прикладу, Ю. Волков та І. Мостова подають такі характеристики соціального інституту:

- у суспільстві поширюється усвідомлена більшістю громадянами потреба як ключова передумова становлення нового інституту;
- повинні існувати операційні засоби задоволення цієї потреби, тобто утворена система необхідних для суспільства функцій, дій, операцій, приватних цілей, котрі розвиватимуть нову потребу;
- для того, щоб інститут виконував свою місію, він наділяється необхідними ресурсами (матеріальними, фінансовими, організаційними та ін.), які держава зобов'язана стабільно поповнювати;
- для забезпечення самовідтворення інституту необхідним є й особливе середовище (має сформуватися притаманна виключно йому субкультура) [41, с. 328].

Отже, можна виділити, що існування системи освіти, в рамках соціального інституту, опирається на потреби особистості, суспільства та держави. Саме освіта спроможна уможливити вирішення суспільством потреби збереження і передавання культури з покоління в покоління, задіявши людину до активної і творчої соціальної діяльності. Як зауважує

В. Сирих, «лише оволодівши тією чи іншою сукупністю загальних і професійних знань, моральних, правових чи інших соціальних норм, правил поведінки, прийнятих у суспільстві, – людина формує себе як особистість, здатну до творчої діяльності в тій чи іншій сфері соціального буття і вносити свій внесок у творення матеріальних чи духовних благ, розвиток науки тощо» [140, с. 29].

Для прикладу, в такому ж ракурсі, орієнтуючись на європейський стандарт, розвивається сучасна система освіти в Україні, модернізується український ринок юридичних послуг. «Зацікавленість у професії юриста, – на думку В. Гошовського, – цілком зрозумілий процес, адже наша держава розвивається, зростає нове покоління молодих людей, котрі мають нові пріоритети, бажають захищати свої права та інтереси, прагнуть певної стабільності, але при цьому не позбавлені авантюризму та певної частки романтики юридичної професії. Проте талановитим юристом може стати не кожен. Важливо, аби людина самотійно здійснила вибір фаху та дійсно мала бажання надавати юридичну допомогу, що в подальшому обов'язково має допомогти стати їй справжнім юристом» [52].

Тим не менше, в нашій державі в межах останніх 10-ти років констатується низький рівень освіти щодо попиту на сучасному етапі розвитку економіки. Це стосується, для прикладу, того, що випускникам необхідний вищий теоретичний рівень знання на відміну від того, який здобули у відповідному виші. Тобто система освіти сьогодні – екстенсивний процес як результат величезної кількості правників – випускників вишів юридичного спрямування (юридичних факультетів) з одного боку, та рідкість високопрофесійних юристів – з іншого. Звісно, йдеться саме про недосконалість загальної системи юридичної освіти.

Крім того, як зауважує О. Скаун, у вишах системи МВС України реалізовується підготовка висококваліфікованих кадрів для забезпечення ефективної роботи в органах внутрішніх справ, зокрема: боротьба з організованою злочинністю; кримінальний розшук; слідство; економічна

безпека; експерти-криміналісти та ін. Разом із вузькоспеціалізованим вишколом у вишах цієї системи надають освітні послуги й із інших дисциплін, таких як: економіка, право, психологія тощо. Ключовим завданням освіти у вишах системи МВС України є:

– забезпечити необхідною кількістю фахівців з однаковим високим рівнем підготовки (кожен випускник-фахівець повинен бути спроможним до виконання покладених на нього обов'язків із першого робочого дня, а не докваліфіковуватися під час проходження служби) [143, с. 73].

У такому ракурсі фундаментальним завданням у вишах системи МВС України є, передовсім, підвищити загальносуспільний рейтинг кваліфікації і професіоналізму своїх випускників у рамках внутрішньодержавної нестабільності та невизначеності у кроках влади. На думку консультанта юридичної фірми «АНК» М. Сорочинського, сьогодні активізується усвідомлення негативних наслідків від правової невизначеності та державної нестабільності для економічного розвитку та залучення міжнародних інвестицій. Попри прив'язаність такого роду ознак лише до хиткості національного законодавства та корупції дослідник переконаний, що «вітчизняна система юридичної освіти також не виховує повагу до правової стабільності. У ній замало уваги приділяється важливості принципу правової стабільності у вітчизняній правовій системі. Формується зневажливе ставлення до судової практики, міф про те, що через відсутність у нашій системі судового прецеденту суди нібито мають право приймати суперечливі рішення у різних справах» [150].

Л. Шевченко зосереджує увагу на тому, що сьогодні простежується дисбаланс у наданні освіти та ринку праці. Передовсім це стосується факту «надлишкової освіти» (коли працівники з високою формальною підготовкою займаються малокваліфікованими видами праці). Крім того, має місце працевлаштування не за здобутою освітньо-кваліфікаційною спеціальністю. На основі проведеного дослідження щодо дисбалансу між професійною

освітою та працею за конкретною освітньо-кваліфікаційною спеціальністю професор Шевченко виділяє декілька аргументів:

– система освіти у своїй діяльності орієнтується переважно на попит домогосподарств як «постачальників» абітурієнтів і споживачів освітніх послуг. У той час, як попит на робочу силу фахівців формують на ринку праці роботодавці. При цьому система освіти через нестачу достовірної, а головне – повної інформації про реальні потреби економіки, продовжує діяти за інерцією, не «вловлює» сигналів ринку праці. Наприклад, в Україні 288 із 904 (тобто майже третина) вищих навчальних закладів є або юридичними, або мають навчальні підрозділи (факультети, відділення, інститути) з підготовки юридичних кадрів. З них державні – 164, приватні – 124. Як наслідок – на ринку кваліфікованої праці України відмічається надлишок юристів, економістів і менеджерів при одночасній катастрофічній нестачі інженерів, хіміків, представників інших технічних спеціальностей. Після одержання диплому про вищу освіту безробітними стають 70 % випускників. Частину з них Державна служба зайнятості направляє вдруге у вищі або навіть ПТНЗ з метою проходження професійного навчання. Решта змушена погоджуватися на першу пропозицію роботи;

– самі працівники, особливо молодь, керуючись своїми егоїстичними інтересами, обирають більш легкі чи краще оплачувані професії – економіста, юриста, менеджера тощо;

– більшість роботодавців вважають, що майже всі випускники навчальних закладів є недостатньо кваліфікованими, не мають практичних навичок і не можуть виконувати на належному рівні поставлені виробничі завдання. Ринок праці фактично перетворюється на «ланцюжок очікувань», який розставляє претендентів на робочі місця залежно від рівня освіти. З цієї точки зору, втрата статусу диплома неминуча, але тимчасова;

– масова професійна мобільність – наслідок структурних зрушень в економіці. Структура сучасного ринку праці представлена постійними й перемінними детермінантами. Постійні детермінанти – це спеціальності, які

мають і матимуть стійкий попит, що визначається насамперед розвитком життєво важливих галузей будь-якої держави. Ринок праці за постійними детермінантами змінюється плавно, а попит найчастіше є нижчим від пропозицій, що надходять. На такому ринку праці виникає конкуренція між спеціалістами, які претендують на ті чи інші робочі місця, а в роботодавця є вибір [182].

Для прикладу, коментуючи дослідження стану справ з підготовкою юридичних кадрів за ініціативи Європейської асоціації студентів права та за підтримки Американської асоціації адвокатів в Україні, керівник експертної групи Д. Федорчук окреслив загальні штрихи сучасного стану вищої юридичної освіти в Україні. Серед найпоширеніших він виділив такі:

- однією із позитивних рис української юридичної освіти є, безперечно, традиційна універсальність навчання, жорсткий теоретичний каркас під юридичними знаннями, що в подальшому дозволятиме практикам орієнтуватися в найбільш складних ситуаціях із законодавством, яке щоденно змінюється або тлумачиться щоразу інакше;

- негативними моментами сучасної юридичної освіти в Україні є: відсутність реальної мотивації для навчання значної кількості студентів; недостатня морально-етична підготовка майбутніх юристів; недостатня матеріально-методична забезпеченість навчального процесу; слабкий зв'язок між теорією, якої навчають в університетах, та реальною, щоденною практикою;

- для зниження негативних характеристик юридичної освіти пропонується: запровадити процедуру з'ясування мотивів для вступу, зокрема, через подання мотиваційного листа, схожого з тим, що подається при працевлаштуванні за кордоном або написання есе, в якому абітурієнт повинен обґрунтувати своє бажання стати саме юристом; окрім підвищення заробітної плати викладачам виші зобов'язані спрямовувати ресурси на зміцнення матеріальної бази (зокрема, розширення бібліотечних фондів,

комп'ютерних мереж, баз даних, Internet-ресурсів) та додаткове фінансування наукових досліджень викладачів;

– зростаюча кількість непрофільних вишів, котрі готують майбутніх юристів, спотворює ідею юридичної професії як саморегулятивної гільдії відповідальних професіоналів, покликаних гарантувати справедливість та законність у суспільстві, розмиває її межі та фактично перетворює юридичну професію на ремесло, орієнтоване на заробляння грошей, тощо [11].

І справді, нерідко, виші для того, щоб зберегти себе від втрати абітурієнтів, у контексті попиту правників, поза наявністю висококваліфікованого професорсько-викладацького складу запроваджують юридичні спеціальності в навчальний процес. Це призводить до низького рівня освіти, в цьому випадку юридичної, що, звісно ж, девальвує саму професію юриста. Хоча втручатися в регулювання якості освіти (передовсім юридичної) держава не поспішає, особливо що стосується надання ліцензій вишам для підготовки майбутніх юристів. Як зауважують Б. Ебзєєв і Т. Озієв, порівнюючи європейський та український стандарти юридичної освіти, «не дивлячись на кардинальні зміни у суспільстві, інші вимоги й до юридичної науки, й до юридичної практики, ми продовжуємо навчати «поняттям», а не праву, тоді як європейські студенти крім «понять» повинні показати неабиякі знання правових позицій конституційного суду своєї держави та Європейського суду з прав людини в контексті даної проблеми» [192, с. 46].

Окрім таких зауваг, голова Союзу юристів України В. Євдокимов відзначив, що в українських юридичних вишах викладають люди без практичного досвіду роботи, тому в більшості вишів викладачі не можуть забезпечити необхідну підготовку спеціалістів [71]. Саме в цьому він вбачає неспроможність України отримувати професійних і кваліфікованих юристів. Крім того, сьогодні можна констатувати перенавантаження випускниками-правниками суспільно-економічного простору. Маючи юридичну освіту, вони не можуть влаштуватися на роботу.

Простеживши зв'язок між розвитком юридичної науки та юридичної освіти з розробкою і вдосконаленням методологічних проблем юриспруденції загалом, М. Бійтін зауважив, що в процесі правотворчості необхідно розуміти два напрями: перший, із урахуванням результатів фундаментальних наукових досліджень у вільному науково-дослідному просторі; другий – базований на різнобічності викладання юридичних дисциплін у навчальному процесі з підготовки професіоналів [13, с. 116]. Крім того, на його думку, слід частіше звертатися до суто філософського підходу у розв'язанні державно-правових проблем. Отже, знову ж актуалізується проблематика філософії права як окремої юридичної науки з можливостями впливати на формування громадянського суспільства та становлення демократично-правової держави тощо.

Говорячи про практичне використання законів у контексті ефективності розробки пропозицій щодо чинного законодавства України, необхідно зважати на спільність дій влади, юристів та освітян. Це спричинить подвійний ефект: з одного боку, спрямує увагу на удосконалення законодавчої системи, з іншого – боку, спрямує на створення найоптимальнішої моделі вищої юридичної освіти, що б уможливило заповнення правового корпусу висококваліфікованими випускниками вишів юридичного спрямування.

На думку В. Гошовського, якісна практична компетенція – самоціль кожного студента-правника, яка безпосередньо залежить від особистого бажання, цілеспрямованості та інтелектуальних задатків [52]. Саме в ракурсі надання таких можливостей, на його думку, слід трактувати завдання вишів – створити необхідні умови для самореалізації студентом особистого творчого та наукового потенціалу. Слід також брати до уваги й те, що здобуті у вишах теоретичні знання – запорука практичної компетентності. Навіть попри зв'язок нестабільності української правової системи з прогалинами у вищій юридичній освіті, то, все ж таки, саме останній надається неабияке значення у подоланні упередженого (здебільшого осудного та негативного) ставлення

до правової стабільності в державі, судової практики, діяльності правоохоронних органів тощо.

Тим не менше, на думку М. Харенка, сьогодні доводиться констатувати задовільний стан юридичної освіти. Адже система та програма навчання студентів-правників постійно доопрацьовується та вдосконалюється, а юридична професія, у принципі, передбачає навчання впродовж усієї практики (на місці працевлаштування) і не вичерпується отриманням диплома. Проте одну із прогалин, з практичної точки зору, слід виділити, а саме неможливість у низці вишів отримати об'єктивну оцінку рівня знань (при існуванні чималої кількості варіантів уникнення отримати негативну оцінку) [175].

Окрім того, практична компетенція у випускників-правників формується під впливом вишу, проте, досить мало таких освітніх закладів залучають до навчального процесу практичних юристів – суддів, адвокатів, нотаріусів, працівників ОВС та ін., щоб студенти мали змогу опанувати їх досвід не з теорії, а «з перших вуст». Не дивлячись на поширення юридичної професії, лише окремі виші реалізують міжнародні програми обміну студентами для стажування.

Як зауважує Р. Майданик, «основною метою сучасної вищої юридичної освіти має стати не стільки формування фахових знавців нормативно-правових актів, скільки підготовка професіоналів, які сповідують принцип верховенства права, є опорою у прагненні до демократії, побудови правової держави, що вимагає докорінної зміни вимог до змісту та якості юридичної освіти» [99]. На його думку:

- навчальні плани, по можливості, повинні враховувати прагматичну складову повсякденної активності фахівця з права, не правову сферу діяльності юриста (ділову комунікацію, тактику дій, конструктивний аналіз і моделювання ситуації, ситуативний підбір норм права);

- навчальні плани не завжди повинні будуватися згідно з галузевою диференціацією українського права, мають враховувати практичні потреби в

підготовці спеціалістів за конкретними напрямками практичної роботи, що ґрунтуються на міжгалузевому правозастосуванні;

- доцільно переглянути також перелік спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців-юристів, передбачивши, зокрема, розподіл підготовки фахівців з юриспруденції і суміжних видів діяльності – патентних повірених, державних реєстраторів, митників, криміналістів тощо;

- навчальний план ВНЗ не повинен бути замкнутим і неконвертованим, оскільки це обмежує академічну мобільність процедурою складання академічної різниці за річними періодами навчання [99].

Це свідчить про те, що відсутність єдиного стандарту вищої юридичної освіти неодмінно призводить до низького рівня формування студента-правника. Крім того, різнобічний підхід різних вишів юридичного та не юридичного профілю до надання юридичної освіти не лише унеможлиблює швидке реагування на виклики часу щодо утворення загального стандарту юридичної освіти за освітньо-кваліфікаційним рівнем «бакалавр», а й відображає відсутність такого стандарту щодо «спеціаліста», «магістра» тощо.

Крізь призму відображення негативних рис сучасного розвитку юридичної освіти, все ж таки, необхідно підкреслити неабияке значення національної системи освіти для формування студента-правника. Адже, опираючись на національний вишкіл у вишах, студент має змогу усвідомити українське законодавство, отримати практичні навички у чинних сьогодні програмах стажування і т.д. Урешті-решт, важливим чинником, окрім знань, є розуміння майбутнім юристом соціальної ролі права, оволодіння навиками та вміннями виконання своїх професійних обов'язків, потреба в постійному правовому самовдосконаленні. Як зауважують окремі науковці, проблема правового виховання, формування правової свідомості і правової культури є однією з актуальних [128, с. 100]. Добре відомо, що загальний стан правової культури громадян України ще не відповідає сучасним європейським стандартам. Отже, нині постає важливе завдання – формування правової

свідомості, яке стане надійним підґрунтям правової культури і поведінки громадян. Висока правова культура суспільства і особи – одна з важливих рис правової держави. Висока правова культура суспільства – це розвинутість усіх його правових інститутів і законодавства, правотворчої та правозастосовної діяльності [128, с. 101].

Зрештою, здобуті знання про право, в контексті формування особистості студента-правника, виражають і певні вимоги до внутрішньої потреби людини, визначаючи стиль її поведінки, сприяють її усвідомленню прав, обов'язків і відповідальності. Тобто, є зародженням правової культури особистості загалом. Крізь призму цілісності знань про право, законність, правотворчість, актуалізується низка взаємопов'язаних між собою знань, серед яких такі: соціологічні, філософські, політологічні, релігійні, культурологічні, психолого-педагогічні тощо. Крім того, активізується значення самостійного опанування методами мислення, поваги до права та переконаності у приматі справедливості. Процес формування особистості – здійснення систематичного і цілеспрямованого впливу на індивіда з метою його адекватної інтеграції в соціум, що передбачає наявність вимог і норм, переконання і навчання. Як стверджують В. Ортинський, В. Бліхар і М. Штангрет, правове виховання, своєю чергою, «зорієнтоване на оволодіння особистістю необхідним рівнем правових знань, навичок і вмінь, усвідомлення правової системи держави, на формування стійких правових ідеалів, переконань, цінностей та ін.» [120, с. 28].

Сьогодні система освіти перебуває в пошуках, основною домінантою яких є те, що психолого-педагогічний підхід до учнів як до об'єктів впливу поступово зрушується в суб'єктну площину. На перший план в освітній діяльності виступає врахування внутрішнього потенціалу людини, її потреба в особистісному зростанні й самодостатності, а завданням освітнього середовища стає створення умов для цього.

Як зауважує Н. Сухицька, сьогодні одним із головних завдань, яке має вирішити система освіти, є забезпечення її якісного рівня задля

конкурентоспроможності випускників навчальних закладів, вирішення ними в подальшому виробничих функцій та кар'єрного зростання. Це, на думку дослідниці, залежатиме насамперед від таких позитивних чинників:

- якості викладацького складу, його здатності та готовності перебудовувати свою роботу відповідно до сучасних вимог, що потребує неперервного навчання викладачів, підвищення їхнього соціального статусу, посилення соціальної захищеності;

- якості підготовки студентів, їхньої готовності до отримання саме якісних знань, що пов'язано з диверсифікацією освітніх програм, виробленням відповідної культури оцінювання і самооцінювання знань, формуванням загальної культури учасників освітнього процесу;

- якості педагогічних технологій у конкретному ВНЗ, що передбачає не лише якість застосування форм, методів, засобів навчання, а і їх адекватність майбутній професійній діяльності випускника та спроможність формувати нові якості особистості, які стають актуальними;

- якості систем управління закладами освіти; застосування організаційних, науково-методичних, кадрових заходів, спрямованих на підтримку стабільного функціонування і розвиток цих систем з метою вироблення необхідного рівня властивостей, насамперед здатності швидко реагувати на зміни в навколишньому середовищі [152].

Саме у такому ракурсі формуються висококваліфіковані та професійні випускники із можливістю працевлаштуватися за здобутою тією чи іншою освітою.

Адекватним сучасним вимогам підходом в освіті слід вважати гуманістичний, що найбільше зорієнтований на потреби й інтереси людини, яка навчається. Саме тому доцільно проаналізувати концептуальні основи процесу гуманізації освіти, що розгорнувся в усіх суспільствах світу. Теоретичний ретроспективний аналіз еволюції гуманістичної методології надасть можливість встановити певні закономірності, особливості еволюції гуманізму як світоглядного принципу, що обумовлює сучасні освітні

зрушення, щоб збагатити певною мірою теорію і практику загальної педагогіки.

Виховання особистості – це, по суті, виховання правильної поведінки, але при цьому зберігаються такі риси, як індивідуальність, оригінальність, нестандартність. Проте, як доводить життя, людина повинна мати орієнтири своєї поведінки, свого роду «маяки», тобто йдеться про встановлені норми поведінки, які часто називають моральними, соціальними та правовими.

Сьогодні можна констатувати, що однією з актуальних, важливих суспільно-державних проблем є формування особистості студента-правника. Можливість здійснення цього реалізується за допомогою саме онтології людини, ступінь розуміння нею свого призначення в суспільстві, уміння використати для цього свої можливості (мотиви навчання у виші). Адже як зауважують В. Кікоть та О. Столяренко, навчання у професійній освітній установі справедливо називають першою професійною спробою: який студент у навчанні, таким найшвидше він буде (якщо не станеться дива) і юристом. Проте важливо усвідомити: тільки інтенсивне навчання зі всіма проявами позитивних особистісних потенцій та зусиль може сформувати повноцінного професіонала. Тому аж ніяк не можна проблему формування особистості відкладати на майбутній чи сприятливіший час. Її обов'язково потрібно вирішувати у навчальному процесі [80, с. 348].

Пріоритет у такому випадку слід надавати, передовсім, знанню права, умінню безпомилково, професійно, грамотно тлумачити правові норми тощо. Тим не менше, беручи до уваги постійне інтенсифікування навчального процесу, необхідно застосовувати й такі науки, як теорія держави і права, конституційне право та ін. Урешті, на думку А. Алексюка, «ВНЗ – це не місце, де навчають, а місце, де навчаються й допомагають навчатися» [8, с. 292]. Окрім того, особистість, тією чи іншою мірою вплетена до форм суспільного життя, і якщо нема спеціальної організації її виховання, то вплив на її спосіб мислення, погляди, почуття (в тому числі й правові), готовність до участі в економічному, соціальному, культурному, правовому і

політичному житті, здатність бути суб'єктом суспільних відносин здійснюють його наявні форми, що традиційно склалися, але результат дії яких може суперечити цілям виховання [63, с. 23].

Хоча, як зауважує Н. Сухицька, «можна мати достатню кількість і хорошу якість методичного, технічного, матеріального забезпечення і не навчити майбутніх фахівців формам і прийомам використання першоджерел, критичному аналізу законодавства, самостійному пошуку розв'язання юридичних питань, апробації моделей різного роду правових ситуацій, іншими словами, не навчити працювати» [151, с. 73]. Тому, на її думку, майбутнього юриста треба готувати до постійної самостійної роботи, до самовдосконалення через призму нових «неакадемічних» форм і методів викладання.

Це говорить не про що інше, як про крайню необхідність посилення уваги на юридичній освіті з боку держави загалом і з боку юридичної спільноти зокрема. Звісно, фундаментальний вплив на розвиток юридичної освіти здійснює навчання у вишах, проте ключовим завданням залишається невід'ємність юридичної освіти від загальнодержавних правових реформ. Отже, стержнем юридичної освіти повинна бути модель юриста, зорієнтована на потреби суспільного розвитку.

Як зауважує Є. Сучкова, «формування високого рівня правосвідомості повинне стати центральної ідеєю усієї юридичної освіти, оскільки від якісного вирішення цього завдання безпосередньо залежить професійний рівень випускника: його компетентність, практична готовність до майбутньої професії, стійкість до професійної деформації та багато іншого» [154, с. 76].

У такому випадку покликання юриста, як сформованої особистості з розвинутою правосвідомістю, полягатиме у здатності стати активним носієм правової культури, ідеї демократії і справедливості. Відтак, це дасть йому можливість брати участь у вирішенні проблем зміцнення законності, підвищення рівня правової культури та правосвідомості в суспільстві, державі тощо.

Тому, на думку С. Барабанової, якісне реформування вищої освіти в умовах ринкових відносин, реалізація потреб особистості у вищій професійній освіті, захист прав та інтересів громадян у цій сфері, розвиток недержавної освіти – все це вимагає підвищення ефективності управління вищою освітою на відповідній науково-теоретичній основі, удосконалення форм і методів державного впливу, визначення значення і місця вишів та й самих студентів у цих процесах, а, відповідно, й чіткої правової регламентації їх статусу в цій системі [16, с. 17].

Система освіти в масштабах сьогодення опирається, передовсім, на засвоєння студентами певного обсягу інформації (теоретичних концепцій, практичних методик), котра, в принципі, й уможливлює здійснення професійної діяльності. Натомість, слід брати до уваги те, що сучасні умови ринкової праці вимагають не ті та інші конкретні знання, а високий рівень компетентності працівника. Це найглибше торкається тих професій, котрі безпосередньо залежать від щоденного відстежування змін у зовнішньому та внутрішньому середовищах, суспільства та держави.

Отже, можемо підсумувати, що формування особистості студента, зокрема й майбутнього юриста, є фундаментальною проблемою, вирішенню якої покликана допомогти філософія крізь призму своєї методології, котра, будучи формою суспільної свідомості, виробляє цілісний погляд на світ, місце і призначення людини у світі.

1.2. Філософська методологія як раціоналізація світоглядних орієнтирів у професійній підготовці юриста

Крізь призму XXI століття можна простежити одну із ключових негативних характеристик формування суспільства та держави у XX столітті, це, безумовно, – зміщення базового акценту пізнання: з особи на технічний розвиток, техніку. В такому контексті людина – один із елементів техніки. Тому виникає необхідність пошуку нових підходів у всіх сферах людської

діяльності. Передовсім це стосується саме філософсько-методологічного підходу до осмислення тих чи інших проблем ХХІ ст. На думку В. Кременя, – «... це ставить перед людиною, а отже, й перед освітньою сферою, що готує людину до життя, небачені раніше вимоги. Але водночас створює для освіти й нові можливості. Викликано це врешті-решт вступом людства на перетині тисячоліть до нового типу цивілізації, опанування новими способами й різновидом прогресу» [90, с. 18]. Власне напрям у бік розвитку освіти, науки та культури є фундаментальною ознакою сучасної цивілізації, оскільки саме освіта, – зазначає А. Кузьмінський, – «є найважливішим конструктором цивілізації, визначальним чинником соціально-економічного поступу суспільства» [93, с. 72].

У загальному, існують стиль мислення і система відповідних парадигм мислення, котрі враховуються, чи, яких необхідно дотримуватися, при виконанні того чи іншого наукового дослідження. Сьогодні доводиться констатувати вирізнення саме діалектичного стилю мислення як і, зрештою, використовуються: принцип доповнюваності, альтернативний вибір багатозначної логічної термінології та ін. У цьому аспекті простежується схиляння до математизації наукового пізнання і виділення евристичного значення принципів симетрії. Хоча, як зазначають Є. Причепій, А. Черній та Л. Чекаль, «стиль мислення певної епохи виражається не тільки через вище зазначені методи, формули, алгоритми, але й через таке поняття, як парадигма, від грецького слова, що означає – приклад, взірець для слово-змінювання, за допомогою якого можна отримувати новий вислів» [159, с. 342]. До таких парадигм автори зараховують: «Світ – це єдине», «Світ – це множинне», «Людина – міра усіх речей», «Знання – сила», «Існувати – значить мислити», «Існувати – значить бунтувати» тощо. Тому в рамках розвитку ринкових відносин, крізь призму становлення України як самостійної та демократично-правової держави, ключова парадигма виражається на основі створення стабільних і надійних соціально-економічних відносин.

Найзагальнішою серед інших є, без сумніву, філософська методологія з її альтернативними методами: метафізика та діалектика. Перший метод застосовується у випадках, коли присутніми є повторюваність процесів і наявність фактів переліку механічного утворення. Другий, натомість, застосовується тоді, коли присутніми є динаміка (стрибки, переходи) як, для прикладу, у випадку з інфляцією, маргіналізацією, гіперінфляцією тощо. Проте існує й загальнонаукова методологія (поєднуються діалектика та метафізика), котра включає такі методи: інтуїцію, дедукцію, аналіз, синтез, зв'язок логічного з історичним і т.д. Окрім такої методології, існує й методологія конкретного предмета. Тим не менше, враховуючи навіть те, що види методологій взаємопов'язані між собою, пріоритетність слід віддавати саме загальнофілософській, котра безпосередньо торкається формування світоглядних принципів [159, с. 344-345].

Сьогодні щораз то актуальнішою методологічною парадигмою простежується творчість як форма людської діяльності, котра має на меті пошук і створення чогось нового, оригінального, кращого та унікального. Для прикладу, це може стосуватися і виховання працелюбства, чуйності, моральності та особистої волі тощо. Саме творчість може трактуватися базовою характеристикою формування творчої особистості, адже здатна зумовити діалектичне перетворення стилю мислення із буденного на планетарне. Крім того, формування мислення особистості відбувається крізь призму систематизації певних поглядів, переконань, знань, зводячи їх у єдину методологічну основу. Як зауважує А. Сологуб, «...історичний розвиток і місце держави у світовій спільноті знаходяться в прямій залежності від здатності народу творити її на рівні вимог сучасної доби. Від того, які творчі здібності виявляються у працівників будь-яких сфер людської діяльності, і особливо національної системи освіти, залежить прогрес суспільства» [147, с. 43]. Саме тому, на думку дослідника, творчість виражається як діяльність, котра розвиває потенціал особистості, впливаючи безпосередньо на її формування. Це означає, що педагогічна система вишу як

метод досягнення цілей за допомогою сукупності форм, прийомів, засобів і змісту, котрі ставлять студента в рамки суб'єкта творчої діяльності, й впливає на формування його особистості [147, с. 45].

Це, згідно з поглядами В. Ортінського, свідчить про те, що в педагогічному процесі, як системі, воєдино злито процеси розвитку, виховання і навчання разом з усіма умовами, формами й методами їх перебігу. Тому автор наводить декілька базових завдань педагогічного процесу у вишах, серед яких такі:

- підготовка молодих громадян до суспільно корисної діяльності;
- цілеспрямоване формування особистості громадянина, глибоко відданого своєму народові, який має високі моральні та громадянські якості;
- озброєння студентів такою системою професійних знань, навичок і вмінь, які забезпечили б ефективну практичну діяльність у певній галузі діяльності;
- забезпечення цілеспрямованого розвитку духовних сил, інтелектуальних, фізичних і моральних якостей кожного студента [119, с. 56].

Беручи до уваги наявність мотивації вчинків людини, дослідник простежив незалежну складову змісту освіти – досвід емоційно-ціннісного ставлення студента до того, що він пізнає чи перетворює. «Ця складова, – зазначає В. Ортінський, – визначає спрямованість дій тих, хто бере участь в освітньому процесі, відповідно до потреб і мотивів» [119, с. 69].

Розвиток цивілізації у сьогоdnішніх умовах відбувається у новому векторі, порівняно навіть із ХХ ст., передбачаючи парадигму безперервної освіти, як наслідок – *homo educates*. Відтак, як зазначає С. Клепко, виникнення стратегії радикального з'єднання філософії та освіти викликане тим, що освіта, виховання багато в чому залежить від того, як сучасний вихователь знайде свою ідентичність, тобто зуміє визначитися з питанням «як жити самому» [82, с. 81]. З іншого боку, саме в рамках взаємодії філософії та освіти сформувалася така галузь науки, як філософія освіти,

котра як термін почала вживатися у II-й пол. XIX ст. спричинена такими моментами:

- набуття освіти стало обов'язковою вимогою суспільства стосовно кожного громадянина;
- розвиток людини перейшов до вищого рівня – людини освіченої;
- професійна конкурентоспроможність людини стала вимірюватися рівнем компетентності, яка формується у рамках здобуття освіти;
- освіта – важливий чинник боротьби з убогістю та подолання соціальної нерівності;
- рівень освіченості громадян – важлива складова національної безпеки держави;
- економічний розвиток суспільства здебільшого вимірюється рівнем розвитку освіти, науки та технологій;
- посилення впливу освіти на приріст валового національного продукту;
- освіта політика у провідних державах відноситься до одного з найважливіших пріоритетів держави;
- освіта – сфера, в якій створено передумови для гармонійного поєднання знання, культури, духовності;
- актуалізація проблематики освіти, стратегії її розвитку та функціонування, серед філософів передовсім.

Це свідчить про те, що будучи ключовою умовою реалізації людиною своїх громадянських, політичних, економічних, культурних тощо прав, освіта – найважливіший фактор розвитку та посилення інтелектуального потенціалу нації, гаранта її незалежності та міжнародної конкурентоспроможності. Як зауважує О. Базалук: «Якісна освіта сприяє розвитку демократії і суспільної солідарності за допомогою того, що формує у суспільстві відношення терпимості та милосердя, виховує чітко усвідомлених громадян, якими нелегко маніпулювати в межах демагогії і гасел» [14, с. 10].

Для прикладу, базуючись на даних агентств, поданих С. Клепком, найуспішнішою у сучасному світі є саме фінська система освіти з належними їй такими характеристиками:

- високий рівень навчальних досягнень студентів;
- рівні можливості доступу до освіти;
- безкоштовна освіта;
- важливе значення місцевої влади і муніципалітету в організації освітнього процесу;
- всеохоплююча, а не вибіркова природа базової освіти;
- гетерогенні групи студентів, відсутність категоризації і відбору студентів;
- індивідуальна підтримка освітнього процесу та надання соціальної допомоги студентам;
- гнучкість системи: довіра та повноваження;
- гнучке адміністративне регулювання, готовність надати підтримку;
- довіра школі, її керівництву, вчителям та учням;
- інтерактивні методи праці;
- орієнтація оцінки на розвиток: відсутність тестів і рейтингів;
- висококваліфіковані самостійні викладачі [82, с. 28].

Зрештою, можливість досягнення вищеперерахованих характеристик з'являється за умови пріоритетності саме науково-філософського підходу до зв'язку із навколишнім середовищем. На думку Н. Сухової, становлення методологічних засад філософії освіти вимагає звернення до філософського аналізу протиріч та парадоксів, що існують у сучасній освіті. Адже, переконана автор, відсутність єдиної методологічної системи, яка б охоплювала й об'єднувала все сучасне освітнє знання (знання освітнього процесу), призводить до того, що кожне нове відкриття у будь-якій з галузей, що стикаються з освітніми процесами людини та виходять за межі простого накопичення деталей, спонукає до створення власної теорії, своєї системи

для пояснення і розуміння отриманих фактів і взаємозалежностей. Це, своєю чергою, ще більше загострює проблеми освіти у бік зростання хаотичного плюралізму різних концепцій, невизначеності і плутанини їх основних понять [153, с. 94-95].

Можемо висловитися, що відставання освіти від розвитку суспільства та держави як і, зрештою, відсутність освітньої системи для здобуття якісної освіти, у ХХІ ст. вимагає сконцентрування над тематикою філософсько-методологічної основи розв'язання низки проблем сьогоденного стану освіти, зокрема, що стосується і раціоналізації світоглядних орієнтирів у професійній підготовці юриста. На думку В. Ортінського, «освічена людина – не лише та особа, яка має знання і вміння з основних сфер життєдіяльності, високий рівень розвинутих здібностей, а й людина, в якій сформований світогляд і моральні принципи, поняття і почуття мають шляхетну та піднесену спрямованість. Тобто освіченість передбачає також виховання людини» [119, с. 75].

У принципі, тематика трактування і застосування права перебуває у системі так званих вічних та актуальних проблем юриспруденції, тоді як осмислення механізмів трактування правових норм належить до філософії права, особливо, що стосується юридичної герменевтики. «Питання трактування та інтерпретації правових норм, – як зауважує Н. Вопленко, – завжди були у центрі уваги дискусії в історії та теорії держави і права, і, виявляючись у центрі уваги вітчизняного правознавства, отримали по-окремо необхідний рівень розробки» [43]. Хоча й слід констатувати, що сьогодні, в науковій юридичній літературі, надалі залишається прогалина у визнанні родового визначення правозастосовного трактування, як і, зрештою, не з'ясовано його юридичні риси, ознаки та природа тощо. Крім того, все ще не досліджені та не виражені саме герменевтичні принципи та методи трактування правових норм.

У цьому контексті набуває значення аналіз філософської методології трактування правових норм, що, своєю чергою, пояснюється можливістю

створення, у рамках теорії філософії права, його цілісної загальнотеоретичної концепції, мета якої полягала б в об'єднанні філософської методології і юридичної герменевтики. Це, безперечно, сприяло б підвищенню ефективності взаємодії юридичної теорії з юридичною практикою. Адже сьогодні зростає значення осмислення усіх рамок правового поля, як і смислу та природи правових норм, їх соціальної обумовленості та ін. Тому, треба зазначити, правове поле виявляється достатньою мірою відносним і неефективним у контексті наявності недостатньої системності та координування законотворчих процесів.

Окрім того, зріст значення філософського підходу до права пояснюється і переходом суспільства, в сьогоднішніх умовах, у стан, котрий передбачає нові характеристики правової реальності та права. Тому сьогодні актуалізується необхідність конкретизації й уточнення поняття права. Тим не менше, беручи до уваги те, що, фактично, нові суб'єкти права є суб'єктами передовсім громадянського суспільства, то аналізувати їх діяльність потрібно в рамках урахування особливостей соціокультурної реальності того чи іншого суспільства, які, більшою мірою, можна дослідити виключно у контексті філософської антропології.

Ще однією передумовою підвищення інтересу до права та правових норм є те, що сьогодні, попри відносне підвищення значення права в суспільстві, відбувається спад його авторитету в свідомості та у вирішенні тих чи інших справ. Адже сьогодні поширеною є думка, що ледь не єдиним охоронцем та механізмом забезпечення правопорядку в державі є саме влада. Такі зміщення акцентів у правовому полі змушують задуматися над низкою таких проблематичних питань: який саме зміст права, коли його авторитет у суспільній свідомості знижується; що саме служить причиною відмови громадян від панування права на користь панування влади і т.д. До речі, попри все, підвищення інтересу до тематики права пояснюється ще й тим, що сьогодні достатньою мірою активізуються свавілля та насилля – безпосередні протилежності правового поля. У такому випадку, для того, щоб урахувати

полівимірність соціокультурного світу, потрібно, безумовно, піднятися над усталеним юридичним позитивізмом і, натомість, застосувати філософську методологію у рамках філософської антропології.

Загалом кажучи, на думку зокрема О. Данільяна, Л. Байрачної, С. Максимова та ін., філософсько-правова проблематика чималою мірою вплинула на становлення і розвиток політико-правової культури людства, громадянського суспільства та демократично-правової держави. Саме такий факт пояснює ключове значення філософії права в загальній системі юридичної освіти, оскільки є теоретичною основою усієї симфонії юридичних наук [163, с. 9]. Дослідники простежили два найголовніші аргументи на користь необхідності філософії права, серед яких: історичний та актуальний. Перший полягає у визнанні віковичності актуальності філософсько-правової тематики, другий, натомість, – у виявленні такого виміру права, пізнання якого можливе виключно за умови філософської методології в антропологічному контексті [163, с. 12].

Система освіти у ХХІ ст. здебільшого у демократично та промислово розвинених державах зросла на рівень найважливішого соціально-виробничого ресурсу розвитку суспільства. Для прикладу, К. Жоль і Ю. Сиволоб пояснюють це таким чином, що зважаючи на ще нещодавню безкоштовну освіту з вільним доступом до її здобуття, лише наприкінці ХІХ ст. почали з'являтися відносно незначні застосування окремих наукових досягнень у хімічній промисловості низкою промислових виробництв. Але у ХХ ст. ситуація кардинально змінюється: наука щоразу активніше почала субсидуватися з боку окремих підприємців, а відтак і державних закладів [72, с. 63]. У такому ракурсі можемо констатувати, що підвищення рівня інформації на рівень ключової проблеми сучасності спрямовує увагу на вдосконалення організації наукових досліджень і розробок, якості освіти та особливості системи її функціонування тощо. Зрештою, наскільки якісно здійснюється організація та управління науково-педагогічними працівниками, шкільними колективами, настільки залежатиме і прогрес

матеріального, духовного та соціально-культурного розвитку суспільства та держави.

Крім усього іншого, сьогодні активізується тематика наукового трактування емпіричного та теоретичного, оскільки, опираючись на досвід наукового пізнання, дослідилася можливість внесення змін у теорію поза впливом емпіричного. «Якщо в контексті розвитку науки з позицій взаємодії емпіричного і теоретичного в епістемології ХХ століття зростання значення абстракції відбувалось через підкреслення абстрактності теоретичного мислення, – зауважує О. Рубанець, – то в сучасних трансформаціях постнекласичної науки перехід до вивчення складних ієрархічних людиномірних систем, які функціонують в різноманітних суспільних контекстах, формування нових трансдисциплінарних і кросдисциплінарних форм їх дослідження, створюють передумови до формування якісно нових підходів до проблеми абстракції. На перший план виходять не тільки методологічні питання використання абстракції, а й проблема розвитку абстракції, що стає визначальною для сучасних форм когнітивного креативу. Виробництво знання в умовах формування єдиного науково-освітнього простору вимагає дослідження аспектів абстракції, які розкривають її зв'язок із сучасними формами когнітивного. Останні розвивають творчий потенціал людини. Метою дослідження є виявлення сучасних когнітивних аспектів абстракції, пов'язаних із розвитком уявлень та способів оперування, що ведуть до нового розуміння проблеми абстракції та підходів до неї» [137].

Хоча й потрібно зважати на неможливість зведення теоретичного рівня до суто раціонального методу світосприйняття, як і емпіричного – до суто чуттєвого. На думку В. Кохановського, Е. Золотухіної, Т. Лешкевича та Т. Фахти, взаємовплив емпіричного та теоретичного присутній в обох рівнях пізнання (чуттєвого та раціонального) лише в різних межах переваги [88, с. 252]. Це означає, що власне емпіричне дослідження спрямоване безпосередньо на свій об'єкт, засвоюючи його за допомогою опису, порівняння, виміру, спостереження, експерименту, аналізу, індукції,

виводячи у такий спосіб найважливіший елемент – факт. Отже, емпіричний досвід у сучасній науці планується, конструюється теорією, а факти, тією чи іншою мірою, завжди теоретично наповнені. Саме тому початком науки і є теоретичні схеми, котрі складаються із постулатів, принципів, визначень, концептуальних моделей, а не, скажімо, із голих фактів чи самих собою предметів. Своєю чергою, теоретичний рівень наукового пізнання володіє перевагою раціонального елемента (теорія, поняття, закони та інші форми мислення) і в такий спосіб відображає явища та процеси крізь призму їх внутрішньо універсальних зв'язків і закономірностей, досягнутих у рамках раціонального оброблення даних емпіричного знання. Таким чином одним із найважливіших завдань теоретичного знання, як стверджують дослідники, є, без сумніву, досягнення об'єктивної істини в усій її конкретності та повноті змісту [88, с. 246-252].

Відтак можемо стверджувати, що крайньою необхідністю у процесі наукового пізнання є визначення функціонального значення філософської методології. Адже, як зауважує А. Касьян, основний зміст розвитку методологічної свідомості полягає у трансляції методологічного знання, зібраного на рівні теоретичної свідомості, до сфери свідомості індивіда за такою схемою: знання – переконання – дія [38, с. 84].

Кожна філософська концепція включає в себе методологічний елемент як специфічний метод діяльності мислення і, саме тому філософську методологію неможливо виразити лише в рамках двох конкретних назв. Окрім того, філософська методологія за своєю структурою – не система тих чи інших регуляторів, а, передовсім, система загальних і універсальних принципів та прийомів. Урешті, наскільки загальнішим є метод пізнання, настільки більша його неоднозначність, особливо, що стосується результатів досліджень. Адже, як стверджують В. Шейко, Н. Кушнарєнко, обґрунтування методологічного підходу в дослідженнях тієї чи іншої галузі науки безпосередньо залежить від трактування філософських принципів [183, с. 76]. Філософські концепції пізнання разом із діалектикою і теорією наукової

творчості задають загальний тон у розв'язанні стратегічних завдань дослідження, опертих на опосередкованість. Окрім того, філософія залишає за собою площину герменевтики в контексті трактування й інтерпретації тих чи інших знань і думок. «Герменевтична філософія науки, незважаючи на безперечні досягнення, – на думку І. Романа, – відкрита для подальшого розвитку. Понад те, вона спонукає до творчих пошуків і нетривіальних висновків, оскільки окремі питання герменевтики можуть бути осмислені саме в контексті сучасної філософії науки, а деякі суто методологічні проблеми наукового пізнання – за допомогою герменевтичної філософії науки, яка перебуває в процесі становлення та самовизначення. Ще не до кінця розвіданою залишається «територія» найбільш доцільного застосування герменевтики у цій сфері наукознавства, не з'ясовані передумови її ефективності в процесі вдосконалення методології наукового пізнання, не виявлені потенційні можливості розуміння змісту давно вже, здавалося б, осмислених у філософії науки ідей, підходів, категорій і понять» [136, с. 43].

У цьому контексті хочеться зазначити, що, на основі характеристики сьогоденішнього розвитку змісту освіти простежується потреба в переході до таких методів і прийомів, котрі б надавали можливість розвитку та творчості особистості. Це неодноразово актуалізує саме антропологічний вимір, із притаманними йому функціями та елементами філософської антропології, за допомогою якого можна вирішити низку проблематичних завдань у сфері раціоналізації світоглядних орієнтирів особистості, зокрема, що стосується і професійної підготовки юриста.

Уже чимало років проводиться обговорення проблематичності юридичної освіти, серед найпоширеніших із прогалин цього напрямку освіти окремі дослідники виділяють такі:

– надмірність юридичної освіти, для прикладу, поряд із економічною (практично усі чинні виші беруть безпосередню участь у підготовці майбутніх юристів; працевлаштування спеціалістів-юристів пропорційно

1/12; кошторис за навчання на юридичному факультеті, практично, один із найдорожчих);

– недостатність висококваліфікованих юридичних кадрів (набагато менше в нас юристів, ніж, для прикладу, у європейських правових державах; сьогодні юридичне знання, у загальному, не стільки схоже на вищу юридичну освіту, скільки, всього лиш, – необхідний базис сучасного громадянина);

– низька якість юридичної освіти (система вищої юридичної освіти ще намагається задовольнити потреби держави в спеціалістах-юристах, а не, як цього вимагається, потреби особистості; сьогодні констатується необхідність орієнтації сфери юриспруденції у бік підготовки спеціалістів, спроможних до самостійної правотворчої діяльності; юридична освіта, здобута в різних вишах, конкретно відрізняється; освітні програми більшості приватних вишів, як і рівень їх професорсько-викладацького складу, все частіше викликають нарікання з боку студентів, тоді як кращі юридичні виші відрізняються сильним висококваліфікованим професорсько-викладацьким складом і системою навчання, яка формується впродовж багатьох років досвіду) [116].

Сучасний розвиток системи вищої юридичної освіти – це складний процес, який, водночас, взаємодіє із іншими, зокрема економічними, соціальними, культурними та політичними системами. В таких умовах юридична освіта покликана безпосередньо впливати на формування демократично-правового суспільства. Констатуючи позитивне значення і багатоаспектну просвітницьку місію вищої юридичної освіти, зокрема В. Журавський виділив її пріоритетні принципи, серед яких такі:

– вища юридична освіта повинна сприяти становленню культу злагоди і миру в суспільстві;

– доступ до вищої юридичної освіти всіх, хто для цього має необхідні здібності, мотивацію, а також адекватну підготовку на всіх етапах професійної юридичної діяльності впродовж усього життя;

– призначення вищої юридичної освіти в тому, щоб надавати не тільки фундаментальні і професійні знання, а й насамперед виховувати законослухняного громадянина демократичної держави;

– вища юридична освіта повинна використовувати різні форми роботи для того, щоб задовольняти правові потреби громадян [74].

Такий підхід, за словами науковця, уможливить підвищення рівня вивчення ключових напрямів розвитку вищої освіти загалом, зорієнтувавшись на її кінцевий результат. Окрім того, він наголосив на тому, що «тенденції і проблеми в системі вищої юридичної освіти дозволяють окреслити п'ять напрямів, а саме: відповідність вищої юридичної освіти сучасним вимогам; зміст освіти; якість освіти; фінансування та управління; співробітництво та соціальне партнерство» [74]. На його думку, саме через зміст вищої юридичної освіти та якість навчання з'являється можливість досягнення цілі – постійна адаптація змісту вищої юридичної освіти, в рамках освітніх і професійних програм, до потреб суспільства та держави. Саме на цьому етапі, стверджує В. Журавський, вкрай необхідною є трансформація змісту вищої юридичної освіти на основі науково обґрунтованої програми, що передбачала б створення механізму безперервного оновлення змісту тощо.

Для прикладу, як свідчить світова практика, багато суддів, юристів і викладачів юридичних вишів, в тому числі і їх студенти, на сьогоднішньому етапі розвитку юридичної освіти, шукають шляхи її вдосконалення. Адже в багатьох державах досі вища юридична освіта виражається через відвідування лекційних і семінарських занять. Під час лекцій студентів здебільшого навчають формальним теоретичним знанням зі складання тих чи інших юридичних документів і ознайомлюють в загальних рисах із судовою практикою у межах аудиторії. Це і є ледь не єдиним свідченням проходження практики студентів більшості вишів юридичного спрямування. Тому, як зауважує К. Галант, ті зі студентів, котрі навчалися у такій навчальній системі, найчастіше відчують себе неготовими до практичної юридичної

діяльності. Крім того, що вони не вміють складати проектів тих чи інших документів і реєструвати їх, студенти не отримали практичних навиків у застосуванні тих чи інших законів до реальних подій чи вчинків своїх клієнтів і т.д. У більшості випадків такі студенти не володіють достатнім досвідом для того, щоб бодай усвідомити значення і функції юриста в сучасному суспільстві [45].

Тим не менше, низка юристів у дискусії про шляхи оптимізації й удосконалення юридичної освіти виділяють такі пропозиції:

- посилення контролю за ліцензійними та акредитаційними показниками щодо юридичних вишів і факультетів, що, своєю чергою, призведе до ліквідації низки філіалів і приватних вишів;
- розробка професійних вимог до випускників вишів і факультетів як і комплексу стандартів компетентності;
- розвиток змісту освіти – створення нових освітніх програм;
- збільшення об'єму практики, тобто пошук джерел фінансування практики, розвиток співробітництва з практичними юристами тощо;
- підвищення кваліфікації професорсько-викладацького складу юридичних вишів (стимулювання наукових досліджень, запрошення практичних юристів до викладання);
- становлення і розвиток суспільно-професійної оцінки вишів і факультетів та їх освітніх програм (формування відповідних рейтингів вишів і факультетів);
- організація дослідження ринку праці, вивчення груп потенційних споживачів освітніх послуг і прогноз розвитку сфери юридичних послуг;
- організація постійних досліджень самої сфери юридичної освіти, юридичних вишів, а саме: включення моніторинга системи юридичної освіти з метою її модернізації та розвитку, а також підвищення конкурентоздатності [116].

Отже, у сьогоднішніх умовах глобальних соціокультурних перетворень у формуванні нової концепції розвитку суспільства велике

значення надається саме сконцентруванню на особистість, культуру, інтелект, науку та освіту. Натомість, таке зміщення акценту відображає нові вимоги до якості вищої освіти. На думку С. Казанцева та Л. Казанцевої, однією із ключових стратегій удосконалення якості вишівської освіти, в тому числі і юридичної, є «фундаменталізація освіти, котра забезпечувала б умови для підготовки соціально захищеного, конкурентоздатного спеціаліста, з високим рівнем розвитку інтелектуального, творчого потенціалу, наукової культури мислення і діяльності» [75, с. 12]. Дослідники переконані в тому, що опираючись на концепції вищої юридичної освіти та стратегії її реформування у сучасних умовах, запропонованих у роботах А. Батишева, В. Кикотя, Ю. Наумкіна, А. Жалинського, А. Столяренко, С. Алексєєва та ін., можна стверджувати, що очевидною є необхідність глибинних перетворень теоретико-методологічного фундаменту загальнонаукової і професійної підготовки студентів – майбутніх юристів. Тут особливе значення надається осмисленню студентами гуманітарних, природничих і фундаментально правових понять, законів та теорій, котрі містять протиріччя у пізнанні явищ і процесів з позиції діалектичної логіки. Крім того, на їх думку, істотно важливим є перехід від формального оволодіння правовими знаннями до конкретного оволодіння теоретико-методологічними засадами правової діяльності. Це зумовлюється ще й тим, що чимало ключових правових категорій у процесі зміни соціокультурних основ суспільства переходять із теорії в історію права [75, с. 13-14].

У такому випадку методологія, як вчення про методи організації і формування теоретичної та практичної діяльності людини, свідчить про те, що «філософія виявляє суспільно історичну залежність репертуарів і засобів діяльності людини від рівня їх розвитку та від характеру вирішуваних ними проблем» [115, с. 420]. «Тому філософська методологія, – зазначає В. Бачинін, – це систематизована сукупність рефлексивних пізнавальних засобів, котрі дозволяють досліджувати будь-який фрагмент реальності в його різнобічних зв'язках із світовим буттям» [22, с. 438].

Отже, філософія, у рамках вищенаведеного, об'єднує в собі методологічні елементи метафізики, онтології, гносеології, антропології, соціології і інших дисциплін у контексті дослідження тих чи інших об'єктивних і суб'єктивних реалій. Відтак методологічний вимір філософії виражається крізь призму надання вихідних даних та основоположних принципів усім формам суспільного знання, теоретичній і практичній діяльності людини. Це передбачає, передовсім, прагнення людини усвідомити: суть природи; ставлення до світу; свою ідентичність; своє завдання у світі тощо.

На думку Д. Бернала, усі інші науки виконують, у принципі, тактичну функцію, натомість філософія – стратегічну. Тому філософія повинна опиратися на наукові результати, хоча, звісно, вони, виникнувши та поширившись один раз, досить часто впливають на подальший розвиток наукової думки, вказуючи на один із багатьох ймовірних варіантів розвитку. Саме зміна уже усталених поглядів призводить до нових результатів, а, це, своєю чергою, свідчить про джерела нових філософських поглядів [27, с. 379].

Тим не менше, необхідно зважати на те, що філософська методологія не відповідає на усі питання, поставлені науками за допомогою суто логічного розвитку спільних істин, оскільки надає лише найзагальнішу орієнтацію дослідження (допомога вибрати коротший шлях до істини та уникнути можливих хибних варіантів мислення). Отже, філософська методологія в цьому випадку виражає увесь смисл наукової діяльності та розкриває її відношення з іншими сферами людської діяльності крізь призму трактування науки в контексті людини, культури, суспільства, держави, права тощо. Тому, використовуючи філософську методологію, з'являється можливість урахування усіх складових дослідницької діяльності в будь-якій науці, особливо, що стосується раціоналізації світоглядних орієнтирів у професійній підготовці юриста.

Урешті-решт, у розвитку людства, його культури простежується етап «дорослості», котрий настає тоді, як зауважує М. Мамардашвілі, коли люди стають спроможними думати власним розумом і діяти, не відчуваючи потреби у зовнішніх авторитетах [101, с. 196]. Тобто, ідея прав людини, в такому контексті, повинна інтерпретуватися як світогляд – передумова існування цієї нової культури. Тому права людини потрібно трактувати крізь призму одного з найважливіших компонентів діяльності соціального життя. На думку філософа, такий дорослий стан людства породжує нові стандарти умов справжнього людського існування, до яких можна віднести такі: гідність людини; визнання свободи та безпеки кожного; вміння нести тягар особистої свободи; відповідальність за свої вчинки тощо [101, с. 197].

Потреба запровадження конкретного механізму професійного удосконалення, адаптованого до викликів сучасності, диктує спрямованість пошуку саме тих технологій, принципів, методів і засобів, котрі б ґрунтувалися виключно на засадах філософської методології. Окрім того, в цьому аспекті сучасний стан розвитку освіти декларуватиме приналежність до демократизації суспільства та держави, оскільки, пристосовуючись до нових покликів освітнього процесу, усуватиме прірву між науковими знаннями, відобразивши цілісність освіти крізь призму єдності норм, цінностей, знань тощо. Звідси, як зауважує А. Фурман, «надзавдання сучасної культурної освіти полягає не тільки в тому, щоб збагатити людину різними відомостями про інші культури, а й допомогти усвідомити свою ідентичність, сформувати свій власний культурний образ» [171, с. 47].

Сприймаючи антропологічний аспект філософської методології, який виражається у рамках вивчення правового виміру людини, необхідно й підвищити інтерес до низки важливих проблем, пов'язаних із «олюдненням» права. Для прикладу, траєкторія розвитку традиційного та звичаєвого права, правового плюралізму, можливість використання досвіду суспільств із наближення до людини для того, щоб удосконалити рамки сучасного права. Опираючись на трактування філософською антропологією людини як

людини спроможної, треба і в рамках правової антропології трактувати людину крізь її можливості як *homo juridicus*.

1.3. Структурованість антропології як окремого напрямку філософського знання

Антропологія (гр. *άνθρωπος* – людина; старогр. *λόγος* – думка, причина) – комплекс дисциплін, що займаються вивченням людини. По суті, вся історія філософської думки і є значною мірою пошук такого визначення природи людини і сенсу її існування в світі, яке б, з одного боку, повністю узгоджувалося з емпіричними даними про властивості людини, а з іншого – висвічувало б йому в майбутньому достатньо зрозумілі (хоча, можливо, і не виключно оптимістичні) перспективи розвитку.

Пояснення феномену людини виступає своєрідним ключем до розгадки таємниць Всесвіту. Ця ідея отримала віддзеркалення в східній і західній міфології, в античній філософії. Людина на ранніх етапах розвитку не відділяла себе від природи, натомість найтісніше відчувала свій генетичний, нерозривний зв'язок зі всім органічним світом, про що свідчить, зокрема, буддизм чи дохристиянські вірування українського народу. Давня міфологія не розчленовує картину світу – Бог, природа, людина в ньому злиті в єдиному.

Процес пізнання із самого початку «обтяжений» здатністю людини оцінювати реальність як «олюднену», створену за її виміром. Це знаходить свій вираз в антропоморфізмі, тобто несвідомому сприйнятті космосу і божества як живих істот, подібних до самої людини. В стародавній міфології і філософії людина – «малий» світ – мікрокосм, а «великий» світ – макрокосм. Уявлення про їх паралелізм – одна з найдавніших натурфілософських концепцій.

Філософи античності вбачали унікальність людини в тому, що вона володіє розумом, з одного боку, та є «політичною твариною», тобто володіє схильністю до соціальності.

Виникнувши в античній філософії (вперше термін «антропологія» вжив Арістотель у «Нікомаховій етиці» для визначення чеснот, вад та інших людських якостей, тобто духовної сторони людської природи), антропологічна проблематика як філософський напрям формується впродовж всього історичного розвитку філософської думки.

Зокрема, у І. Канта простежуються три взаємопов'язані виміри людинознавства: теоретична антропологія, що є загалом пізнанням людини та її здатностей (зокрема психічних), антропологія прагматична, що є пізнанням людини в її практичних умілостях, а також антропологія моральна, котра розглядає людину стосовно до всього, що та повинна створити, керуючись мудрістю згідно з принципами метафізики моральних норм [76, с. 352-357].

Принципово новий поворот в осмисленні проблеми людини міститься у християнстві, трактуючи людину як особу, що втілює в собі тілесно-плотську субстанцію, одушевлену не просто розумом, а й духовністю. Християнство звільнило людину від панівної влади природного начала. Людина почала розумітися як центр і вища ціль світотворення. Християнство стає справжньою основою європейської персоналістичної традиції.

Людина усередині цієї традиції оцінюється як надцінність. Створена за образом і подобою Божою, вона володіє свободою при виборі добра і зла, індивідуалізмом і соборністю, колективізмом. Відроджений ідеал людини пов'язаний із пошуком своєрідності, індивідуальності людини. Так народжується проблема індивідуума, індивідуальності як пошуку самобутності людини. Індивідуалізм породжує стихійне самоутвердження людини. В європейській свідомості виникає ідея гуманізму, яка оголошує людину найвищою цінністю.

Поряд із цим напрямом, характерним для німецької класичної філософії, в інших західноєвропейських країнах, а саме у Франції та Англії, розвиваються інші напрями антропології. Це філософія моралі, яка при вивченні звичаїв людини, його морального життя часто давала скептичний опис людини, традиція історії духу, що закликає людство вивчати людину, яка пізніше розвинеться в етнологічну дисципліну «культурна антропологія».

Особливий інтерес до проблеми походження та еволюції людини відбувся після написання Ч. Дарвіном праці «Походження видів» та розвитку еволюціоністських теорій Е. Тайлора, Дж. Фрезера та Л. Моргана.

Під безпосередньою дією теорії природного відбору Ч. Дарвіна виникли не тільки такі галузі знань, як антропологія з її найважливішим розділом вчення про походження людини – антропогенезом, але й отримали надзвичайний стимул для розвитку етнографія, археологія, психологія і багато інші галузей, знайшовши підтвердження емпіричними, теоретичними, методологічними засобами науки вже ХХ ст. за допомогою генетики, молекулярної біології, більшості напрямів сучасної психології та ін.

Проте, як спеціальна філософська дисципліна, антропологічна наука оформляється лише на початку ХХ століття під назвою «філософська антропологія». В оригінальному значенні термін «антропологія» вживається також у багатьох гуманітарних науках (соціологія, мистецтвознавство, педагогіка, психологія та ін.). Розвиток соціологічної та біологічної науки, генетики, науки про раси призвів до посилення акценту саме на біологічній складовій людини.

Лише в 20-ті роки ХХ ст. М. Шелер відроджує поняття антропології у традиційному філософському значенні, вказавши, що «всі центральні проблеми філософії зводяться до питання про те, що таке людина і яке метафізичне становище вона займає посеред всього буття, світу і Бога» і закликає людство повернутися до людини як такої [184, с. 147].

За задумом М. Шелера, філософська антропологія повинна обіймати дуже широке коло питань – від сутності й сутнісної структури людини, її

відношення до царини природи (неорганічний світ, рослина, тварина) аж до основи усіх речей – до фізичної, психічної й духовної появи людини у гніті, а також напрямів і закономірностей її біологічного, психічного духовно-культурного й соціального розвитку [138, с. 19].

Важливе місце у цьому задумі посідала спроба здійснити нетрадиційну інтерпретацію «подвійності» людської природи. Так, ще 1596 року протестантський гуманіст О. Гасманн видав друком твір «Антропологія», де остання постає як наука про подвійну духовно-тілесну природу людини.

Засновник філософської антропології поставив при цьому ще одне масштабне завдання – звести воедино усі позитивні риси тих п'яти груп релігійного та філософських уявлень про людину, про які йшлося у праці «Людина та історія», водночас, урахувавши (і використавши задля конструктивної мети) найбільш принципові вади кожного з цих уявлень.

При цьому М. Шелеру вдалося здійснити евристично продуктивне поєднання двох поглядів на людину:

– як істоту, максимально «вкорінену» в ті, що передують їй, нижчі шари буття;

– як істоту, котра здатна досягнути найвищого духовного злету, і не для того, аби відірватися від отих шарів буття, а задля того, аби впоратися з ними, залишаючи їх у своїй структурі й залишаючись усім єством у структурі цілісного буття.

Важливими для розвитку антропологічної науки стають фундаментальні праці з антропології А. Гелена, Г. Плеснера, М. Гайдеггера [121, 173, 194].

У 70-80-х роках XX ст. у філософії Західної Європи постає спектр соціальних, історичних, політичних, економічних, педагогічних антропологічних напрямків. Це явище у філософії отримало назву «антропологічний поворот». На відміну від екзистенціалізму, який на той час починає втрачати свої панівні позиції у суспільстві, філософська

антропологія, на думку Б. Григор'яна, «основну увагу приділяє вже не стільки умовам і способам індивідуального самовизначення людини, скільки різним формам соціальної регуляції поведінки людини, її інституалізації, оптимального спрямування її вроджених інстинктів» [54, с. 16].

Методологічна рефлексія, як ознака самоусвідомлення становлення німецької філософської антропології, програмне положення про людину як міру всіх речей задала парадигму нового розуміння феномена людини як у філософській антропології 70-х років, так і в сучасній соціології, психології, психоаналізі, структуралізмі й теологічній антропології.

Відзначивши, що хоча М. Шелер основну специфічну рису людини вбачав у духовній сфері, що піднімається над ступенями органічного, і виразивши суть людини як відкритість ідеальним цінностям, немов і повністю знаходиться в рамках європейської філософської традиції, котра описує людину як духовну істоту, проте він вважав, що саме суть людини, «особистість» як носій і виконавець духовних актів, зовсім не піддається опредмечуванню і подальшому визначенню. Таку позицію у філософській антропології називають антропологією, що виходить із духовної сфери людини (антропологією зверху). Перечив цьому підходу філософський «виступ» Г. Плеснера, що в основному ґрунтувався на біологічному фундаменті в трактуванні людського, гуманного. Г. Плеснер виводить структуру органічного і знаходить її у зростаючих від ступеня до ступеня «центрування» (*Zentrierung*) і «власної позиційності» (*Eigenpositionalität*). Чим вища ступінь рефлексії на відповідній ступені органічного, тим якісно різноманітною є відповідальність, «результативність» (*Rueckbeueglichkeit*) живої істоти. Тільки в людині ця співвіднесеність досягається свого роду володінням світу (*Welthabe*), яке значно перевищує стан тварин, які живуть у своєму «середовищі». Ця позиція була названа антропологією, що виходить із природної організації людини (антропологією зсередини) [123, с. 129-131].

Якщо в загальному антропологію визначено як науку, яка в певному аспекті займається людиною, що є основним її предметом, і вивчає способи

життя і поведінки, традиційно виділяють декілька різною мірою відособлених один від одного і взаємозв'язаних дисциплін, які досліджують ці способи життя і поведінки або відповідні їм правила в різних площинах. Як зазначав Д. Юм, «єдиний спосіб, за допомогою якого ми можемо надіятися досягнути успіху в наших філософських дослідженнях, полягає в наступному: залишмо цей стомлюючий метод, яким ми до тепер слідували, і замість того, щоб час від часу захоплювати прикордонні замки і села, будемо одразу приступом завойовувати столицю, або центр цих наук – саму людську природу; ставши, врешті-решт, господарями останньої, ми зможемо надіятися на легку перемогу і над усім іншим» [107, с. 82]. Проте, як показала наукова практика, центр наук – людина – виявився настільки великим та значним, що його не можуть охопити та повністю пояснити всі сучасні науки, незважаючи за величезний науковий поступ XX – початку XXI століття.

На сьогодні не існує жодної сторони чи властивості особистості, що характеризують її як індивіда, або властивості, що впливають з її відношення до природного світу і світу культури, які б не були охоплені спеціальними науковими дослідженнями. По всіх напрямках дослідження людини зроблені істотні кроки вперед, накопичений величезний масив знань, що стосуються усіх сторін життєдіяльності людини і як біологічної, і як соціальної істоти.

На абсолютно новий рівень вийшли і ті напрями, в дослідженні людини, початок яких простежується ще в XIX ст. (теорія антропогенезу, етнографії, мовознавства тощо).

Аналізуючи класифікацію наук, Ф. Бекон виділив три головні предмети пізнання – Бог, природа, людина і, відповідно, класифікує «дерево пізнання» людини [24, с. 152-158] (рис. 1.1).

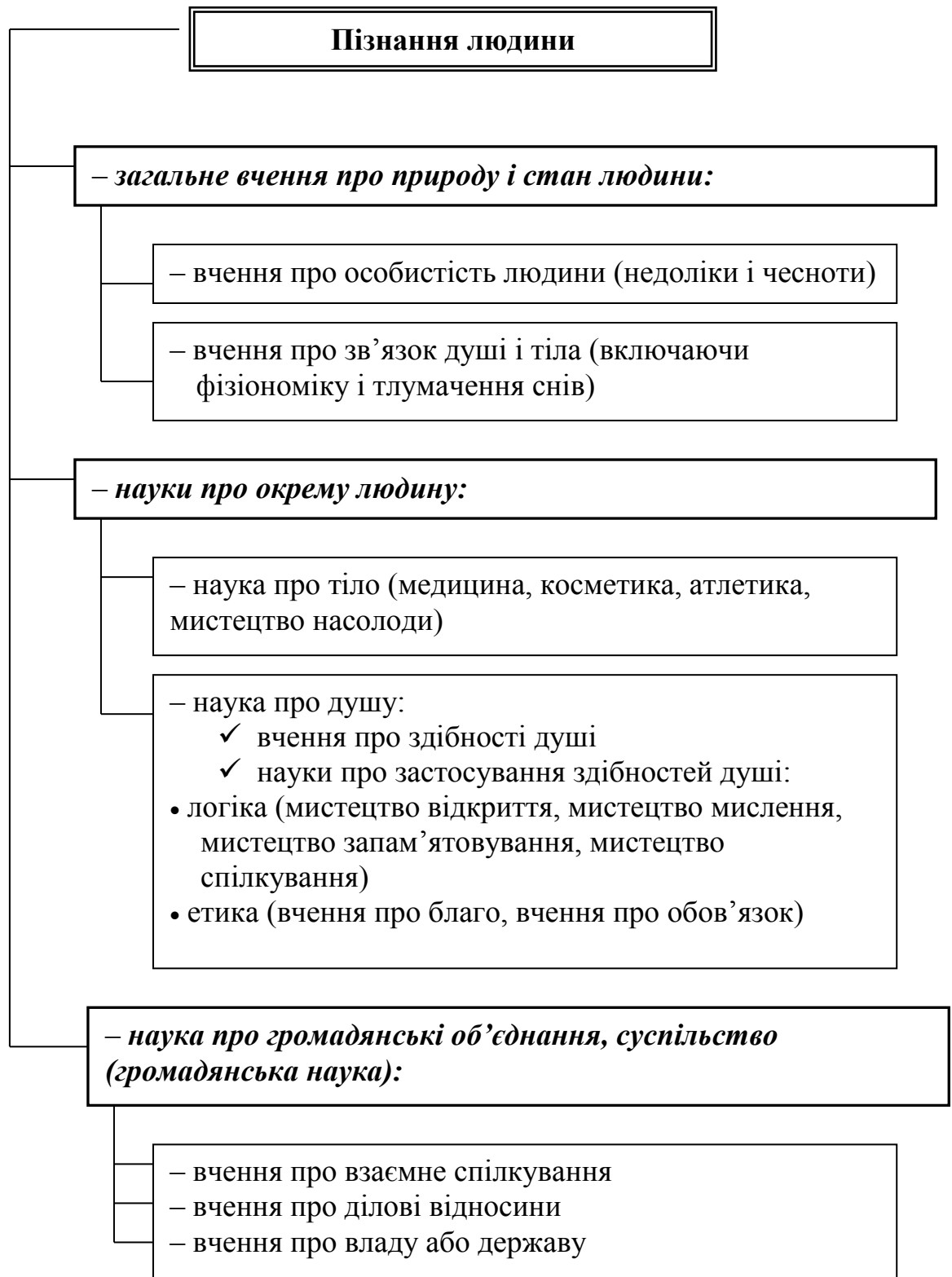

Рис. 1.1. Наукове пізнання людини згідно з Ф. Беконом (складено за [34]).

Отже, основними характеристиками змісту антропології як науки виступають: антропоцентричність, інтегративність та прагматичність. Це має на увазі й І. Кант, визначаючи антропологію як «вчення, що стосується людини і висловлене в систематичному вигляді», вказуючи в якості джерел

відомостей для антропології: самоспостереження, власні спостереження за іншими людьми, відомості мандрівників про інші народи (етнографічні дані), загальна історія і біографії (історичні дані), художня література, а також вказуючи на прагматичність антропології, оскільки вона досліджує, що людина «як вільно діюча істота робить або може і повинна робити з себе сама» [76, с. 351].

Сучасна наука настільки швидко розвивається, розгалужується, утворюючи все нові напрями на стику різноманітних галузі науки, що фактично всі науки, об'єднані під загальною назвою соціальні науки (соціологія, психологія, політологія, історія, демографія, кримінологія, лінгвістика, археологія, соціобіологія, психолінгвістика, географія та багато інших), не кажучи вже про біологічні науки та медицину, досліджують людину, її діяльність, взаємодію із природою. І всі ці знання можна віднести до антропології, що символізує близькість і спорідненість наук про людину, суспільство, природу, вказує на умовність і прозорість розмежування знань між ними, дозволяє здійснювати обмін отриманих наукових фактів, методології, понять та концепцій.

Пропонуємо розглянути наступну структурну інтерпретацію антропології, намагаючись врахувати широкий спектр сучасного пізнання людини та людської діяльності.

1. Антропогеографія

- вплив географічної (природного і антропогенного середовища) на людину, суспільство, культуру (географія, переважно історичний напрям);
- вплив людської (суспільно-культурної) діяльності на навколишній світ (економічна і соціальна географія, географія населення, промисловості, народного господарства, політична військова, історична, екологія тощо);
- розподіл антропологічних, культурних і соціальних ознак по регіонах (включаючи етногеографію);

2. Власне антропологія або фізична, біологічна (включаючи біологічні науки – анатомія, фізіологія, патологія людини, антропогенез, морфологія, теорії походження рас);

3. Культурна антропологія (яка включає соціально орієнтовані науки – філософія, історія, археологія, політекономія, література, лінгвістика, філологія, право).

4. Як окрему підгалузь антропології можна розглядати такий її напрям, як теологічна антропологія, яка вивчає теологічну інтерпретацію природи людини, її створення, розвиток і вдосконалення.

5. Археологія

6. Демографія

7. Мистецтвознавство

8. Історія

9. Кримінологія і криміналістика

10. Логіка

11. Медицина

12. Міфологія

13. Педагогіка

14. Педологія

15. Політичні науки

16. Психологія

17. Соціологія

18. Філологія

19. Фольклористика

20. Соціальна екологія (екологія людини)

21. Економіка

22. Етнографія (етнологія, культурна антропологія)

23. Етнопсихологія (психологічна антропологія)

24. Лінгвістика (мовознавство)

25. Паранауки про людину (хіромантія, френологія, графологія, фізіономіка, астрологія).

Філософська антропологія (філософія людини) – філософське вчення про природу і єство людини, що розглядає людину як особливий рід буття. У вузькому значенні філософська антропологія – це напрям у західноєвропейській філософії (переважно німецькій), який виник у першій половині ХХ ст. і ґрунтується на ідеях філософії життя В. Дільтея [64], феноменології Е. Гусерля [61], намагається створити цілісне вчення про людину шляхом використання і пояснення різноманітних наук – біології, соціології, етнології, психології, релігії.

Знання про людину повинне припускати якесь синтетичне знання, що включає знання всіх трьох наук: знання природно наукове, філософське і релігійне. Людина – єдина істота, яка підпадає під всі ці навчання, але виявляється, що пізнати людину у всьому цьому синтезі нереально. Людина, на думку М. Шелера, «річ така широчезна», що всі спроби дати визначення «що таке людина?» – невдалі [184, с. 73]. Людину не можливо інтерпретувати, вона перевершує будь-яку інтерпретацію, будь-яку науку. Проте проблема людини – це головна проблема філософії.

Серед безлічі різноманітних напрямів філософської антропології виділяють два основні, а саме біологічний і функціональний, які відрізняються за критерієм пізнання людини або за її єством, або за її діяльністю (виявах). Класичні різновиди міркувань про природу людини базуються на принципах природи, розуму, а з форм духу – на науці, релігії, моралі, і в неокласичній філософії до них ще додалися поняття волі, несвідомого, з форм діяльності – політика і техніка.

Оскільки суть людини багатогранна, то біологічний напрям філософської антропології (А. Гелен) надає перевагу вивченню людини з точки зору біологічної, знаходячи єство людини в її життєвому началі. Людина – це, насамперед, начало життєве (але не слід зводити його тільки до тваринного начала). Людина це тварина, але тварина особлива через своє

біологічне і соціальне призначення. Це тварина, здатна створювати абсолютно особливі творіння. Тому людина відрізняється від інших тварин, і через цю своєрідну відмінність від них вона відчуває свою деяку «збитковість». Звідси одвічна незадоволеність людини своїми творіннями, чи це культура, наука тощо. Людина вічно незадоволена, відчужується від цих творінь і, в прямому розумінні цього слова, завойовує їх.

Проте більшість представників філософської антропології розглядають людину з точки зору не її суті, а з погляду її вчинків – функціональний напрям філософської антропології (М. Шелер, Е. Кассіер). Оскільки суть людини непізнаване, то пізнати її можна через прояви, через ті функції, які людина виконує. Основна відмінність людини від тварини – це діяльність, котра може бути найрізноманітнішою. Людина створює предмети, науки, мистецтво, мову і, все це є результатом людської діяльності. Тому пізнання людини уможливлюється крізь призму її функціональних проявів, тобто через її культурну і творчу діяльність. Об'єднує усю діяльність і всі прояви людини те, що всі вони – і мова, і наука, і релігія – символи якоїсь дійсності. Але, на відміну від М. Шелера, Е. Кассіер стверджує, що людині доступні тільки символи. Що б за цими символами не ховалося, доступні людині тільки вони, і пізнання людини можливе тільки через пізнання символів [78, с. 37].

Антропологія як філософське вчення є історично першою формою трактування людини як особливого предмету розуміння і дослідження. Релігійна антропологія як релігійне вчення про суть людини, на відміну від філософії, розглядає питання про природу і суть людини в контексті релігійних вчень.

Фізична антропологія, що включає палеоантропологію і прикладну дисципліну – судову антропологію, розглядає людину як біологічний вид в контексті його еволюції і в порівнянні з його найближчими родичами – сучасними і викопними людиноподібними приматами.

Соціальна і культурна антропологія – дисципліна, достатньо близька етнології, займається порівняльним вивченням людських суспільств. У контексті проблемного поля і методології соціально-культурної антропології також виділяються як специфічні дисципліни лінгвістична, когнітивна, політична, економічна, історична антропологія і антропологія права.

Соціальна антропологія охоплює антропологічно зорієнтовані концепції соціальної життєдіяльності. Намагаючись вивести явища суспільного життя з природи людини, представники соціальної антропології вивчають проблеми соціуму як сумісного буття, як культурну спадкоємність і зв'язок між генераціями, як соціальні інституції, поведінку і цінності, як соціальні конфлікти тощо.

Відштовхуючись від принципу діяльної природи людини, представники цього антропологічного напрямку зосереджують увагу на соціокультурній реальності, що її створює ця істота, змінюючи природу.

Головна соціальна інстанція, котра забезпечує «стабілізацію» людини – суспільний інститут. Система таких інститутів охоплює установи, закони й норми, котрі регулюють людську поведінку, надаючи їй визначеності й передбачуваності, без чого є неможливим спілкування та суспільство загалом – як умова й водночас наслідок спільних дій задля встановлення господарського, політичного, релігійного та інших порядків.

Структурна антропологія прагне дослідити феномен людини, аналізуючи особливості системної упорядкованості її буття. Архаїчні форми культури розглядаються нею як механізми розв'язання основних суперечностей людського існування й суспільної організації. Теоретичною підвалиною структурної антропології є націленість на певні стійкі, позаісторичні інваріанти людського світосприймання, на ментальні (приховані) структури, що ними визначається людська життєдіяльність, а також ідея інтеграції чуттєвого й раціонального у людині та її світовідношенні. К. Леві-Строс зосереджує увагу на моделюванні несвідомих процесів, які репрезентують перехід природи в культуру [97, с. 324]. Мету

дослідження соціальних і культурних структур К. Леві-Строс убачає у пошуку принципів упорядкованості, котрими визначається розмаїття вірувань та соціальних інститутів [97, с. 325].

Культурна антропологія націлена на досягнення креативної природи людини як водночас творця й творіння культури (М. Ландман, Е. Ротхакер). Основа і запорука необмежених можливостей креативності – природна недосконалість людини, що її компенсують творіння культури, а також свобода як універсальна передумова будь-якої творчості й збереження її результатів у формі культурного плюралізму. Поряд з європейською культурною антропологією існує також американська (Ф. Боас, Б. Малиновський, Р. Бенедікт, М. Мід), яка зосереджує увагу на вивченні конкретних культур, узагальненні етнографічних даних з метою виокремлення стійких формоутворень, що відповідають людській природі та пояснюються через її властивості. Цьому різновидові антропології властива більша увага до духовних утворень, аніж матеріальних артефактів (предметів, виготовлених людиною) та систем соціальних відносин, більший історизм, намагання розглядати культуру не у статичності, а в динаміці, зокрема через механізм передавання культурного досвіду від покоління до покоління.

Також потрібно виділити і таку галузь антропології, як юридична антропологія або антропологія права.

Феномен права якнайтісніше пов'язаний з людиною, її буттям, суспільством в цілому. Антропологічна позиція в праві визначена Е. Фехнером: «Відповіді на всі філософські питання права визначаються відповіддю на питання про смисл людського буття» [66, с. 278]. Своєю чергою, сучасна філософська антропологія є фундаментом моральної і правової філософії [54, с. 28].

Н. Рулан дає таке визначення юридичної антропології: «Юридичну антропологію можна визначити як дисципліну, яка шляхом аналізу письмового або усного слова, практики і системи представництва, вивчає процеси юридизації, властиві кожному суспільству і прагне виявити їх

внутрішню логіку» [50, с. 7]. В цьому визначенні акцент зроблений на пізнавальній стороні юридичної антропології з погляду виявлення причинності появи або розвитку тих або інших правових встановлень.

Більш повну характеристику дає юридичній антропології В. Нерсисянц: «Юридична антропологія – наука про людину як соціальну істоту в її правових виявах, вимірах, характеристиках. Вона вивчає правові форми суспільного життя людей від старовини до наших днів» [111, с. 10]. Як теоретик й історик права, В. Нерсисянц виділяє в цьому визначенні суть правового буття людини як істоти соціальної і підкреслює еволюційний характер правових форм суспільного життя.

Оскільки юридична антропологія тільки встановлюється, орієнтовно вона складається із таких розділів: ввідний розділ; теоретичні підстави юридичної антропології; традиційне право; правова культура як феномен цивілізації; антропологія сучасного права, а також правові норми, відносини, ідеї і уявлення, інститути, процедури, способи регуляції поведінки, захисти порядку, дозволи конфліктів і т. п.), які складаються в різних співтовариствах (первісних, традиційних, сучасних), в різних етносів (народів, націй), в різні епохи і в різних регіонах світу. В полі дослідницької уваги і інтересу цієї юридичної науки і навчальної дисципліни, таким чином, знаходиться все правове різноманіття і багатство людства (і етнічних груп, народів, націй, які його становлять) в його становленні і розвитку, в його реальному соціально-історичному бутті [138, с. 1].

Юридична антропологія, за своєю природою, спрямована на міжкультурний (географічний і історичний) підхід, порівнюючи правові системи різних суспільств і вдаючись при цьому до різних методів дослідження, часто відмінним від методів юридичної етнології.

Українські вчені М. Булатов та Н. Хамітов виділяють три види антропології: пізнавальна, політична, глобальна, маючи на увазі такі її види, що мають безпосереднє практичне значення, оскільки наука, політика, техніка за своїм впливом на сучасний світ стоять на першому місці [161,

с. 10]. Четвертим видом згадані автори визначають філософську антропологію, яка має більш опосередковане значення, і весь аналіз досягнень сучасної науки проводиться саме на її рівні. Крім того, кожен вид антропології, і особливо глобальна антропологія, є синтезом загальної проблеми людини із певною наукою чи науками про неї, поєднанням філософської і спеціально-наукової думки. Таким чином виділяються психологічна, моральна, політична, філософська антропологія.

І хоча, на перший погляд, видається, що кожен вид антропології має свої відмінні завдання, їх можна класифікувати за такими сферами діяльності людини (або свідомості), як мистецтво, релігія, філософія і наука (рис. 1.2).

Рис. 1.2. Сучасна класифікація антропології за формами свідомості (складено за [164, с. 27-28])

Реальність одночасної появи безлічі видів антропології можна тлумачити так. Методологічна рефлексія сьогодні фіксує не просто фундаментальну дію на кожну концептуальну побудову в гуманітарних

науках тих початкових уявлень про людину, які завжди істотним чином визначають зміст всякої такої побудови, але і необхідність експлікувати, критично пропрацювати і категоріально оформити ці початкові уявлення [161, с. 18].

Філософська антропологія – це синтез двох основних наук, які до середини XIX ст. розвивалися паралельно, вона була поєднанням антропології як біологічної науки і філософії. Проте вже у працях Шелера, Гелена, Плеснера помітною стає певна загальна особливість: вони виходять з факту біологічної недостатності людини та її ексцентричності і з неї виводять усі основні риси людини, насамперед мислення та діяльність.

Із розвитком екзистенціалізму та персоналізму філософія розглядає та аналізує людину в «готовому» вигляді. Саме екзистенціалізм відсуває філософську антропологію на другий план і долає біологічну недостатність людини за допомогою власне людських якостей – мислення та діяння. Проте і цих якостей в кінці XX ст. виявилось недостатньо для пояснення феномену людини, її існування. При цьому повторилася ситуація, з якою людство зіштовхнулося вже на початку XX ст., проте вона виявилася ідентично протилежною. Екзистенціалізм свого часу «рятує» людину від матеріального, рятує людину як біологічну істоту, проте через півстоліття нашої епохи людину на питання: де і в чому шукати засоби спасіння людини як істоти розумної і діяльної? Це призвело до поворотного руху думки – від людського розуму і дії до природи. Але при цьому філософія виходить на новий якісний рівень – річ уже не лише в природі людини, а в природі як цілісному світі, до якого належить і людина. Філософія починає розглядати світ і людину як поєднане ціле антропологічного світу: внутрішня і зовнішня природа людини.

Цей структурний підхід можна простежити в загальній тенденції і структурі сучасної філософської думки, яка виявляється у найважливіших проблемах сьогодення – концепції ноосфери (екологія в найзагальнішому розумінні), глобальних проблем суспільства (включаючи і культурні, правові

питання мирного співжиття народів) та проблеми людини як індивідуальності у філософії.

Отже, людина існує в системі взаємодії усіх сил природи і відчуває її різноманітні впливи. Розвиток людини можливий лише за умови її фізіологічного та психологічного пристосування до природного світу, пристосування, так би мовити, ззовні і зсередини. А оскільки людина є передусім істотою соціальною, то адаптуватися до природи вона може лише через суспільство. Суспільний організм діє в межах природи, і якщо людина забуває про це, життя її жорстоко «карає». Людина як біологічна істота гине без спілкування з природою, так само і людина як істота соціальна гине без суспільства, і соціальні і біологічні чинники діють на її єство.

Своєю чергою, складна структурність антропології як науки є результатом багатогранності людини як істоти працюючої, або виробничої, розумової, наукової, культурної, політичної, соціальної тощо. Кожній з цих властивостей відповідають антропологічні напрямки (пізнавальна, педагогічна, технічна та економічна, соціальна, культурна, релігійна і т.д.). Становлення людини у всій її багатогранності відбувається, насамперед, шляхом засвоєння нею всіх цінностей, вироблених людством упродовж своєї історії. Це і наукові знання та відкриття, технічні винаходи, різноманітні знаряддя, різні способи діяльності, культурні надбання, система виховання тощо.

Простежуючи складний і суперечливий шлях розвитку антропології, потрібно відзначити, що антропологія – галузь наукового пізнання, в межах якого вивчаються значущі проблеми існування людини. Широкий структурний спектр антропологічних напрямків, які розвиваються на стику філософії та різноманітних наук, свідчить, насамперед, про багатогранність такого об'єкта дослідження, як людина. Антропологія має не обґрунтовувати, а докорінно переробляти дані окремих наук про людину – біології, медицини, педагогіки і теології з власних методологічних і світоглядних засад. Як зазначав Леві-Строс, підкреслюючи зв'язок між різними видами знань про

людину, суспільство, природу: «Антропологія не може ні в якому разі погоджуватися на відокремлення її як від точних і природничих наук (з якими її пов'язує фізична антропологія), так і від гуманітарних (з якими її тісним чином пов'язують географія, археологія і лінгвістика). Якби їй прийшлося обов'язково виразити прихильність до тієї чи іншої науки, то вона назвала б себе соціальною наукою, якщо можна так висловитися, вона спирається на природничі науки, притуляється до гуманітарних наук і повертає свій погляд до соціальних ... вона дійсно відноситься до всіх трьох аспектів одночасно) [97, с. 319-320].

У рамках європейської гуманістичної традиції людина як суб'єкт світовідношення все більш і більш підносить власне життя до «командного статусу всезагальної точки відліку». На думку М. Гайдеггера, щоширше і щорадикальніше вона урядує впокореним світом, наступальнішим стає суб'єкт (щодо світу як «об'єкта»), більш суще загалом інтерпретують та оцінюють «від людини й за людиною» – то нестриманіше «наука про світ перетворюється на антропологію» [173, с. 51].

Триаспектність антропології пояснюється і тим, що людина є цілісною єдністю біологічного, психічного (духовного) та соціального (соціокультурного), які сформувалися із двох центрів – природного та соціального. Але це не проста сума чи інтеграція біологічного, психічного та соціального начал, людина – це інтегральна єдність, синергія, що призводить до виникнення нового якісного стану – людської особистості. Саме тому виміри людини не можна зводити лише до природного та соціального в ній, соціальне породжує і духовність.

При цьому міждисциплінарне об'єднання знань про людину якісно відрізняється від традиційних прикладних, незалежно від того, здійснюються останні на основі однієї чи багатьох наукових дисциплін. Дослідники в такому разі отримують достатньо чіткі відповіді стосовно основних параметрів кінцевого продукту дослідження (технічного, економічного, культурного тощо).

Як показує історія розвитку науки і історія найбільш передових у теоретичному відношенні областей знання та результати методологічної рефлексії над нею, достовірно плідні узагальнюючі концепції, що дають початок новим науковим дисциплінам, як правило, виникають на основі ідей, що виростають зсередини проблемної області.

Як показує вже достатньо солідний досвід пошуку на цих традиційно-дисциплінарних шляхах підстав єдиної науки про людину, такі спроби нерідко приводять до появи вельми яскравих і оригінальних ідей. При цьому, істотно менше вдається піднятися у плані створення таких концепцій, які вважалися б як основоположні і за рамками дисципліни, що висунула їх. Це і зрозуміло – навряд чи яка-небудь гуманітарна наукова дисципліна, що сформувалася, погодитися визнати себе не основоположною, а лиш допоміжною у пізнанні людини.

Зауважимо, що часто, як виявляється, проблеми взаємозв'язку різних галузей науки про людину сконцентровані навколо лінгвістики. Цей факт пояснюється, передовсім, виключно регулярною і замкнутою структурованістю мови і тією важливою роллю, яку вона відіграє в культурі, з іншого боку, як антропологи, так і психологи визнають, що лінгвістика є найбільш просунутою і точною наукою про людину і, отже, є методологічною моделлю для решти суміжних наук [190, с. 370].

Отже, повністю визнаючи правомочність відзначених вище стратегічних напрямів роздумів про шляхи інтеграції наук про людину в єдину науку і необхідність подальшого методологічного обговорення висунутих в ході їх реалізації конкретних пропозицій, ми свої надії пов'язуємо з третім можливим напрямом таких роздумів, який з нашої точки зору, недостатньо виразно ще виділений у літературі і поки що не привернув до себе належної уваги. Ми маємо на увазі напрям, пов'язаний не із запозиченнями в тому або іншому ступені зовнішніх для конкретних наук про людину ідей або концептуальних уявлень, а про їх вироблення в процесі творчого переосмислення найконкретнішого матеріалу цих наук.

Поєднання знань, отриманих на стику наук, дають змогу урізноманітнити моделювання інтерпретації однієї і тієї ж поведінки, враховуючи всю багатогранність людської особистості. Звідси і випливає основне завдання антропології як науки – створення складної міждисциплінарної цілісної системи знань про людину. Кожен із структурних підрозділів сучасної антропології є антропологічними зрізами – це певні шаблі, за якими відбувається узагальнення цього феномена, а також наближення до людини і занурення в саму її сутність.

Висновки до першого розділу

Освіта, особливо в сьогоденних умовах, – фундаментальний стержень становлення громадянського суспільства та формування засад демократично-правової держави в контексті пріоритетності системи освіти в державній політиці. Крім того, саме освіта є запорукою державної безпеки, оскільки крізь призму загальності інтересів (особистих, суспільних, державних) з'являється загроза національним інтересам.

У рамках трактування суті юридичної професії необхідно зауважити, що завданням студента-правника в сучасних ринкових умовах є, передовсім, здатність бути виразником компетентності, правової культури, демократичних принципів, поширювати правду та справедливість. Саме від цього залежатиме: по-перше, його вплив на формування правосвідомості в суспільстві загалом та правотворчість зокрема; по-друге, його конкурентоспроможність.

Становлення студента як особистості, особливо ж, що стосується системи освіти вищів юридичного профілю, то потрібно підсумувати: вплив юридичної науки на формування майбутнього юриста повинен здійснюватися у рамках філософії як однієї із ключових форм суспільної свідомості, зокрема її конкретної методології. У цьому контексті людиновимірний аспект філософської методології виражає підвищення

інтересу до проблематики «олюднення» права. Тобто, крізь філософсько-антропологічне трактування людини як людини спроможної, доцільно, на нашу думку, в межах саме юридичної антропології трактувати людину як людину юридичну.

Структурність антропологічних знань пояснюється намаганням самоусвідомлення людини відповідно до заклику Сократа «Пізнай самого себе», рефлексивно заглянути крізь призму практично усіх галузей науки всередину людини (не тільки біологічну, а насамперед, духовну) і побудований нею світ культури. Натомість, всебічне дослідження людини як із боку філософії, так і з боку інших наук дозволить опрацювати концепцію людського потенціалу як інтегральної характеристики фізичних, духовних, психологічних, інтелектуальних та інших властивостей людини.

РОЗДІЛ 2

СТРАТЕГІЧНІСТЬ ФОРМ КОНСТИТУЮВАННЯ ФІЛОСОФСЬКОЇ АНТРОПОЛОГІЇ

2.1. Трактуювання людини в межах загальнофілософської і філософсько-правової інтенцій

Антропологічна проблематика є центральним питанням для світової філософської думки впродовж усієї її історії. Проте, особливо важливою вона стає у філософсько-правовому вимірі. Адже до кінця не усвідомлюючи природу і властивості людської особистості з притаманними їй індивідуальними ідеями, ідеалами, цінностями, афектами, пристрастями, інстинктами, ми не зрозуміємо, що насправді є правом, де його першоджерела і сутність. Це розуміння тісно пов'язане насамперед, із розумінням що таке людина, яка її сутність, в чому полягає її особистість, властивості та призначення в цьому світі. Своєю чергою, пізнання природи людини дасть можливість зрозуміти, що є справжнім виявом права, що таке право як соціальний інститут.

У науковому, в тому числі й у філософському та філософсько-правовому, дослідженні проблеми людини є чимало підходів до намагання зрозуміти таке явище дійсності, як людина. Людство постійно прагне досягнути природу людини, охарактеризувати її визначальні властивості, дати пояснення свідомості, встановити відмінності між людиною та іншими високоорганізованими представниками тваринного світу, обґрунтувати феномен таких понять, притаманних тільки людині, як свобода, право, гідність, честь, культура, й загалом на цій основі осмислити історичний хід суспільного розвитку, пояснити і розкрити таємниці процесу формування уявлення про право як засіб створення гідного для людини, її природи суспільства.

Розмаїття проблематики антропології супроводжує багатоманітність підходів до розуміння людини, внаслідок реалізації яких і формується філософсько-правове уявлення про людину, де поняття людини стає проявом певного погляду на людину, зумовленого характером конкретного філософського та філософсько-правового підходу до розуміння сутності людини.

Внаслідок цього постають індивідуальні уявлення, погляди, концепції людини і т. п. в рамках певної філософської чи правової традиції, які в своїй сукупності, хоча й не повністю систематизовано, представляють мозаїчну і тому багатоаспектну філософську концепцію людини загалом.

Вивчення сутності людини дозволяє юридичній науці впорядкувати багатоманітні погляди на природу суспільних та правових відносин. Адже на формування правовідносин мають вплив не тільки норми права, а і норми моралі, норми суспільних інституцій, норми традицій, звичаїв та ритуалів. Спроби довільного, умоглядного «конструювання» правових норм або системи правових норм неминуче призводять до непередбачуваних, а часто і негативних наслідків. Антропологічні дослідження доводять, що процес створення та функціонування системи права не тільки не заперечує, а навпаки, передбачає існування як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів [104, с. 13].

До об'єктивних чинників, які сприяють формуванню цілісності та єдності системи права, належать матеріальні, соціальні та інші умови життя суспільства, які визначають не тільки процес виникнення та існування системи права, але і об'єктивну необхідність її підлагодженого й ефективного функціонування.

Для того, щоб розглянути антропологічний вимір права, необхідно осмислити не тільки, що таке людина та її поведінка у природному (реальному) житті, але пояснити співвідношення раціонального та ірраціонального в людській природі, свідомого і несвідомого, їх вплив на поведінку людини у соціальному світі. Для цього філософська думка

синтезує набуті наукові знання про людину в різних галузях науки, починаючи від мікробіології, закінчуючи психологією, застосовуючи усі сучасні філософські напрямки, які доповнюють один одного, виходячи із того постулату філософської антропології, що людина є тілесно-духовною істотою, і це зумовлює її особливості.

Розглядаючи сутність людини, сенс її буття, насамперед мова йдеться про прагнення уточнити роль згаданих абстракцій у філософських роздумах про людину. Називаючи ті чи інші якості людини, можна зробити висновок, що з-поміж них є визначальні, принципово важливі, упродовж тривалого розвитку філософії виділялись з них то одні, то інші: *Homo sapiens* (людина розумна, мисляча) (К. Лінней); *Homo aestheticus* (людина, яка високо поціновує красу), *Homo faber* (людина виробнича, сутність якої – це сукупність усіх суспільних відносин і предметно-практична діяльність, що є поглибленим визначенням людини як такої) (К. Маркс); *Homo passionaris* (людина, схильна до екстатичної творчості і лідерства); *Homo ludens* (людина, що грає); *Homo socialis* (людина суспільна); *Homo patiens* (людина стражденна, схильна до душевних мук); *Homo religiosus* (людина релігійна), *Homo sexualis* (людина сексуальна); *Homo suicidalis* (людина, схильна до самогубства), *Homo bicerebralis* (людина двоголова, мозок якої складається із двох півкуль) [40, с. 14]; а також як людина є політична (полісна) істота (Арістотель); це мисляча річ (Декарт); людина – це істота, яка виробляє знаряддя праці (Франклін); це тварина, яка має особливу зовнішню організацію і здатність користуватися знаряддями праці та зброєю (Гельвецій); це єдина істота, яка знає, що вона є (Ясперс); людина, котра грає, або людина актор (Й. Гейзінга); і нарешті, людина як істота творча. Ці визначення, як і інші, тут не названі, складалися поступово, залежно від того, як розкривалися творчі можливості людини в процесі її еволюції філософської антропологічної думки. В кожному визначенні людини щось втрачається, а щось здобувається, але саме це передбачає різноманітність підходів у пізнанні одного і того ж об'єкта – людини.

Тому старання по-філософськи досягнути людину як цілісну систему залишається основним завданням, а людина наскрізно проходить практично через усю філософію, стаючи її головним предметом. Це і зумовлює постійну актуальність антропології, антропології права та філософії права, підкреслюючи їх важливість як теоретичної і практичної дисциплін [3, с. 27].

Стосовно походження людини, що в кінцевому результаті позначається на розвитку філософських уявлень про людину, склалися дві основні тенденції: одна – натуралістична, яка впливає із нерозривного взаємозв'язку людини і природи, інша – ідеалістична, яка акцентує увагу на духовності людини, духовній суті людського буття. Так, наприклад, О. Больнов акцентує наявність у самій філософській антропології з одного боку підходу до проблеми людини з точки зору еволюціоністських ідей Ч. Дарвіна (як на біологію, так і на філософську антропологію), з іншого – трансценденталістська точка зору на сутність людини, яка сягає філософії І. Канта [28, с. 74]. Ці дві тенденції, формуючись уже в античності, поперемінно підсилюються, розвиваючи обидві сторони сутності людини. Тому міркуючи про перспективи подальшого розвитку філософської антропології, можна пояснити необхідність злиття на основі кантівського формалізму натуралістичного та феноменологічного напрямків сучасної антропології.

У ранній античній грецькій, як і в давній східній (китайській, індійській і т.п.) філософії, людина мислиться як частина космосу або розглядається як Мікрокосм, виступає відображенням Макрокосму, і закони людського життя аналогічні законам Макрокосму, а тому й людському буттю притаманна прихована гармонія.

Грунтовно проблему дослідження людини у філософії було поставлено софістами, творчість яких є проміжною ланкою між натурфілософією та антропологічним поворотом Сократа. Розмежовуючи закони Макрокосму, тобто те, що існує за природою, і те, що існує за установленням людини, вони переносять увагу на проблеми людини і

суспільства. Починається формуватися антропоцентризм як філософський принцип, згідно із яким саме людина вважається центром Всесвіту, найвищою метою всього того, що відбувається у світі. Людина «виводиться» із природи, протиставляється як рівнозначний і рівноцінний суб'єкт щодо неї, формується людський вимір природи.

Сократ обґрунтовує важливість знання як джерела моральної досконалості людини, відкриває сферу людського розуму, в якій відношення між поняттями врегульовуються логікою. Проте такий підхід ставить під сумнів святість традиційних норм, адже звичаєві норми та традиції, піддані критиці розуму, втрачатимуть свою беззастережність і святість [159, с. 67].

Поставивши людину мірою всіх речей (Протагор), Платон визначає людину через діалектику буття і небуття. З цього часу антропологія іманентно присутня як неодмінний елемент філософських досліджень усіх наступних культурно-історичних епохах. Арістотель визначає людину як істоту, яка створює родину і живе у суспільстві: «Поняття самодостатності ми застосовуємо не до однієї людини, яка веде самотнє життя, але до людини разом з усіма близькими і співгромадянами, оскільки людина за природою [істота] суспільна [32, с. 134]. Проте, звичайно, потрібно зауважити, що це визначення античного філософа стосувалося тільки вільних людей, наділених всією повнотою майнових і громадянських прав – елінів, громадян античних грецьких полісів, і таке визначення аж ніяк не стосувалося людей варварського світу, вже не кажучи про рабів, яких Арістотель називає знаряддям, яке розмовляє. Досягнення щастя окремої людини можливе тільки через побудову держави, яка повинна бути втіленням добродетельного життя. Водночас, треба зазначити, що на відміну від Платона, який обґрунтовував проект ідеальної держави, не беручи до уваги об'єктивні обставини існування суспільства, Арістотель зазначає, що саме держава повинна створювати умови для добродетельного життя людини та суспільства, виходячи із реальних обставин і реальних людей.

Епікур, виходячи із атомарної будови світу, обґрунтовує можливість свободи не тільки у природі, але і в людині, прагнучи вирвати людину із «залізних кайданів необхідності». Своєю чергою, стоїцизм, опираючись на вчення Геракліта, обґрунтовує неможливість позбавитися необхідності, яка призначається для всіх, та орієнтується на альтруїстичний принцип обов'язку.

У багатьох представників античної філософії право розглядається як продукт договору людей, який може змінюватися, і є відносним.

На відміну від античного раціонального космогонізму, у середньовічній філософії, значною мірою із поширенням християнства, визначальним стає духовний вимір людини, христоцентризм, який стає «ключовим словом морально-теологічного руху оновлення і панівної провідної ідеї побудови морально-теологічної системи» [197, р. 16]. Християнство як релігія в цей час починає формувати філософський погляд на людину як особу, здатну робити вибір між добром і злом, а отже, нести відповідальність за свій вибір.

Відповідно до прийнятого у християнстві біблійного уявлення про людину як про «образ і подібність Бога», людина перебуває внутрішньо роздвоєною внаслідок гріхопадіння. Але завдяки поєднанню божественної і людської природи в особі Христа й можливості завдяки цьому внутрішнього приєднання до божественної «благодаті» людина отримує можливість повернутися до щасливого життя за законами Божими.

У поглядах на людину Августина Аврелія визначається рівнозначність тілесного та духовного начал, які виступають рівнозначними благами. У бутті людина є посередником між божественним і природним, оскільки вона складається не тільки з душі (божественного) або тіла (тваринного), а будучи єдністю душі і тіла, утворює їх синергію. Бог влаштував «тіло так, що воно різними своїми органами робить різні дії, і щоб ці члени були здатними до діяльності [2, с. 285]. Такий природний «симпатичний» потяг душі до

власного тіла і така ж «природна здатність» душі керувати і турбуватися про тіло були покладені в основу антропологічної концепції М. Шелера.

Тома Аквінський формулює середньовічне розуміння проблеми свободи волі і самодіяльного людського початку в історії як можливості, наданої Богом, оскільки Бог є першоджерелом природних причин і вільних людських рішень. Душа і тіло людини перебувають у особистісній єдності, душа визначає сутність людини. Добро як моральна категорія полягає в узгодженості людської волі та людських вчинків із нормами Божественного закону, а мірою цієї відповідності виступає совість.

У середньовічній філософії намічається розуміння особистості як незвідної до якої-небудь всезагальної «природи» чи субстанції (тілесної, душевної, духовної), як неповторного їх співвідношення. Людина визначається на основі змісту людини та її свободи, а проблема співвідношення свободної волі (людини) та детермінізму стає провідною в християнській культурі, підкреслюючи разом з тим аспект персоналізму, який означає, що лише Бог є Абсолютною Особистістю, за образом і подібністю до якої створена сутність людини [174, с. 55-56].

Особливістю неоплатонізму є осмислення людини як поєднання божественного, самототожного Розуму з мертвим відсталим тілом за допомогою Душі, а отже, основне завдання філософії, а також сенс і мета справжнього життя людини – звільнити Розум (дух) від обмежень матерії (тіла).

У середньовічну епоху, що передувала епосі Відродження, право пояснюється як прояв Божого суду (і тому воно має характер необхідності, абсолютності і вічності). Проте існує й погляд, згідно з яким право має людське походження, але впливає із загальної людської природи і тому є необхідним. Проте, потрібно зазначити, що поняття природного права, яке було відоме вже стоїкам, середньовічним філософам-схоластам, широко розвинулося лише на початку XVII ст. Одним із найважливіших досягнень

антропологічної філософської думки цього часу стає відкриття внутрішнього духовного світу людини.

Розвиток науки в епоху Відродження спрямовує пізнання людини, як і природи та суспільства в цілому, на засади експериментально орієнтованої науки. У поясненні феномену людини ідея свободи формулюється як вирішальний вимір людського існування. Антропоцентризм стає першою і основною особливістю філософії Відродження. Дж. Піккоделла Мірандола, підкреслюючи автономію людини, її безмежні творчі можливості, проголошує людину творцем міри. Наявність у людини свободи вибору робить її не закріпленою, стверджуючи її творчу спроможність до самовизначення.

Н. Макіавеллі визначає долю і необхідність як об'єктивне середовище, сукупність умов, в яких змушена діяти людина. Тому успіх її діяльності залежить багато в чому від того, як людина зрозуміє долю (необхідність), зуміє до неї пристосуватися, а потім і протистояти їй.

Ж. Боден проголошує основним завданням держави – співдружності людей – вирішення проблем сім'ї, збереження суспільного майна, заснованого на приватній власності. Держава визначається як правова влада над соціальними питаннями суспільства, влада, якій належить вирішальна сила.

У цей же час Т. Мор та Т. Компанелла висувають перші соціальні утопії ідеального суспільства, побудованого на засадах соціальної рівності та спільної власності, які стануть в подальшому гуманістичною основою ідей братерства, рівності і свободи.

Гуманізм Відродження розвиває ідеї самоцінності земного життя, гідності, активної самореалізації людини, досліджує найглибші внутрішні конфлікти людини і засобів їх подолання (Данте Аліг'єрі, Фр. Петрарка, К. Салютаті, Л. Бруні). Основним завданням епохи постає виховання нової людини, яка б володіла здатністю здійснювати добродійні вчинки, адже гуманність – це властивість, не дана людині від народження, а результат

суспільної праці, праці душі відповідно до природних законів добра і справедливості. Етика громадянського гуманізму – це добро суспільства, служіння якому є моральним обов'язком людини і допускає моральну активність особи.

У цей період формується цілісна система гуманістичних поглядів на цінність людини як особистості, право на її розвиток, свободу, щастя, добро окремої людини визначаються як критерії оцінки соціальних інститутів, принципи рівності, людяності, справедливості – нормою відносин між людьми.

Підсумками філософії Відродження є формування образу людини-творця і людини, що вірує. В їх синтезі появляється образ людини-титана, який виявляє свою творчість у тілесному оформленні пантеїстичного Всесвіту. Титанізм Відродження завершується індивідуалізмом, двома полюсами якого стали утопізм Т. Мора і цинізм Н. Макіавеллі, які в подальшому яскраво проявляються в західноєвропейській та американській філософії [174, с. 76-87].

Філософсько-антропологічна основа природного права людини цього часу – раціоналістичний світогляд (Г. Гроцій), розум, який має загально критичне і оцінююче значення (світло розуму), яке повинно вирішувати соціально-правові конфлікти. Держава виступає як суспільний договір, що здатний встановити норми людського співжиття і повинен захищати його.

У західноєвропейській філософії Нового часу, коли домінуючою формою світогляду стає пантеїзм або деїзм, які, не заперечуючи буття Бога загалом, надають перевагу величі та могутності природи та людини як її найвищого продукту. Зароджується та одна із найсуттєвіших для соціальної філософії та гносеології парадигма, що не втрачає своєї актуальності і нині, а саме – індивідуалістична і суспільна (тотальна) теорія суб'єкта, яку можна сформулювати як проблему «хто є суб'єктом соціальної дії – людина чи суспільство?».

Людська суб'єктивність розглядається як віддзеркалення зовнішнього механістичного світу, людська душа, будучи при народженні *tabula rasa* (Дж. Локк), внаслідок чуттєвого досвіду набуває зовнішньої (чуттєве сприймання об'єктів зовнішнього світу) та внутрішньої рефлексії (самопізнання і самоаналіз діяльності свідомості), джерелом ідей є діяльність самого розуму людини, який, усвідомлюючи навколишню дійсність, абстрагує її. Людині притаманний природний потяг до добра, щастя і гармонії.

На противагу сенсуалістам філософська система раціоналізму визнає «вродженими» усі найзагальніші та найпростіші істини, обґрунтовуючи концепцію «вроджених ідей» Р. Декарта, який, своєю чергою, першим відкриває сферу свідомості як мисленну діяльність суб'єкта, його «Я». Г. Лейбніц підкреслює здатність людини до самопізнання, зауважуючи активну суть та незалежний характер духу людини стосовно чуттєвого досвіду і тим самим створюючи передумови для інтелектуальної діяльності людини.

Соціально-політичні та моральні аспекти людського буття Нового часу представлені соціальною філософією Т. Гоббса, яка на передній план виводить принцип антропоцентризму, пронизаний ідеєю автономії людини та вірою у її безмежні можливості. Однією з родових ознак людини стає механістичний погляд на людину як своєрідну машину (Р. Декарт, П. Гольбах, Д. Дідро, Ж.-О. Ламетрі та ін.), яка є продуктом природи і цілком детермінована її законами (П. Гольбах). «Природний стан речей» пояснюється приблизно рівними фізичними та розумовими здібностями людей: якщо одні здібності в однієї людини у чомусь поступаються, то в інших здібностях вона отримує перевагу. Така рівність призводить до намагання людей підкорити один одного, вступаючи у відносини. Право допускає відмову від частини права на деякі речі, в якій це потрібно для забезпечення мирного співіснування суспільства. Людина повинна задовольнятися тим рівнем свободи щодо інших людей, який вона допускає

стосовно себе з боку інших людей. Але для цього необхідні: сильна суспільна влада, чітке врегульоване законодавство та законослухняні громадяни. Успішна реалізація цього постулату можлива тільки при здійсненні розподілу суспільної влади на законодавчу, виконавчу та федеративну (керівництво міжнародною політикою).

З погляду Просвітництва головне завдання філософії – розумне виховання та формування гармонійної особи на засадах загальнолюдських цінностей та соціальної рівності. З природи людини, концепції людини як природної істоти впливають природні права – право на життя, свободу і приватну власність – як права, виведені розумом з природи людини без втручання вищих сил. Учення про природні права людини після християнства, яке проголосило моральну рівність усіх людей, стало наступним важливим кроком розуміння демократичних ідеалів для людини та суспільства, ствердивши правову рівність людей незалежно від майнового стану, релігійної приналежності, статі, національності. Йдучи від прав окремої людини, Просвітництво переходило до соціального цілого, на противагу представникам романтизму, які йшли від цілого (душі народу) до буття окремої людини.

Водночас, філософи епохи Просвітництва будують неординарний підхід до питання свободи людини, який полягає в розгляді свободи людини як усвідомленості тієї чи іншої дії. Самі суспільні відносини обумовлені природою, що виявляється у природній політиці, природних законах, природній моралі. Суспільне середовище (держава, право, мораль тощо) визначають сутність людини, але, своєю чергою, суспільство стане досконалим, якщо буде розумно побудоване відповідно до людської природи.

Німецька класична філософія (І. Кант, І. Фіхте, Г. Гегель, Л. Фейєрбах) зміщує акценти від об'єкта до суб'єкта, від навколишньої природи – до історії та культури, а отже, знову відбувається переорієнтація філософської думки до самого суб'єкта – людини як до найголовнішого предмету у світі. Проте тут людина вже не духовна субстанція, що пасивно

відображає світ, а постає як суб'єкт творчої діяльності (І. Кант), що перебуває у вічному розвитку (Г.В.Ф. Гегель) на основі практичної діяльності (К. Маркс).

За І. Кантом, який визначив головним питанням філософії «Що таке людина?», антропологічний дуалізм людини полягає у морально-природному дуалізмі: людина – це поєднання двох світів: природної необхідності та моральної свободи. З одного боку, людина, виходячи із природної необхідності, підпорядкована порядку, з іншого, – як носій духовності з моральною свободою та абсолютними цінностями – людина вільна. Звідси особливі риси людини, що відрізняє її з-поміж іншого в природі – самосвідомість і сумління як органи самоконтролю. Моральні вчинки людини визначаються деякою внутрішньою формою поведінки: категоричним імперативом, який може суперечити вимогам суспільства та інтересам цієї особи. Обов'язок, який не протистоїть волі, а навпаки, вільно обраний людиною для дотримання обов'язку, а не будь-який інший мотив, надає вчинку морального характеру [76, с. 152].

Тому І. Кант розмежовує антропологію в «фізіологічному» та «прагматичному» відношенні: перше досліджує те, «...що робить із людини природа...», друге – те, «...що він, як вільно діюча істота, робить чи може і повинен робити із себе сам» [76, с. 131].

У Й. Гердера людина, на відміну від тварини, слабка істота, позбавлена інстинктів, а тому це дозволяє їй від природи розвинути та постійно вдосконалювати кмітливість та інтелект. Історія суспільства «приєднується» до історії природи. Розвиваючись, воно (суспільство) вдосконалює і саму людину, і суспільство.

На думку, Й. Фіхте, перевага людини серед інших суб'єктів природи – спроможність за власною вільною волею задавати потоку своїх ідей певний напрям, і сила цього потоку визначає її як людину: вільно діюче Я створює свою реальність, усвідомлення Я – це перший акт свободи. Воля людини визначається ним як постулат: «Тільки той вільний, хто хоче все зробити

навколо себе вільним». Основні риси людини, за І. Кантом, Й. Фіхте, – мета і воля як продукт діяльності.

У «Філософії права» Г. Гегеля воля, яка базується на законах громадянського суспільства, – це воля громадянина у правовій державі, його громадянська самосвідомість. Людина виступає суб'єктом духовної діяльності і стає особою тільки з усвідомленням себе як істоти «нескінченної, загальної та вільної».

Вирішення проблеми дуалістичної природи людини, яка проявляється з однієї сторони в її залежності від природної необхідності, а з іншої – в її власній свободі. Г. Гегель відносить свободу до світового духу, що має основу свого розвитку в самому собі. У такому контексті людина уявляється як етап розвитку духу, що може трактуватися як перехід індивідуального (особистого) начала людини до світу безособової необхідності. Відповідно до принципів розвитку та конкретного, Гегель формулює «неогенетичний закон», за яким людина у своєму індивідуальному духовному розвитку відтворює у скороченому вигляді загальний духовний розвиток людства.

Згідно із антропологізмом Л. Фейєрбаха, людина – родова істота, тобто наділена рисами, приналежними людському роду взагалі, а саме: мисленням (розум), волею, чуттєвістю (серце).

У цілому німецька класична філософія визначає людину як носія та частину світового духу і повертається до розуміння людини як цілісності й чуттєво-тілесної істоти, утверджуючи антропологію – вчення про людину – замість теології.

Філософія марксизму зробила спробу розглянути людину не як природну, а як практичну, а отже, культурно-історичну особу. Взявши за основу працю, практику як основне історичне (суспільне) знаряддя творення людини, К. Маркс відкрив нове бачення матеріалістичного тлумачення проблем історії, суспільства, культури, особи і свободи, практичної діяльності та пізнання. Сутність людини визначалася як сукупність суспільних відносин [103, с. 3]. Проте занадто захопившись

матеріалістичною основою буття людини, марксизм практично повністю відкинув загальнолюдські моральні цінності та приватну власність, які, як показала історична практика XX ст., мають вирішальний вплив і рано чи пізно нагадують про себе в ході історичного процесу і ніколи повністю не зникають із життя людини, підкреслюючи тим самим, що вони належать до «природних прав» людини. Як приклад можна навести розпад усієї соціалістичної системи та Радянського Союзу.

Недоліком антропологічної системи марксизму виявилась ідея домінування тотальності (цілого, загального) над одиничним (окремою людиною, особою, особистістю).

Виразниками антропологічного (гуманістичного) світогляду з кінця XIX ст. і у XX ст. стали такі філософські напрямки, як філософія життя, психоаналіз, феноменологія, екзистенціалізм, герменевтика. Ідея «філософії життя» (В. Дільтей) та феноменології (Е. Гуссерль) стають вихідною точкою для виникнення філософської антропології як особливої течії в німецькій філософії XX ст.

Гаслом філософії життя стало гасло: «Людина – понад усе». Це означало намагання філософів здійснити вивчення людської суті через переосмислення глибинних життєвих орієнтирів та переоцінку тогочасних цінностей, людина не може бути зведеною до якої-небудь «сутності» (біологічної, психологічної, соціальної, духовної).

Абсолютизуючи волю як основну цінність (Ф. Ніцше), заперечувалася абсолютність моральних цінностей, зокрема, добра. Цінність його як істини для людини виявляється лише в тому, розкріпачує чи сковує воно потяг до влади [113, с. 413]. Культура, створивши, на перший погляд, парникові сприятливі умови, загальмувавши природний відбір в середині суспільства, спричинила тим самим розвиток хвороб суспільства. І як наслідок – біологічне виживання людства поступається гуманізму, який проголосив право кожного, в тому числі і слабкого, на життя та щастя.

Концепція психоаналізу сконцентрувала свою увагу на ролі несвідомого у діяльності людини. Людська психіка, єство розглядаються як динамічна система, що складається із «Воно» (біологічна природа людини, націлена на задоволення, нехтуючи нормами культури), «Я» (справжня сутність людини, яку необхідно допомогти людині усвідомити), і «Над-Я» (культурна природа людини, засвоєні ще з дитинства моральні норми та культурні цінності, що стають регулятивними чинниками людської свідомості). Біологічні та соціокультурні чинники існування людини призводять до того, що розум (свідоме) постає лише як маска несвідомого.

Особливістю неофрейдистської концепції людини (Е. Фромм) є розгляд людини як істоти соціобіологічної, дії якої визначаються не інстинктами, а здебільшого потребами і цінностями культурного світу. Суспільство здебільшого деформує, а не сприяє задовольнити бажання людини знайти своє Я, глибинними мотивами поведінки індивідуума є амбівалентні потяги людини до любові та агресії. Соціальне зв'язує психіку людини і суспільство. Суперечливості між особистістю та соціумом можна подолати або за допомогою вибору людиною тієї форми життя, що відповідає обставинам і особливостям індивідуальної психічної природи індивіда, або зміною модусів людського існування (модусу володіння і модусу буття). Лише усвідомлення і розуміння того, що не володіння є сенсом буття людини, а саме буття людини є головним, надасть можливість сформувати справді людський світ. І як наслідок оволодівання майстерністю любити виникають повага до життя, почуття ідентичності, потреба і прихильність до світу.

Іншим унікальним методом аналізу свідомості людини стала феноменологія, яка відкриває нову сферу трансцендентальної свідомості, формує концепцію інтерсуб'єктивності, констатуючи «інше Я». Насправді, конкретна людина живе не у світі, «побудованому наукою», а у «життєвому» світі, тобто у світі, створеному певною культурою. «Життєвий світ» – це

практичний світ нашого життя, речі в якому дані не у певній очевидності. Саме він є справжнім світом людини.

Феноменологічне розуміння відношення свідомості людини і світу стало початком розвитку екзистенціальної філософії, в якій вхідні значення буття виводяться з існування (екзистенції) людини. Свідомість розглядається не як протилежне світові (тобто в гносеологічній площині «суб'єкт» – «об'єкт»), а як певний вид буття, тобто в онтологічному сенсі. Людина трактується як свідомо істота, її суб'єктивне буття передуює пізнанню. Вона сама довільно визначає себе в своїх діях, її існування не є чимось визначеним (сталим), життя є постійною можливістю визначення. Внаслідок цього буття людини стає унікальним.

Центральним поняттям екзистенціалізму стає екзистенція – людське існування, а основними модусами (проявами) людського існування – турбота, страх, рішучість, совість; людина прозирає екзистенцію як корінь своєї сутності в пограничних ситуаціях (боротьба, страждання, смерть). Лише осягаючи себе як екзистенцію, людина отримує свободу, що є вибором самого себе, своєї сутності, що покладає на неї відповідальність за все, що відбувається в світі.

Екзистенція, будучи націленою на майбутнє, дає можливість бути іншим, постійно робити вибір між різними проектами майбутнього. Звідси проблема свободи – це вибір самого себе, свого проекту і відповідальність за здійснений вибір [139, с. 128]. Протистояння особистого вибору цінностей і їх всезагального характеру передбачає, що вибір буде зроблено на користь всього людства. Але внаслідок неможливості задовольнити весь спектр моральних цінностей і норм внаслідок унікальності людського існування, людина приречена на відчуття абсурдності свого існування. Перетворюючись на функцію соціальних речей і уявлень, людина відчуває себе несправжньою, усередненим громадянином. Суспільство стає суспільством соціальних ролей, і людина відчуває себе самотньою у натовпі. Екзистенціалізм застерігає людство від виникнення нової небезпеки, породженої прогресом –

небезпеки втрати свободи і самої людини, оскільки наука і техніка «приписують» свої моделі природі і людині [69, с. 182].

Екзистенцією людини є не розум, а приховане розуміння конкретної життєвої ситуації, розуміння, яке постійно супроводжує існування людини. Це приховане розуміння вивчає герменевтика, яка виявляє себе як саморозкриття буття.

Оскільки людина визнається як унікальна, неповторна істота, цікавим є не мислення людини взагалі, а мислення кожної людини зокрема, її переживання, світо-переживання, само-переживання. У такий спосіб раціоналізм поступається вільності висловлювання, відбувається подолання об'єктивації людини. Потік філософствування олюднюється. Звідси – визначення екзистенціалізму через гуманізм.

М. Гайдеггер визначає людину як специфічне Ось-Буття, яке ставить питання, обґрунтовуючи це тим, що не людина визначає буття, а буття людину, причому це буття є таким, що завжди є, присутнє, тут, «ось» (звідси і назва «Ось-Буття»). Поступово формується філософія атеїстичного екзистенціалізму – філософії абсолютно самотньої людини, людини, яка повинна жити, знаючи про свою конечність і самотність, у світі без Бога. На відміну від нього релігійний екзистенціалізм вважає людину творінням Бога, однак творіння незавершеного, а відкритого для діалогу та розвитку [173, с. 222-236].

Філософська антропологія, як ідеалістична течія в західноєвропейській (переважно німецькій) філософії ХХ ст., була започаткована в 20-х рр. ХХ ст. Вона ґрунтується значною мірою на антропологічному вченні Л. Фейербаха, ідей філософії життя, феноменології Е. Гуссерля, здобутків психоаналізу З. Фрейда та К. Юнга, фундаментальної онтології М. Гайдеггера і поєднується із новітніми досягненнями антропології як природно-наукової дисципліни.

У Німеччині канцлером Г. Колем було проголошено новий філософський підхід до людини, який ґрунтувався на «антропологічному реалізмі» [50, с. 220].

У зв'язку з історичними традиціями (англійський емпіризм, американський прагматизм, німецький трансценденталізм тощо) у сучасній філософії утворилися і розвиваються англо-американська культурна, німецька філософська та французька структурна антропологія. Проблема людини у кожній з них має своє специфічне тлумачення.

Якщо до особливих рис західної філософської антропології 70-х років ХХ ст. належить прагнення відмовитися від усякого узагальненого визначення людини, то, як показав подальший розвиток філософії, така позиція призводить до закономірної побудови одновимірного, надто абстрактного образу людини внаслідок абсолютизації одних істотних та недооцінки інших її характеристик.

Оскільки для людини притаманні не тільки біологічні, психологічні характеристики, на неї активно впливають і суспільні чинники. Людину також вивчає й філософія права в розділі філософсько-правової антропології, однією із засад якої є філософська антропологія у її широкому розумінні – як філософське вчення про людину. Отже, осмисленням і тлумаченням знань про людину займається як філософія, так і філософія права. При цьому філософсько-правова інтенція зосереджує свою увагу на таких властивостях людини, як воля, свобода, природні права, вплив природи людини, суспільних відносин на правову поведінку і формування правового суспільства.

Лише за допомогою методу переходу від абстрактного до конкретного, виявлення і пояснення найрізноманітніших, часто взаємно суперечливих взаємозв'язків людини із навколишньою дійсністю, можна розкрити суть антрополого-правової системи «людина» – «суспільство» – «право». Розглядаючи в цьому ракурсі, в єдності природного – соціального і як наслідок – правового, можна виявити фундаментальну антиномію

людського існування, яка полягає в тому, що людина, будучи частиною природи, є не рівноцінною всім іншим її частинам, а така, яка протистоїть їй як самостійна сила. Проте хід історичного процесу, особливо поява у XX ст. глобальних проблем людства як біологічного, так і соціального характеру, свідчать про небезпеку перебільшення сили людини. Пластичність людського організму і природи видаються безмежними, оскільки існують граничні значення зовнішніх умов, за межами яких біологічна і психофізична структура людини зазнає незворотних змін, а її можливості пристосування виявляються вичерпаними.

Ці фундаментальні для усіх наукових і навколо наукових дискурсів про сутність людину та проблеми її буття питання стосуються юридичної науки в тому аспекті, що вона не лише користується науковими здобутками процесу вивчення людини, але й робить свій внесок через вивчення специфіки поняття людини у її відношенні із правом (йдеться, наприклад, про згадуване вже поняття «правова людина» (*homo juridicus*)).

Антропологія, своєю чергою, намагається уникнути антропологічної аберації права – відмова від припущення про те, що право створюється людьми, а навпроти людина визначається правом. Права раціонального, універсального і ліберального права достатньо, щоб людина могла залишатися самою собою, зберігати свою індивідуальність разом зі всіма її пристрастями і помилками. Можна стверджувати, що право виконує свою роль, коли не дає нам перетворитися на тварину і не заважає стати чимось великим. Якщо права людини не можуть бути сформульовані в рамках самої юриспруденції, то втрачають сенс і самі права, як щось незбагненне і виходить за рамки праворозуміння, так і закони, оскільки вони самі собою без вказівки із сторони не в змозі захистити справедливість в її первинній формі непорушності особистого права [155].

Як бачимо, класичні філософсько-правові погляди на людину ґрунтуються на принципах природи, розуму, а з форм духу – на науці, релігії, моралі, у післякласичній філософії до них додаються поняття волі і

несвідомого, з наук – біологія, історія, з форм діяльності – політика, техніка. У ХХ ст. важливе значення для пояснення феномену людини набувають екзистенціалізм, психоаналіз. Складається низка антропологічних уявлень про людину, сенс її буття, адже всі вони відображають різні сторони людини як надзвичайно складної істоти. Усі виміри буття людської істоти існують у нерозривній єдності.

Як зазначав А. Ковлер, антропологія права (юридична антропологія) є складовою процесу антропологізації сучасної суспільної науки, що знов знаходить свій гуманітарний вигляд, значно втрачений на хвилі захоплення формалізованими методами дослідження суспільних процесів [83, с. 28].

Філософська антропологія з початку свого виникнення і до оформлення в сучасному вигляді органічно пов'язує уявлення про людську природу із практичною філософією, яка прагне розв'язати конфлікт «предметності» і духовності людини, намагається представити останню як живу, творчу особистість, що розвивається впродовж усієї історії, здатну до багатовекторної самореалізації в усій повноті почуттєвої, природної та духовної даності. Саме ця багатовекторність постійно трансформує і збагачує проблемний простір сучасної філософсько-правової інтенції, наповнюючи її кардинально новими проблемами, завдяки яким можливий подальший розвиток філософської антропології та антропології права.

Право в загальносоціальному розумінні створює певні можливості суб'єктів суспільного життя, які визначаються рівнем розвитку суспільства [130, с. 7]. Як свідчить розвиток філософсько-антропологічної думки, право із законообмеження стає, по суті, «феноменом, у якому системі обмежень особи і її обов'язків кореспондується з обов'язками держави і можливостями особи» [87, с. 8].

Необхідною умовою дослідження філософсько-правового погляду на сутність людини з точки зору сучасної антропології та антропології права є визнання того факту, що поняття особистості визначає людину як істоту

цілісну, яка об'єднує в собі природні, особисто-психологічні та соціальні якості.

Отже, починаючи з другої половини XX ст., відбувається критичне осмислення природничо-наукового підходу до вивчення людини, оскільки усвідомлення обмеженості такого підходу викликали переорієнтацію філософії з науки на культуру. Здійснений цивілізаційний поворот, трансформація постіндустріального суспільства XX ст. у інформаційне суспільство XXI ст. різко підвищують роль індивідуальності людини, творчого начала в людині для всіх сфер суспільної діяльності [2, с. 303], виявляючи не якусь одну, а декілька невід'ємних ознак людини, таких як наявність розуму, духовність, цілеспрямована діяльність, соціальність, правовимірність суспільного життя, здатність створювати абстракції, символи.

Соціокультурно зумовлена тілесність людини постає специфічною формою передачі творчої відповіді особистості на виклики природи, соціуму, техносфери, відображає стиль життя і спосіб орієнтування у світі за допомогою правових норм та законів.

2.2. Гуманізаційно-правовий елемент у сприйнятті людини як соціально-правової цінності

Людина, як істота біологічно-соціальна, може повноцінно існувати тільки в соціумі. Вона постійно асоціює себе із сім'єю, родиною, нацією, громадянином, членом професійної чи іншої спільноти. Тільки людина в результаті того, що вона виступає як індивідуум, спроможна піднятися над собою як живою істотою і, виходячи з одного центру ніби з іншого боку просторово-часового світу, зробити предметом свого пізнання все, зокрема й саму себе [184, с. 63-65]. Це і дає їй можливість брати активну участь у творенні суспільства. З іншого боку, суспільство формується як системна сукупність індивідів, які, взаємодіючи, перебувають у певних зв'язках і

стосунках, забезпечуючи свою життєдіяльність [159, с. 435]. Суспільство для людини – це її природне середовище, навіть якщо часто воно є досить незрозумілим, агресивним у моменти протистояння інтересів індивідуума та соціуму.

Навіть, як свідчить історія різних народів, одним із найбільших покарань вважалося вигнання людини із суспільної групи (наприклад, вигнання за межі проживання полісу у Стародавній Греції або ігнорування людини іншими членами общини (оголошення «бойкоту»), якщо вона порушує загальноприйняті моральні принципи, притаманне українському суспільству ще навіть у першій половині XX ст. на Західній Україні).

Лише суспільство здатне акумулювати, зберігати та ефективно передавати індивідуальний та суспільний життєвий досвід, забезпечувати розвиток людини у найрізноманітніших напрямках людської діяльності, ставлячи при цьому мету, цілі, завдання, які перевершують індивідуальні потреби окремої людини, а отже, саме суспільство виявляється здатним забезпечити розвиток таких сфер людського буття, як державотворення, наука, право, військова справа, екологія навколишнього середовища, суспільної комунікації тощо. Соціальні, політичні та правові інститути є соціальними утвореннями інтелектуального походження, які, так само як і матеріальні, і технічні засоби, підлягають порівняно самостійному, не залежному фізіологічно від окремих індивідуумів або груп індивідуумів, своєрідному розвитку.

І найголовніше, що саме суспільство визначає людину як культурну сутність. Тому не випадково проблематика гуманістичних цінностей у праві посідає одне із центральних місць у сучасних дослідженнях з фундаментальних питань формування і функціонування якісно нової правової системи суспільства у XXI ст.

Сучасна «дійсна» картина людини містить досвід побудови її структуралістської моделі, яка здатна органічно об'єднати всі різнобічні наукові дані про людину. На противагу релятивним, гіпотетичним

природничо-науковим уявленням про сутність людини нове антропологічне розуміння знімає методологічні непорозуміння між синхронічним структуралістським дослідженням та діахронічною історичністю соціального розвитку суспільства.

Не підмінюючи природниче бачення людини, антропологія як носій ієрархії цінностей виконує свою світоглядну функцію у формуванні наукової картини світу, а також впливає на етично-ціннісний вибір філософії права і відповідальність за нього, зокрема, й юридичної науки.

Проблема тілесності прокладає місток між обома складовими людини як біологічного виду – природним і духовним. Для людини, на відміну від тварини (для якої абсолютне панування тіла проявляється через інстинкти й харчування), «тіло є лише інструментом» [123, с. 39]. Тілесність є водночас і визначаючим констатуючим елементом екзистенції – «людського існування-в-світі», проте не зводиться до предметності зовнішнього світу. Антропологічний аналіз буття людини поряд із особистісно-ціннісним контекстом цілком коректно оперує даними, нагромадженими конкретними дослідженнями у біології.

Проведений порівняльний аналіз біологічної та власне людської сутностей показав, що наука має «справу з далекосяжними перспективами біологічного підходу до проблем філософської антропології» [123, с. 20]. Проте натуралізм не може претендувати на строго наукове відображення справжнього стану речей у Космосі. Взятє з точки зору натуралізму «життя взагалі ... є пасинком природи» [193, р. 33].

Значно об'єктивніше вирішити проблему впливу природного на людину можна за допомогою повернення антропологічного мислення до ірраціональних витоків. Раціональне розуміння не усвідомлюється людиною безпосередньо, воно може виявитися тільки через співвідношення до пережитого.

Лише у суспільстві предметом людського осмислення стають такі поняття, як «рівність», «свобода», «справедливість», «закон», зміст яких

проливає світло на специфічні особливості права, його антропологічні засади, цінності та значимість у житті людини і суспільства.

Ці цінності дозволяють зважати не тільки на соціокультурні основи та детермінанти права, зв'язок з державою, але і на його духовні аспекти та ідеали, які вони визначають. Без розташування людини в центрі цінностей права неможливо виявити призначення права в загальнолюдському, соціальному і культурному розвитку, зрозуміти його специфічну природу як духовно-практичний засіб освоєння світу людьми. Без нього залишаються в тіні конструктивна, творча роль свідомості у сфері права, чисто особові аспекти права.

Зазначимо, що цінності – це філософське поняття, з допомогою якого і характеризується соціально-історичне значення певних явищ дійсності для суспільства чи окремої людини.

Очевидно, що залежно від узагальнень різних визначень права, які представляють різні напрямки прояву його природи, право можна охарактеризувати як: загальна справедливість; принцип формальної рівності людей у суспільних відносинах; загальна і необхідна форма свободи у суспільних відносинах людей.

Місце людини у аксіології як теорії цінностей знаходить відповідне застосування і в галузі права. Гуманізаційно-правові цінності і оцінки у сфері правосвідомості мають регулятивне значення. Такі правові норми, своєю чергою, набувають значення цінностей і стають об'єктом оцінки. Цінності виражають переконання і переваги, які не базуються на очевидній емпіричній основі, не підлягають логічній перевірці і обґрунтуванню.

Використання ціннісних норм свідчить, що вони інтелектуально і емоційно сприймаються як даність, спонукають суб'єктів до їх збереження, до володіння ними і діяльності на їх основі, оскільки сприймаються як різноманітні суспільні моральні блага. Їм не можна дати точного і повного пояснення, не вдаючись до понять аксіології. Кожний людський акт стає осмисленим лише у взаємодії з цінностями, в світлі яких визначаються норми

поведінки людей та їх мета. Мабуть, мають рацію тут автори тих концепцій, які вважають, що смисловий центр буття людини в світі складають ті або інші цінності.

Цінність як філософська категорія – це те, що відчуття і розум людей диктують визнати особливо значущим зі всього і в ім'я чого проживається життя, те, чого людина хоче заради себе самої, а не заради чогось іншого. Цінність виступає як ціль сама собою, до неї прагнуть заради неї самої, а не заради суто матеріального інтересу, вигоди або плотського задоволення. Спрямованість установки суб'єкта і його діяльності на певну цінність називається ціннісною орієнтацією. Процедура вибору на основі цінності називається оцінкою.

Використання юридично-аксіологічного підходу пов'язане з появою природно-правових переконань, з відмінністю права природного і права позитивного. Право в своєму аксіологічному вимірюванні виступає як строго визначена форма правових цінностей, як специфічна форма правового буття, відмінна від всіх інших (моральних, релігійних і т.д.) форм буття і ціннісних форм [111, с. 54].

Завдяки цінностям право як будь-який «механізм» одержує свій зміст, оскільки свідомість суб'єкта права спрямована на цінності як на свій об'єкт. Завдяки їм знімається момент байдужості в поведінці правового суб'єкта і формуються дозволи, заборони і відповідності буття.

Статус цінностей в праві можуть набути різні факти і явища матеріального та ідеального характеру: матеріальні предмети і блага, суспільні відносини, людські вчинки, вольові феномени (мотиви, спонукання), ідеї, ідеали, цілі, соціальні інститути. Вони є правовими цінностями, оскільки лежать в основі права і правопорядку, вони виступають як основа ідейного обґрунтування норм права, закріплюються і охороняються правовими нормами, становлять ціль права і його інститутів.

Особливо велике значення мають деякі соціальні цінності, які з часом набули характеру правових цінностей. Як високі ідеали, вони пронизують

суспільну правосвідомість і стають основними принципами права. Така свобода, рівність, справедливість, демократія, порядок, безпека, мир. Разом із ними існують і специфічні правові цінності загального значення, такі як ідея права, ідея стабільної законності і т.д. Ці цінності одночасно є ідеалами і здійснюються реальною людською практикою. В праві вони закріплюються і в тому, і в іншій їх якості. Але у низці випадків суспільну та індивідуальну правосвідомість можуть сприймати лише як цінність ідеальну, як ідеальні цілі політичної (і правотворчої) програми.

Ці принципи, ідеали, як і всі інші речі, явища, є цінностями тією мірою, якою вони пов'язані з людською особою. Як гуманізаційно-правові цінності вони мають вид юридичних прав і свобод особи в її індивідуальних і колективних проявах. Самі права людини також набувають статусу важливих цінностей. Кожне з них виражає певну сторону чи вияв існування людини як природної і соціальної її істоти. В сукупності вони характеризують людину як вищу цінність, як осереддя всіх цінностей.

Отже, гуманізаційно-правові цінності виробляються, походять від поняття особи і є відображенням права у взаємодоповнювальних полярних моментах. Очевидно, що вони зміцнюють суспільну і правову єдність, цілісність суспільства, перешкоджаючи можливому руйнівному впливові ззовні. Вони поступово формуються із вибору певних видів поведінки і досвіду у суспільстві, складаються як суспільні загальнолюдські цінності, виникаючи як сукупність способів побутового життя, звичок, специфічних форм поведінки, що передаються із покоління в покоління як зразки поведінки. Згодом закріплюються в нормативних новоутвореннях (традиціях, обрядах, ритуалах як еталони поведінки, схваленої суспільством). У підсумки вони сприяють формування певної психології людини, суспільства, ментальності.

Між гуманізаційно-правовими цінностями, оцінками і нормами права, моралі існує зв'язок і взаємні переходи. Тому в науках, що мають предметом

мораль, право, мистецтво, необхідним є їх взаємозв'язане вивчення і пояснення, а разом з цим і їх розмежування.

Правотворчість і реалізація права (правозастосування, виконання, використання і дотримання права) є сферами людської діяльності яскраво вираженого оцінного характеру. Через це філософія права включає в свій предмет вивчення і дослідження правових цінностей, оцінки у сфері права і т.д. Так у філософії права утворюється певний теоретичний напрям – аксіологічна або правова аксіологія [15; 109; 124].

Серед численних соціальних норм, що існують у будь-якому суспільстві, особливе місце посідають гуманістичні цінності. Якими вони є і як співвідносяться з нормами права?

Часто гуманістичні цінності співвідносяться із нормами моралі, яка є однією з форм суспільної свідомості. В моралі відображаються гуманістичні уявлення людей про добро і зло, справедливість і несправедливість, про суспільно корисну або шкідливу для суспільства та окремого індивідуума поведінку.

На відміну від права, що оперує такими термінами і критеріями оцінки поведінки людей, як, наприклад, «правомірна» чи «неправомірна» поведінка, «юридичні права» чи «юридичні обов'язки», «правопорушення» чи «юридична відповідальність», в нормах моралі відображаються зовсім інші оцінні категорії і критерії. А саме категорії «добро» і «зло», «гуманне» і «негуманне», «справедливе» і «несправедливе», «честь» і «безчестя», «доброчесне» і «ганебне» та ін.

Опираючись на ці категорії і критерії, а також використовуючи свої власні методи і засоби, право, мораль та гуманістичні цінності виконують в суспільстві однакові за своїми кінцевими цілями і завданнями регулятивні і виховні функції. Вони виступають як найважливіші складові механізму соціального регулювання соціального організму – суспільства, або його окремої частини (суспільної групи, окремих індивідумів).

Право та гуманістичні цінності мають загальні сфери розповсюдження і регулювання. Це особливо правильно і значущо для демократичних політичних режимів. Так, демократія «народжується із природного права», і в результаті своєї природи віддзеркалює у собі і вимоги розуму, й імперативи вроджених інстинктивних програм поведінки, наприклад, «бажання бути вільним, потреба мати власність» [65, с. 168].

Тут сфери впливу права і гуманістичних цінностей (права і моралі) максимальною мірою збігаються. Проте максимальний, найширший збіг аж ніяк не означає їх повне злиття. Коло врегулювання нормами моралі гуманістичного бачення світу набагато ширше, ніж коло відносин, що регулюються нормами права. Відтак, Л. Гумплович розглядає мораль як основу будь-якого права, а право як моральність, що «кристалізувалася в законі» [57, с. 247].

Такий підхід до вирішення проблеми співвідношення права і моралі (як основи гуманістичного підходу до будь-чого суспільного) можна було б вважати ідеальним з погляду гуманізму і справедливості, якби право і мораль були здатні виступати як загальносоціальні категорії і рівною мірою задовольняти волю та інтереси всіх прошарків і членів суспільства. Справедливість є не що інше, як соціальне зрівнювання прав відповідно до індивідуальних сил, які відкрито виявляються і визнаються всіма.

Особливістю цього підходу є поєднання антропологічного і морального моментів в обґрунтуванні права, що дозволяє уникнути як зайвого натуралізму, так і зазначення виняткового визначення того, що має бути в ідеалі. В цьому значенні антропологія у праві – це завжди етико-антропологія, що поєднує в собі моменти дескриптивності і нормативності. Її основним завданням є не виведення змісту правових норм з природи людини, а, швидше, кореляція «зображення людини» і «зображення права» як феноменів, зміст яких залежить від ціннісних переваг, легітимація другого першим.

П. Гольбах стверджував: «Всі люблять себе, всі бажають свого щастя, всі потребують допомоги для збагнення його; всі прагнуть того, що їм представляється бажаним, і уникають того, що їм здається шкідливим; всі здатні слідувати досвіду, роздуму і в більшій або меншій мірі – розуму. Таким чином, всі вони здатні взнати ціну чесноти і небезпеку вади» [104, с. 27]. Визнаючи загальнолюдські цінності, мислитель закликав здійснювати управління державою на підставі справедливості, моралі і законів, бути справедливими, творити добро, поважати свободу і власність громадянина, не дозволяти пригноблювати його від свого імені, тобто бачити у людині не тільки об'єкт управління, але й особистість.

Як відомо, особа формується на основі індивідуальності. Це – суб'єкт прав, або права (якщо суть права бачити в правах людини), а отже, суб'єкт свободи. Її відмінною рисою є прагнення до власної та пошана до чужої незалежності. Саме з образом людини як особи, особистості і корелюється (співвідноситься) право. Адже суть права утворює категорично необхідне морально-автономним суб'єктом визнання його свободи (моральної самостійності) як попереднє довір'я до волі і самодисципліни кожного людського індивіда [146, с. 52].

Уніфікація правом людей, громадян не означає стирання всіх відмінностей між ними. Зрівнюючи всіх за формальним принципом, право, не вимагаючи примусового самовдосконалення або виявів духовної і соціальної свободи, стає умовою реалізації людських здібностей саме тому, що віддає їх реалізацію на особистий розсуд громадян. У цьому сенсі формальна рівність виступає гарантом людської унікальності.

Здавалося б, що такому суспільному інституту, як право, повинен бути байдужим внутрішній світ людини, адже воно не може функціонувати та розвиватися на основі людей, в яких не розвинулася їх особистість і які здатні сказати: «На тому стою і не можу інакше». Право вимагає наявності таких людей, визнаючи за ними здатність вирішувати самостійно, що для них значуще, цінно і вигідно. Гарантуючи простір для здійснення цих здібностей,

воно тим самим стимулює «виробництво» особистісно розвинутих індивідів у суспільстві. Без особово-розвинутого суб'єкта права сучасна правова культура була б просто неможливою.

Хоча реальні індивіди можуть не володіти якостями автономного суб'єкта, але єство права полягає в припущенні цих якостей в кожній людині («будь-кого»). Тому право орієнтується на зображення людини як особи. Ця ідея особи як суб'єкта права виступає як втілення «належного», ідеалу для права.

Як зазначає Б. Вишеславцев, «ідеал права – вільний суб'єкт, *homo sui iuris*, автономна особа, яка сама міркує, сама оцінює, сама вибирає напрям дій» [39, с. 229].

Отже, бути правовим суб'єктом це не означає просто відтворювати сенс позитивного права шляхом тлумачення юридичних норм. Це означає бути живою особою, носієм дійсної правосвідомості. В ідеї правового суб'єкта закладена ідея осмисленої поведінки. Емпіричні і життєві межі осмисленого існування можуть виражатися в ідеї дієздатності.

Сприйняття людини як суспільної цінності, застосування до неї норм моралі закріплювалися і закріплюються нормами права, як у міжнародних, так і в національних правових актах. Численні підтвердження цьому можна бачити на прикладі не тільки сучасних, але і стародавніх правових актів, що відображають загальнолюдську мораль.

За конструкцією суб'єкта права потрібно вбачати особливе вимірювання людини – правової людини як носія здатності визнання, адекватною формою соціального буття якого виступає особа.

Отже, правове сприйняття людини як суспільної та загальнолюдської цінності, закладені на різних етапах розвитку суспільства в праві і моралі, збігаються. Право в цьому випадку закріплює і охороняє мораль, яка, своєю чергою, підтримує право. Право є моральним, а мораль узгоджується з правом, сполучаючись на одному із суб'єктів права, а саме – людині. В цьому полягає один із виявів їх загального і особливого.

Виходячи з концепції існування ідеальних абсолютних цінностей соціальної етики, в них простежується масштаб впорядкування прав, що беруть свій початок у людській природі або природі віщій. Природне право розглядалося на двох рівнях: як абсолютне, що досягається внаслідок апріорного ціннісного пізнання, і як втілене в непізнаній до кінця ідеї права, а також як принципи справедливості, обумовлені певною ситуацією і отримані на базі «емпіричних даних». Основою ж закону мислилося «культурне право» як синтез природного права першого і другого рівнів, тобто об'єднання апріорно абсолютних (ціннісних) і емпірично відносних принципів.

Гуманістичний принцип права стає засобом активної дії на поведінку людей. Проте до особливості права, на відміну від моралі, належить те, що норми права відрізняються від норм моралі набагато більшою конкретністю і формальною визначеністю.

Відомий німецький теоретик філософії права А. Кауфман сформулював цю думку ще лаконічніше: «Ідея права є ідея людини як особи», виділяючи тим самим людину як основоположний елемент права [163, с. 175].

Також потрібно зауважити, що формування гуманізаційно-правового аспекту сприйняття людини як соціальної та соціально-правової цінності не можливе без використання української національної філософської думки, яка однозначно визначає українську філософію як антропоцентричну систему Г. Сковороди, «філософію серця» П. Юркевича. Саме П. Юркевич доводить, що поняття – абстрактне знання розуму – виявляючи або актуалізуючи себе у серці, щоб стати діяльною силою і рушієм духового життя, мусить проникнути саме в цю внутрішню глибину, усвідомити встановлений порядок морально-духовного життя людини і людства. Своє відображення гуманізаційно-правові цінності знайшли і у відомій Конституції Пилипа Орлика, яку вважають першою європейською демократичною конституцією.

У гуманізаційно-правовому аспекті сприйнятті людини як соціально-правової цінності можна виокремити три основні підходи до визначення співвідношення «людина» – «право» – «суспільство», які ґрунтуються на різних філософських підходах до визначення місця людини і суспільства, а саме:

1) людина перебуває на першочерговому плані, тоді суспільство розглядається як похідний, другорядний суб'єкт взаємодії сукупності людей. При цьому головне завдання суспільства, як способу організації індивідуумів у соціальні групи, та права, як засобу реалізації цього зв'язку, – служіння людині, бути провідником узагальнювального інтересу людської спільноти;

2) людина і суспільство оцінюються як рівнозначні якості буття, подані лише у різних формах виявів;

3) людина повністю підпорядковується суспільству. Такий підхід рано чи пізно перетворюється у явище тоталітаризму, коли людина повністю підпорядковується суспільству та суспільній організації життя, стає «гвинтиком» соціального організму. При цьому право лише ззовні видається засобом, який більшою чи меншою мірою регламентує політичний режим чи бюрократичну владну систему, які фактично привласнюють собі право врегульовувати більшість суспільних функцій.

Два перші підходи філософського осмислення співвідношення «людина» – «право» – «суспільство», будучи більш демократичними з точки зору гуманізації суспільних відносин і правовідносин зокрема, засвідчують, що реальним носієм суспільних та правових процесів та здобутків стає людина, а суспільство виконує функцію внутрішнього середовища, без якої немислиме існування самої людини.

Критерієм правового гуманізму є свобода індивіда у суспільних відносинах, що визнається й утверджується у формі його правоздатності та правосуб'єктності. У цьому полягає специфіка правової рівності, тобто рівності всіх суб'єктів права, які є вільними і незалежними за загальним для всіх масштабом, єдиною нормою та рівною мірою, і права загалом.

Найчастіше гуманізаційно-правові цінності проявляються як особові (чи екзистенціальні) цінності. Вони представляють собою ідеальні уявлення про блага, права і межі прагнень, пов'язаних із здібностями та бажаннями особи, і виступають певною мірою як авторитетні й обов'язкові установки її свідомості.

Одні правові цінності в тому або іншому ступені реальні в сенсі наявних, освоєних у вигляді правил, норм поведінки суб'єктів права, інші є їх цілями та ідеалами. Але існуючі (готові) правові цінності не можна розуміти як самодостатні, замкнуті в себе.

Конкретне, ціннісно-сміслове переживання людини в кругозорі особи має двоякий характер: «Я» і «інші» часто рухаються в різних площинах (планах) бачення і оцінки, і тому стати ціннісно-значущим рівноси́льне підведенню себе та іншого під загальну з ним норму моралі, права або під який-небудь закон.

Як стверджував М. Бахтін: «Ніхто не може зайняти нейтральної до «Я»- і «інший»- позиції: відвернута від особи пізнавальна точка зору позбавлена ціннісного підходу, для ціннісної установки необхідно зайняти єдине місце в єдиній події буття, необхідно утілитися в суб'єкт, який вибудовує цінності. Всяка оцінка є заняття індивідуальної позиції в бутті [20, с. 120].

Проте, потрібно зазначити, що навіть, якщо людина вибирає собі цінність свого життя, в якому вона бачить сенс свого існування, ця цінність не завжди виявляється обов'язково чимось високим, благородним: вона може бути спрямована і проти інших людей, проти суспільства в цілому. Те, що вибирають люди, що роблять для себе сенсом, завдяки чому відчують себе людьми, залежить від духовного рівня людини, від того, який він є.

Отже, правові цінності стають похідними від поняття особи. Вони складають зображення права у взаємозв'язаних і взаємодоповнювальних полярних моментах.

У сучасному цивілізованому суспільстві право – це не тільки інструментальна цінність – цінність «інструменту» вирішення соціальних протиріч у різних сферах суспільства, але також і емансипуючий, розвивальний засіб, який виступає як власна цінність права. Ґрунтуючись на гуманістичних принципах, правові цінності, за своїм характером, є деонтичними та служать для створення, відтворювання і зміцнення соціального порядку, дисципліни в цілях гармонізації інтересів різних соціальних груп людей. В цьому розумінні право в життєдіяльності людини й суспільства виступає і як основа його самостворення в ході історичного процесу, і як форма реалізації творчості людини, і як гарантія свободи та захист від варварства і несправедливості. Аналіз гуманістичної природи правових цінностей і їх ієрархії, а також виявлення цінності права дозволяє перейти до обґрунтування гуманістичної ідеї права як ідеї свободи, справедливості і до розгляду права як форми свободи.

Адже у кожній підсистемі суспільних відносин є особливі інтереси та домагання, а тому вони повинні знайти у праві своє справедливе формулювання, задоволення і захист. А це можливо лише тому, що справедливість не зливається з цими домаганнями і не є нормативним вираженням якогось одного із цих інтересів. Вона, репрезентуючи загальне правове начало, піднімається над усім цим партикуляризмом (прагнення певних частин цілого до реалізації своїх інтересів), на єдиних терезах правової регуляції і правосуддя зважує й оцінює їх формально – рівним, а тому й однаково справедливим для всіх правовим мірилом.

Тривала історія досліджень, присвячених феномену свободи, праву як свободі, знає безліч підходів до вирішення цієї проблеми. Свобода при всій уявній простоті і легкості сприйняття – предмет складний і для розуміння і тим більш для втілення у формах, нормах, інститутах, процедурі і відносинах людей.

Свобода представлялася цінністю для людей в різні епохи і в різних формах. Вона не пов'язана виключно з якою-небудь однією формою

соціального устрою. Проте феномен свободи не може бути зведений до свободи вибору [26, с. 325].

Ідея свободи – багатозначна. Тому спочатку потрібно простежити в якому сенсі можна розуміти це слово, починаючи з найпростіших і найдоступніших для пізнання значень.

По-перше, доцільно відділяти «юридичну» свободу від «фактичної» свободи, по-друге, урахувувати умовний характер розподілу на «внутрішню» і «зовнішню» свободу, по-третє, виділяти два типи свободи: «свободу від» (негативну свободу) і «свободу для» (позитивну свободу).

Правова свобода – це дозвіл вчиняти певні дії, незважаючи на те, чи відповідає цей дозвіл реальній можливості, тобто юридичне визначення залишається формальним, абстрагуючись від реальних умов її здійснення. Фактична свобода зводиться до можливості робити і вибирати те, що хочеш. Це визначення має на увазі розгляд засобів, необхідних для реалізації волі і, зокрема, свободу користування нашим тілом і речами, що знаходяться в нашому розпорядженні. Юридична свобода має в своїй основі свободу вибору. При цьому свободою називається, по-перше, сам факт вибору і, по-друге, непередбачуваність того, що саме він вибере. І чим більший він має вибір, тим більше він має свободи.

Для права важливо, щоб людина виразно представляла ту міру свободи, яка не несе в собі заряд руйнування, зла й несправедливості. Своєю чергою, цивільне суспільство і держава використовують правові засоби як страхові, що позначають межі, за які зовнішня свобода соціальних суб'єктів не повинна розповсюджуватися. Зовнішня свобода припускає пошук органічних засобів, способів і форм обмежень. Такими можуть виступати не тільки юридичні закони заборонного характеру (як частина культури), але і сам факт співіснування безлічі індивідів з їх суспільними правами і свободами. На думку Гегеля, жодна людина не володіє ідеєю про власну свободу, якщо не володіє ідеєю про свободу інших, і про соціальний зв'язок між собою і іншими. Жодна людина, не маючи чіткої ідеї про свою свободу,

не має і чіткої ідеї про свободу інших і зв'язки між цими свободами [48, с. 241].

Отже, свобода як універсальна здатність людини робить право і можливим (розуміння суті правил, здібності до думки), і необхідним (необхідне обмеження свободи). Право обґрунтовується тим, що воно є інститутом, що робить свободу можливою, з іншого боку – таким, що перешкоджає трансформації свободи у вседозволеність. Відповідно, між правом і людиною можна зафіксувати таку залежність: право – це система правил, що робить можливим життя людини, тоді як основні факти людської природи роблять такі правила необхідними.

Очевидно, що там, де існує поділ людей на вільних і невольних, невольні особи стають не суб'єктами, а об'єктами права, і на них, звичайно, принцип правової рівності не поширюється. Тому можна стверджувати, що гуманістичний принцип правової рівності полягає у рівності вільних і рівності у свободі. У правовому суспільстві право діє саме таким чином та засобами саме такої рівності, і завдяки цьому воно виступає загальною і необхідною формою буття, вияву та реалізації свободи у процесі суспільної діяльності людей. Звичайно, що правова рівність є абстрагованою від реальних, фактичних відмінностей тих, кого вона зрівнює, а тому вона часто має формальний характер.

Навіть незважаючи на максимальні намагання, право як форма відносин за принципом рівності в ідеалі не усуває і не може усунути початкових відмінностей між людьми, а лише їх формалізує, упорядковує за єдиним критерієм, визначеним у формі закону, трансформує невизначені фактичні відмінності у формально визначені права вільних та рівних індивідів. У цьому полягають специфіка, сенс, межі та цінності гуманістичної правової форми опосередкування, регуляції та впорядкування суспільних відносин.

Своєю чергою, гуманістичний підхід до права хоч і ґрунтується на трактуванні права як способі забезпечення розумного співвідношення

свободи індивідуума у суспільстві, просто неможливий без принципу і норм рівності, без загального правила, єдиного масштабу і рівної міри свободи, тобто без права. Свобода не лише не протистоїть правовій рівності, вона можлива лише за такої рівності, втілена в ній. Свобода і рівність невіддільні, вони передбачають одна одну. Адже визначальною фігурою свободи у її людському вимірі є вільна особа як необхідна основа правоздатності й правосуб'єктності. А свободу кожного зокрема можна виразити тільки через загальний принцип і норми рівності цих індивідів у певній сфері й формі їх взаємовідносин.

Гуманістичні засади права виступають як всезагальний масштаб і рівна міра саме та передусім свободи індивідуумів. Вільні індивідууми — носії, суть і сенс права. Там, де заперечується вільна особистість, правове значення фізичної особи, там немає і не може бути права, правових індивідуальних, колективних, інституційних суб'єктів права, правових законів і правових відносин як у суспільстві, так і в конкретних сферах суспільно-політичного життя. Тому що порушення принципу рівності всіх перед законом знівельовує саме поняття права.

Тільки через загальність та загальнозначимість принципу правового гуманізму можна стверджувати про правову рівність та реалізацію права як регулятора суспільних відносин. Тоді правова справедливість внаслідок свого гуманістичної виміру стає критерієм правомірності чи неправомірності всіх інших посягань на роль і місце справедливості. Віддаючи належне кожній особі, вона робить це єдино можливим, загальним і рівним для всіх правовим чином, відкидаючи привілеї та утверджуючи свободу.

Гуманізаційний підхід у праві передбачає й охоплює правову визначеність та упорядкованість світу людського буття, праворозуміння людиною та використання нею правового підходу до основних суспільних відносин, форм, інститутів у житті людини. Це, безсумнівно, веде до побудови такого універсального феномена, як правова держава, в якій пануватиме право, і метою існування якої є утвердження правової форми і

правового характеру суспільних взаємовідносин (взаємних прав і обов'язків) між публічною владою та підвладними структурами як суб'єктами права, визнання і надійне гарантування формальної рівності та свободи будь-якої особи, прав і свобод людини та громадянина.

Розуміння права як рівності, загального масштабу і рівної міри свободи людей, охоплює собою і справедливість як його внутрішню властивість і якість, адже навіть з латинської мови *justitia* перекладається як «справедливість».

Справедливість належить до основних поняття права. Право завжди справедливе і є носієм справедливості, яка, власне, тому і справедлива, що втілює і виражає загальнозначущу правильність, яка означає загальну правомірність (суть, начала права, сенс правового принципу загальної рівності й свободи), і є основним гуманістичним принципом сучасного суспільства.

Справедливість – це самовияв, самосвідомість, самооцінка права, водночас і правова оцінка всього суб'єктивного. Іншого принципу, окрім принципу права, справедливість не має. Неправові дії неодмінно поринають у сферу суб'єктивізму і релятивізму, породжують безліч протидіючих неправових уявлень про справедливість і право, односторонні посягання окремого начала на всезагальність. Хоча насправді вони є лише особливими сферами у загальному просторі буття і дії права та правової справедливості, специфічними об'єктами, а не суб'єктами справедливої правової регуляції.

З іншої сторони, справедливість є певним механізмом, який підтримує у рівновазі гуманізаційні та правові цінності, а в деяких випадках (особливо у конфліктних ситуаціях) є визначальним моментом домінування або субординації загальноприйнятих цінностей при врівноваженні усіх інших.

Підтвердженням викладеного вище може стати визначення позитивного права В. Нерсисянцем як загальнообов'язкової формальної рівності, рівної міри (масштабу, форми, норми) свободи, що має законну

силу, справедливості, наділеної силою закону, загальнообов'язковою формою і системою норм рівності, свободи та справедливості [111, с. 37].

Гуманізм у вирішенні проблемних питань права збільшує правовідносинам властиву праву абстрактно-формальну рівність, імперативність, загальнозначимість, тобто його внутрішню єдність із справедливістю. Акцентуючи на людині, до якої «прикладається» право, ми тим самим можемо досягнути невидиме, глибинні внутрішні духовні джерела суспільства. Не тільки, як закликав Г. Сковорода, «побачити самого себе», «слухати себе», «поглянути у себе самого», а розпізнати правдиву сутність права. І тоді вимоги права стають абсолютно однаковими щодо всіх, в тому числі й носіїв влади, які встановлюють певне правостановище.

Оскільки гуманістичний підхід у праві має двосторонній зв'язок (взаємоповага держави і людини), це створює передумови для того, щоб громадяни, як основні суб'єкти суспільства і держави, були не тільки об'єктами розпоряджень влади, виконавцями чинних у державі законів, а й свідомими суб'єктами власних прав, своїх повноважень, визначених як правовим законом, так і нормами загальнолюдської моралі. Тобто це також сприятиме розвитку громадянської самосвідомості як умови-наслідку буття громадянського суспільства, уявлення про яке формується в органічному зв'язку з ідеєю правової держави та природних прав людини.

Ідея правового та громадянського суспільства стала своєрідним відображенням об'єктивного процесу зрілості різних сфер суспільного життя, їхньої диференціації, становлення як самостійної данності стосовно держави; наслідок тривалого процесу вдосконалення всіх сторін людської життєдіяльності. Воно, ґрунтуючись на розгалужених особистих правах і свободах, свідчить про появу нового типу особи, нового типу суспільної колективності та відносин між людиною, суспільством і державою.

Громадянське суспільство – суспільство, в якому існує і постійно розширюється сфера вільного волевиявлення, яке сприяє розкриттю природних прав, внутрішнього потенціалу людей і досягається через

систему інституцій і відносин, покликаних забезпечити умови для самореалізації окремих індивідів та їхніх об'єднань.

Усі гуманізаційно-правові цінності можуть бути зведені до двох основних понять, а саме «особистість» і «свобода» [111, с. 85], для забезпечення реалізації яких і необхідне право як створення певного порядку, закону, що дозволяє, за висловом І. Канта, праву бути «сукупністю умов, що дозволяють поєднати сваволю (свободу) однієї особи зі сваволею – (свободою) іншої з погляду загального закону свободи» [68, с. 197]. Правове унормування такого поєднання здійснюється за допомогою оформлення, формалізації свободи в загальному масштабі і рівній мірі для всіх громадян, на основі принципу формальної рівності відповідно до прийнятих законів, правових норм, абстрагуючись від вихідних розходжень, властивих різним людям як особам із певними властивостями, і визнаючи їх формально рівними і вільними суб'єктами [89, с. 82-83].

Тому особливістю гуманізаційно-правового підходу до сприйняття людини як соціально-правової цінності стає шлях до надання змоги громадянам можливості та забезпечення усвідомлення належності особи до загальної культури, єдності їхніх інтересів і прагнень, доцільності обраних правових засобів і методів досягнення мети тощо. Це неодмінно передбачає самостійність індивіда, його незалежність від зовнішнього тиску, здатність розраховувати на власні сили, а отже, на відповідальніше ставлення до співтовариства рівних і нерівних собі індивідів. Високі вимоги до чеснот громадян впливають із характерних рис громадянського суспільства, що виявляються насамперед у новому, асоціативному характері зв'язків і відносин між людьми. Внаслідок цього творчого акту зберігається невід'ємний атрибут гуманізму, людяності, справедливості – духовність, яка виступає як міра людяності, як данність, закорінена у глибини внутрішнього життя людини, завдяки якій природна людська індивідуальність може реалізувати себе як особистість.

На противагу онтологічному визначенню людини через «ніщо» у плюралістично-ціннісному підході визначається, що у житті конкретної людини кожний гуманістично-правовий феномен завжди ніби відкривається знову. Постійно відтворюючи відкритість людини перед буттям, антропологічна інтерпретація досягає невичерпну повноту сенсу буття людини.

Отже, зі сказаного вище можна зробити висновок, відповідаючи на запитання: «Що ж представляє собою «людина юридична» з гуманістичних позицій?»

Людина в системі права, людина правова – це, насамперед, суб'єкт, агент і носій певних дій. Тому найважливішим питанням правової антропології є питання «хто є суб'єктом права?», або «що значить бути суб'єктом права, а не просто суб'єктом морального обов'язку або громадянином держави?» [4, с. 76]. Іншими словами, це запитання про те, завдяки якій здатності людина ідентифікує себе як суб'єкт права, яка із сторін людського буття робить право можливим.

Розглянуті зміни до статусу філософської антропології за два останні десятиліття дають підстави для висновку про те, що філософська антропологія посіла провідне місце у продукуванні загальнолюдських світоглядно-ціннісних орієнтацій людини сучасної західноєвропейської культурної спільноти. Необхідність досягнення основ людського буття пов'язана з переоцінкою етичних підстав правової науки з точки зору демократичної правової держави, із постановкою питань позитивного утвердження образу людини, яку ще називають моральною антропологією. Після подолання негативістського стилю мислення екзистенціалізму саме філософська антропологія репрезентувала позитивне бачення природи людини та людиновимірності природи. Гуманістичні цінності антропологічної парадигми справили визначальний вплив на формування сучасного образу юридично-філософського мислення. Ствердження принципу гуманістичного розуміння права стає обов'язковою ознакою

правової держави та важливим критерієм всієї її правової системи. А, своєю чергою, нормативна структура права стає способом оформлення та мірою рівня свободи, справедливості та рівності у суспільному бутті людей.

2.3. Відношення «людина – суспільство» як антропологічний елемент впливу на професійну підготовку юриста

Як показує сучасна світова юридична практика, перегляд правової доктрини для нормотворення зумовлює необхідність визнання, що основою та критерієм сучасної правової системи є людина та її природні права. Саме законодавство є природним правом, тобто через нього права людини, їхні природність і невід’ємність закріплюються у міжнародному або національному праві. Вже починаючи з другої половини XVIII ст., філософами і політиками висловлюються переконання про можливість досконалої гармонії між особистістю та державою, яке, своєю чергою, стає опорою віри в те, що держава – це єдиний шлях до влаштування і вдосконалення особистості [114, с. 28-31]. Адже людина, як істота суспільна, може розвиватися повноцінно лише у суспільстві, де й виникає право, за допомогою якого врегульовуються суспільні відносини.

З іншого боку, і соціумом, і людиною створюються цінності, що знаходять своє відображення у праві, яким вони формулюються, утверджуються, відображаються, захищаються та стимулюються.

Ціннісна лінія «людина» – «суспільство» дозволяє виокремити різне розуміння природи носіїв антропологічних цінностей, у тому числі антропологічно-правових, здійснює розрізнення в загальному на індивідуальні (особистісні), групові (колективні), загальнонаціональні (загальнолюдські) цінності.

Індивідуальною чи особистісною цінністю виступає ціннісна значимість об’єкта, явища, ідеї для конкретної людини. Такі цінності визначаються насамперед природними схильностями, смаками, звичками,

традиціями, рівнем знань та іншими індивідуальними особливостями людини.

Носієм індивідуальних цінностей є людина. Зауважимо, що гуманітарні науки, в тому числі і галузі філософії (включаючи філософську антропологію) та юридичні науки, розглядають людину як складну і багатоаспектну систему. Саме тому для її означення та характеристики різноманітних властивостей людини як об'єкта досліджень розрізняють широкий спектр понять, прийнятих для визначення людини, а саме: 1) людина, 2) індивід, 3) індивідуум, 4) індивідуальність, 5) особа, 6) особистість, 7) громадянин, 8) фізична особа, 9) персона.

Різнорманіття термінів щодо визначення людини підтверджує думку про те, що у суспільстві людина може виступати у різноманітних іпостасях, які необхідно вивчати, виходячи зі складності питання правового людино- та суспільстворозуміння та людини як предмета досліджень різних аспектів суспільної та правової діяльності.

Зокрема, вживаючи термін «індивід», «індивідуум», акцент ставиться на психофізіологічному аспекті сутності людини, термін «індивідуальність» використовують на позначення особливостей людини як розвиненого індивіда у суспільстві, роблячи наголос на розвитку його індивідуального потенціалу.

Термін «особистість» використовується для позначення психологічних особливостей людини, розвитку її індивідуальності, увага акцентується саме на потенційній можливості досягнення статусу особистості, а не на вроджених властивостях людини.

Широке застосування знайшли у правознавстві терміни «особа», «фізична особа», які є правовими категоріями для позначення людини як носія певних суспільних прав і обов'язків, що надає їй можливість бути суб'єктом правовідносин.

Термін «громадянин» акцентує особливості людини у її правовому взаємозв'язку з державою, в результаті чого вона наділяється спеціальними правами та обов'язками. Він також належить до правових категорій.

Отже, як бачимо, вже у самих визначеннях одного із основних понять феномену людини фіксуються особливості відносин людини та суспільного буття (як процесу), людини і суспільства (як рівноправних суб'єктів буття у соціумі), що підкреслює багатоаспектність людини. Ця багатоаспектність людинорозуміння є відображенням всієї складності її розуміння у філософії, юридичній та інших суспільних науках, підкреслює соціальну цінність людини.

Групові (колективні) цінності стають ціннісною значимістю об'єктів, явищ або ідей для конкретної людської спільності (наприклад, громадян певної держави, нації, суспільної групи тощо). Вони набувають великого значення для нормальної та ефективної життєдіяльності тієї чи іншої групи людей, оскільки об'єднують індивідів, що входять до неї, єдиними ціннісними орієнтирами, метою діяльності, спільними інтересами. Будь-яка людина входить в одну, а найчастіше – декілька суспільних груп, у яких вона виконує певні соціальні ролі, наділяється відповідними правами і обов'язками. А отже, вступає у нові типи суспільних відносин, які можна поділити на два типи відносин: «людина» – «колектив (соціальна група)», «колектив (соціальна група)» – «суспільство».

Загальнонаціональні (загальнолюдські) цінності є аксіологічною значимістю об'єктів, явищ або ідей для тієї чи іншої нації або суспільства, в цілому для світового співтовариства. Вони, зазвичай, складають ціннісно-нормативну систему, що формується у процесі становлення і розвитку цього суспільства і відтворює результати взаємодії людей в ідеалі та з врахуванням інтересів усіх соціальних груп, прошарків суспільства чи соціуму загалом. Як правило, до цієї аксіологічної системи належать загальноприйняті моральні, національні та соціальні принципи, загальнонаціональні завдання, що поділяються більшістю населення країни чи всім світовим співтовариством.

Зазначимо, що ще з часів французької революції було зауважено, що якщо протиставляють владі більшості право меншини, то під цим правом у бутті потрібно розуміти право особи. Тобто, існування визнаних прав окремої особи служить не перехідною межею волі більшості; особі, а разом з тим і меншині повинне належати право протесту проти всяких спроб більшості вторгнутися у вилучену з його ведення область. Отже, коли вимагають обмеження загальної волі і принципу більшості, це робиться в ім'я того початку, який ми повинні визнати безумовним і священним, – в ім'я людської особи. Як зазначав з цього приводу М. Бердяєв: «Коли особа і свобода її ставляться в залежність від волі людей [або держави], коли признається суверенність якої б то не було влади, особа втрачає свій абсолютний характер» [25, с. 421].

З іншого боку, відповідно до природно-правової концепції «особистості», вона за своєю природою – істота вільна (свобідна). Свобода визначає самостійність людини, формує її як особистість та визначає її місце у праві. Як відомо, право проявляється тоді, коли вільна (свобідна) дія одного зустрічається з такою ж свобідною дією іншого, і при цьому тільки рівність забезпечує існуючу свободу. Свобода стає умовою прояву розвитку особистості, будучи природним джерелом права.

Проте свобода – лише один із елементів і критеріїв суспільного життя, але не єдиний і не основний [177, с. 116]. Вона тісно пов'язується із загальним благом через поєднання інтересів людини та інтересів суспільства. Як результат – свобода і загальне суспільне благо врівноважують один одного, що якраз і повинно проявитися у праві (в його ідеальному вигляді). Тому свобода як універсальна властивість людини робить право і можливим (розуміння вимог права, природне право, ідеальне право), і необхідним (правомірне обмеження свободи, позитивне право). Тому звертаючи свою увагу на питання про співвідношення концепцій природного і позитивного права, слід вказати, що, як бачимо, вони аж ніяк не виключають одна одну, а

просто переставляють акценти, надаючи перевагу одним чи іншим вагам терезів права.

Співвідношення природного та позитивного права виражається в тому, що природне право стає першоджерелом правового змісту, ціннісним критерієм і моральною оцінкою позитивного права, в якому, своєю чергою, об'єктивуються природно-правові вимоги і принципи буття суспільства.

Вбираючи в себе усі ці цінності, право стає їх виразником і перетворюється на самостійну цінність, що посідає важливе місце серед інших аксіологічних вартостей культури суспільства. Тим самим право внаслідок спрямованості на найважливіші людські цінності набуває невластивої жодному іншому соціально-політичному явищу гуманістичної впорядкованості стосовно вибору та свободи людини, справедливості і суспільного взаєморозуміння.

Юриспруденція в загальному розумінні намагається передусім забезпечити справедливість у взаємовідносинах суб'єктів права, чи цей суб'єкт – людина, чи – суспільство. І як результат: справедливість права для своєї реалізації у відносинах «людина – суспільство» вимагає від юристів великої майстерності та застосування для свого здійснення складніших філософсько-антропологічних методів на відміну від тих, які необхідні для забезпечення надійності права.

У цьому проявляється двоїстий характер права як категорії цінності та категорії норми, які часто у філософії розглядаються як полярні за змістом. Так, В. Бачинін зазначає, що «якщо норми – це тільки належне, обов'язкове, то цінності – це не тільки належне, а ще й бажане. Якщо нормам людина підпорядковується із усвідомлення необхідності, почуття страху чи обов'язку, то до цінностей вона приваблюється вільно, в силу внутрішніх потреб свого духу» [21, с. 179].

Така подвійна властивість права свідчить про значний методологічний потенціал норми права за умови розпізнання їхнього правильного змісту. Зокрема, право може виступати як цінність внаслідок своєї важливості для

унормування різноманітних суспільних відносин, а з іншого – оцінкою та методом оцінювання. Як вважає В. Тугаринов, відмінність між ними полягає в тому, що цінність має об'єктивний характер, вона існує незалежно від того, чи усвідомлює, чи ні її суб'єкт права, тоді як оцінка є вираження суб'єктивного ставлення до об'єкта права, визнанням його цінності [158, с. 123].

У цьому проявляється феноменом права, який формується у процесі взаємодії «людина – суспільство» та спілкування та юридичної діяльності. Критерієм їх поєднання виступає суспільна справедливість, яка означає всезагальну правомірність (правильність) і нерозривно пов'язана зі свободою як ідеєю права. Звідси і визначення права – як справедливої міри свободи та рівності

У цій своїй філософсько-антропологічній якості право отримує здатність надавати людям чи соціальним утворенням простір для вільного волевиявлення, для активної поведінки, у вигляді суб'єктивних прав. Водночас право виконує іншу свою суспільну функцію, яка полягає в тому, щоб виключити можливість виникнення у суспільстві свавілля і безладу, а якщо такі прояви відбуваються, активно протидіяти їм, а також узгоджувати поведінку людей зі суспільною мораллю та справедливістю. Тут виражається цінність права, яка полягає у його здатності сприяти реалізації загальносоціального права за допомогою спеціальних механізмів та процедур.

У результаті саме завдяки праву особиста свобода індивідуума перетворюється на конкретні юридичні права громадянина чи іншого суб'єкта правовідносин. При цьому право виступає умовою та основою свободи, а свобода людини в соціумі – одним із кінцевих завдань права в демократичному суспільстві. Адже, посилення ролі людини як особистості та як індивідууму «в жодному разі не послабить державу, ... [оскільки] сильну державу не слід ототожнювати з авторитарною чи поліцейською» [188, с. 38].

Цю думку можна трактувати як таку, що повністю відповідає українським національним антропологічно і аксіологічно орієнтованим філософським традиціям «людського виміру держави і права; гарантій прав та свобод людини і громадянина» [9, с. 41], найяскравішими представниками якої є Г. Сковорода та П. Юркевич.

Вважаючи, що джерело розвитку особи та суспільства знаходиться саме у духовній сфері, в реалізації «божественного замислу і божественного ідеалу любові» [157, с. 13], філософське антропоцентричне осмислення права П. Юркевича, базується на тому, що і людина, і суспільство розглядаються не як конфліктуючі, а як взаємопов'язані феномени та цінності. Відповідно, ним було вироблено три «принципи або «закони права», які можна розглядати як явища: 1) національного духу; 2) історичного характеру народу; 3) одвічної ідеї правди. Усі ці принципи є науково обґрунтованими, бо у своїй основі мають природу людини» [189, с. 11-13].

Саме у праві як науці відобразилися прагнення виправдати певні соціальні відносини і суспільні порядки, позиції і дії, норми та ідеали, що формувалися у суспільстві в певний історичний період, обґрунтувати їхню відповідність уявленням про соціальну справедливість, їх правильність (чи «праведність»), корисність чи вигідність, тобто цінність тих чи інших суспільних явищ для певної соціальної групи чи індивідуума. Тобто, застосування терміна «право» вже саме собою пов'язане з інтересом (незалежно від того усвідомлений він чи ні, належить одній людині, соціальній групі чи суспільству в цілому), у закріпленні того чи іншого суспільного ладу, в забезпеченні його визнання та підтримки зі сторони різних суб'єктів права [129, с. 50].

Системність суспільних цінностей надає системні властивості праву, оскільки існуючі в суспільстві відносини повинні підтримувати рівновагу між інтересами (цінностями) суспільства та окремої людини, а також між вимогами порядку, рівності і справедливості та прагненням до свободи й особистого щастя індивідуума, а отже, бути врегульовані нормами права як

елементами правової культури, що виходить із системи переконань, цінностей, формалізованих засобів, що впорядковують суспільний досвід і регулюють поведінку людей.

Проте, сучасні глобальні процеси у світі настільки складні й неоднозначні, що розвиток суспільного життя йде не по прямій лінії ліберальної моделі цивілізаційного поступу. В результаті інтереси держави (як представника соціуму загалом), їх захист і в цілому державотворчі процеси набувають складного системного характеру, на які вплив зовнішніх чинників має велике значення.

Зокрема, як зазначає В. Геєць, в українському суспільстві «нагромадилася маса проблем і якщо їх не розв'язати зараз, тобто не знайти моделі, на якій вони мирно працюватимуть на основну, більш змістовну ідею – ідею громадянського суспільства, то ця маса може перерости у конфлікт» [49, с. 14].

У цьому аспекті багато правознавців, відстоюючи ідею правової держави, висловлюють тривогу за майбутнє «панування права», «культу закону», в результаті чого з'являються побоювання, чи не стане громадянське суспільство його «заручником», а його громадяни – «рабами» права. Адже порядок у суспільстві необхідний, але це має бути правовий порядок, який не нав'язується, а є природним еквівалентом того, що народжується у самому суспільстві в результаті взаємодії людей, реалізації суспільних ідеалів, принципів та завдань.

Структурно-правове людино розуміння – це система понять, категорій, концепцій, поглядів, підходів, тлумачень, уявлень, ідей тощо, які формують і відображають зміст та форму розуміння людини в праві. Для людини правове людино розуміння – це здатність осмислювати, досягати сутності, сенс та значення людини в праві. Отримавши таку здатність, людина (наприклад, як учасник правотворчості чи правореалізації) може по-різному тлумачити правове людино розуміння, що породжує проблему інтерпретації правового людино розуміння.

Будучи нормативним інституційним утворенням, право, своєю чергою, складається з великої кількості внутрішніх елементів (юридичних норм, прав, обов'язків, обмежень, санкцій та інших елементів правової поля), серед яких найбільш важливими є саме ті юридичні засоби та правові механізми, які виражають власну гуманізаційну цінність права, тобто якості й особливості, що характеризують його як втілення впорядкованої на правовій основі соціальної свободи індивідуума через високу суспільну організованість відповідно до суспільних принципів моралі та справедливості, які завжди в центр уваги ставили людину, цінність її буття.

У результаті, право через свою систему гуманізаційно-правових цінностей стає за допомогою узаконених правових засобів та юридичних механізмів юридичним інструментарієм побудови гармонійного суспільства, втілює у суспільну практику оптимальне співвідношення нормативного й індивідуального регулювання відносин між окремою людиною і суспільством у цілому.

Завдяки антропоцентризму та фокусуванню права на гуманістичних цінностях суспільства юрист у своїй професійній діяльності зможе краще розкривати глибинну сутність права, його «анатомію», без розуміння якої не можливо юридично кваліфікувати тої чи інший факт, та застосувати до них відповідний чи необхідний захід юридичного характеру, тобто відповідно до правових норм та на основі дотримання загальнолюдських цінностей вирішити юридично значиму життєву колізію або соціальний конфлікт.

Такий філософсько-антропологічний підхід у юриспруденції дозволяє глибше усвідомити, що особливістю права, яке, на відміну від інших соціальних регуляторів, покликане вносити в суспільне життя та поведінку людей чітку визначеність, є його строга логічність, можна сказати, «строга математичність» надання прямих відповідей на зразок: винен – не винен. Це багато в чому характеризує право як явище техніко-юридичне, здатне на основі скрупульозного аналізу тієї чи іншої життєвої ситуації знаходити юридично обов'язкові примусові наслідки. Очевидно, що ці правові наслідки

із філософсько-антропологічного обґрунтування повинні виходити з беззаперечної цінності людини як центрального елемента соціуму.

У результаті, утверджуючи принцип свободи і справедливості, право «набуває глибокого особистісного сенсу, стає цінністю для окремої людини, конкретної групи і суспільства в цілому, відкриває особистості доступ до благ і виступає дійовим засобом її соціальної захищеності» [142, с. 248].

Звичайно, не можна оминати тут «драгоманівського» осмислення ідеї свободи, яка не абстрагується в інтересі певної соціальної групи (класу або нації), а розглядається як органічна потреба людської особистості. В той же час, наявність прав людини є гарантом успішного розвитку нації, і, навпаки, свобода нації, її державність створює належні умови для успішного гарантування та захисту прав людини.

Цікавими є філософсько-антропологічні погляди на співвідношення «людина – суспільство» Б. Кістяківського. Він вважав, що самоціллю буття є однаково і особа, і суспільство, а вирішення питання співвідношення їх, зникнення конфлікту між ними потребує кінцевого злиття особи і суспільства в одне гармонійне ціле, в якому кожне з них є самоціллю, взаємодоповненнями, а не сторонами, які пригнічували б чи скасовували одне одного [9, с. 38-39; 81, с. 507-517].

Потрібно зазначити, що, як свідчать реалії вітчизняного суспільного буття, в Україні серйозною перешкодою при побудові національного громадянського суспільства на основі принципів правової держави, встановлення законності і правопорядку є невідповідність багатьох правових актів і реальних соціальних явищ і процесів антропологічним вимірам права. Часто сучасне українське суспільство сприймає сучасні демократичні правові цінності лише як ідеї, пов'язані, в основному, із забезпеченням матеріального добробуту, а не з порядком, заснованим на реальному визнанні державною владою цінності людини як особистості, суспільної свободи, і як результат – природних та невідчужуваних прав і свобод людини.

Йдеться про демократичний суспільний порядок, де кожна окрема людина має певну сферу свободи стосовно суспільства як колективного цілого, де кожний громадянин є вільним відповідно до політичної більшості, яка формує політичну волю, і має певний рівень особистої автономії відповідно до держави, що виражає цю волю [85, с. 90].

Як результат, серед загальних проблем теорії права перебувають такі питання, як людина у праві та суспільстві, співвідношення природного права і правового позитивізму, права і моралі, право як міра влади, подолання правового релятивізму, онтологічна структура права.

У зв'язку із цим, перед антропологією у царині права постає надзвичайно важливе завдання, яке полягає у наданні допомоги юристу сформувати у своїй свідомості повноцінну людиноорієнтовану концептуальну базу, яка необхідна для розуміння:

- 1) правової та соціокультурної історії;
- 2) сучасної різноманітності національних правових культур, світоглядів, стилів життя;
- 3) проблематики загальнолюдських цінностей і фундаментальних прав людини;
- 4) складності своєї власної особистості і шляхів саморозвитку за допомогою самопізнання і самовиховання.

Таке підкреслення важливості людини та її цінностей як об'єкта права стає важливим моментом у професійній діяльності юриста з точки зору підвищення його професійної та моральної відповідальності. Адже, як наголошує І. Бризгалов, необхідним є визнання та дотримання юристом існуючих моральних норм як необхідних регуляторів його службово-функціональної поведінки [31, с. 45].

Без сумніву, саме гуманістичні та моральні професійні норми як комплекс антропологічних цінностей, що дозволяють особистості юриста усвідомлювати себе, насамперед, представником і виразником загальних інтересів соціальної спільноти, є достатньо жорсткою детермінацією

професійної діяльності. Але водночас учені (наприклад, С. Гусарев, О. Тихомиров, О. Скакун) слушно зауважують, що не слід ототожнювати поняття професійної культури юриста з його правовою культурою, підкреслюючи, що юристу необхідно володіти більш значною системою духовних цінностей, які включаються у його правову, етичну, моральну, інформаційну, психологічну та естетичну культуру [59, с. 345; 143, с. 280]. Зазначимо, що професійна правова культура як система професійно-правових умінь, навичок та знань, що характеризують високий ступінь професійної підготовки та особистого розвитку юриста, так само формується під впливом засвоєння філософсько-антропологічного погляду на право, визначаючи вплив антропоцентризму на загальну правову культуру суспільства та відповідності чинного законодавства загальнолюдським цінностям.

У загальному розумінні пізнання відношення людини та суспільства, як зазначає О. Гарник, повинно припускати не тільки знання про світ, але включати в себе емоційно-почуттєве переживання людиною навколишньої дійсності, а також духовне перетворення світу людиною відповідно до своїх ідеалів, інтересів та сподівань [47, с. 23].

Дослідження етичних підстав правової думки дозволяє показати і схематично пояснити процес перетворення моральних, суспільних та правових традицій в світоглядні перспективи правосамосвідомості особи і людства. Безперечно, якщо подивитися на право під цим антропологічним кутом зору, то цілком очевидно, що ідеальні уявлення про блага, права та границі прагнень, пов'язані зі схильностями і бажаннями окремої людини, є її особистісними, екзистенційними цінностями, що певною мірою виступають як авторитетні й обов'язкові установки її свідомості і впливають на внутрішню лінію відношення «людина-суспільство». Вивчення цієї екзистенційної сторони ролі права у регулюванні суспільних відносин може надавати юристам суб'єктивних прав на створення нового правового простору і нові можливості його розвитку згідно із загальними нормами моралі, або правом, відповідно до того чи іншого закону.

Як вказує Е. Агацці, кожна людська дія пов'язана з деякою «ідеальною моделлю», з тим, «як повинно бути» [4, с. 26]. Тому людина – це істота, яка свої дії постійно співвідносить з ідеальними зразками і тим самим спрямовується до цих зразків, трансцендуючи до них. Цим ціннісно-орієнтована поведінка людини відрізняється від простої цілеспрямованості поведінки тварин.

Дії людини у соціумі багато в чому визначаються її життєвими цінностями та поняттями, і вибором певної концепції справедливості. Сучасні концепції справедливості містять у собі образ людини як суспільної істоти, яка одночасно здатна до самовдосконалення, і як істоти автономної, тобто розумної і здатної до самообмеження. Тому, створюючи певні правові норми та принципи найбільш раціональними, на нашу думку, необхідною є реалізація такого принципу гуманістично-правової справедливості, який забезпечить найкращі умови для самореалізації й автономії особистості, міру співвідношення свободи, рівності кожного члена суспільства та забезпечення здатності держави та інших соціальних інститутів для здійснення своїх найважливіших функцій з ефективної організації суспільного співжиття.

З цієї позиції ми можемо знову переконатися і впевнено стверджувати, що правові цінності похідні від поняття особистості, які становлять образ права у взаємозалежному і взаємодоповнювальному полярному моментах.

Антропологічний акцент філософського розуміння права підкреслює, що у сучасному цивілізованому суспільстві право є не лише інструментальною цінністю (цінністю «інструмента» і «засобу» розв'язання різних соціальних суперечностей у різних сферах діяльності суспільства), воно також розвиває будь-яку особистість, що виступає як власна цінність права. Отже, правові цінності, які включають у себе гуманізаційно-правові аспекти, стають ефективним засобом для створення, відтворення та зміцнення соціального порядку і дисципліни з метою гармонізації інтересів різних соціальних груп та окремих індивідуумів.

Подібні висновки у своїй праці «Теорія справедливості» робить відомий сучасний американський філософ Дж. Ролз, який у центр уваги ставить громадянина – автономну і раціональну особистість, спроможну самотійно визначати закони, яким він підкорятиметься [135, с. 102-108].

Без антропологічних акцентів правознавство не може повністю оцінити людину як суб'єкт права, не досягаючи тих надій, які на нього покладаються для забезпечення оптимального функціонування суспільства. Водночас, антропологія сама собою служить могутнім важелем, оскільки є духовним каталізатором саморозвитку творчої та інтелігентної особи юриста, що розуміє важливість і значення самовиховання.

Тому поряд із формуванням уявлення про світ, антропологічний світогляд включає в себе ще й особистісне ставлення до цього світу, його переживання та оцінки з позиції певних цінностей. В результаті цього у майбутнього юриста формується система світоглядних ідей, які, за висловом А. Швейцера, «містять у собі все, що ми можемо думати та припускати щодо сенсу нашого існування та призначення людства» [181, с. 73-74].

Все це підводить нас до більш чіткого розуміння філософської антропології як систематизованого та інтегрованого знання, що має своїми союзниками не тільки різноманітні галузі науки про людину, але й духовну культуру в цілому. Антропоцентричний підхід в юриспруденції має на меті виховати культурного, освіченого, високоморального юриста-професіонала, який здатен інтегрувати або «сплавляти», «синергувати» знання про людську природу, культуру, традиції, звичаї, а також закони функціонування суспільства, держави, соціальних груп із різноманітних гуманітарних наук.

У світлі відзначеної залежності гуманітаризації юридичної освіти стають зрозумілими величезні труднощі, що виникають через відсутність інтегрованого зображення людини в правовій культурі як у вітчизняній, так і зарубіжній юридичній літературі. Можна сказати, що основні цілі вивчення співвідношення «людина-суспільство» в руслі інших гуманітарних предметів полягають у залученні підростаючого покоління майбутніх юристів до

правової культури, пробудженні в ньому прагнення до добра, справедливості, розуміння цінності кожної окремої людини для всього суспільства, потреби в самовдосконаленні, в оволодінні засобами для формування власної особи та юриста-професіонала.

Щоб наблизитися до досягнення такої високої мети, необхідно, аби саме право стало для всього суспільства загалом, а особи, і особливо юриста, зокрема, вищим принципом, з якого повинні виходити всі максими людського буття та професіоналізму юриста, адже ще І. Кант стверджував, що право є метою суспільства, що знаходиться у цивілізованому стані [76, с. 139-142]. Проектування ефективної самоорганізації суспільства вимагає упорядкування свободи її членів, тобто усіх людей, кожен з яких, будучи особистістю, намагається сам визначити межі своєї свободи, а маючи певні моральні, естетичні, культурні та інші погляди, уподобання, переконання тощо, сам формує своє світобачення та світосприйняття.

Право, спираючись на своє антропоцентричне світосприйняття, і повинно визначити розумну міру свободи, провести межу між діями окремих елементів у системі «людина – суспільство», які сприятимуть нормальному життю суспільства (або хоча б формуванню нейтрального співжиття у цьому відношенні), і такими, що перешкоджають йому, вказуючи на найнебезпечніші (злочинні чи протиправні) з них. Адже важливим є те, аби людина чітко уявляла ту міру свободи, яка дозволяє реально використовувати ті позитивні моменти, що несе у собі суспільна організація як форма вищого співіснування індивідів.

Своєю чергою суспільство і держава (за допомогою права) використовують правові засоби як засоби суспільного страхування, що позначають межі, за які зовнішня свобода окремих соціальних суб'єктів не повинна поширюватися. Зовнішня свобода припускає пошук обмежених засобів, способів і форм обмежень. Такими можуть виступати не тільки юридичні закони заборонного характеру, а й сам факт співіснування безлічі індивідів з їх суспільними правами і свободами [163, с. 216].

Міра свободи кожної людини у суспільстві безперечно ставить питання про узгодження свободи особи та міри впливу на неї суспільства, держави чи інших соціальних інститутів. Це породжує необхідність обмежувати невинуватене втручання держави та різноманітних суспільних інституцій, що обмежують природні права людини. Як правило, втручання суспільства у приватне життя людини, свободи і права людей в громадянському суспільстві повинне мати правові межі й по можливості ототожнюватися шляхом представницької демократії, оскільки свобода без правових меж також руйнує громадянське суспільство. В цьому аспекті право стає тим засобом, який дозволяє будувати гармонізований устрій існування людини та суспільства, в якому суспільство найчастіше діє через державу як форму суспільного устрою. І саме тут проявляється необхідність врахування антропоцентризму демократичної системи права у здійсненні гармонізації індивідуалізованої поведінки різних людей та існуючих соціальних інституцій, передовсім, із державою «шляхом налагодження раціональних зв'язків між ними громадськими і негромадськими інституціями, в які вони можуть об'єднуватися» [49, с. 4]. Отже, як бачимо, головна цінність права у громадянському чи правовому суспільстві полягає в упорядкуванні ступенів свободи його членів.

Хоча, звичайно, як зазначав А. де Токвіль у своїй праці «Демократія в Америці», «немає такої країни, де все може бути відрегульовано за допомогою законів або де політичні інститути можуть замінити собою здоровий глузд та суспільну мораль» [68, с. 480]. Звертання права до гуманізаційних цінностей суспільства підвищує загальносоціальну цінність права, тобто тих законодавчих актів, які, виражаючи волю більшості або всього населення країни, при цьому втілюють у собі основні загальнолюдські цінності та ідеали.

Аналіз основоположних гуманізаційно-правових цінностей засвідчує, що право передусім виступає як форма і засіб реалізації свободи, як загальна міра свободи індивідів у соціумі. Причому, для людей, вихованих на

гуманістичних традиціях європейської культури, свобода є сутністю свідомості, самодостатньою цінністю, що не вимагає логічних обґрунтувань і сприймається як аксіома. Її зміст і цінність залежать від структури свідомості особистості чи суспільства в цілому, сформованої у процесі тривалого саморозвитку індивідуума чи соціуму.

Антропоцентризм як філософська позиція виступає засобом реалізації усіх гуманістичних цінностей і благ, тим самим виконуючи інструментальну функцію. Завдяки їй право здатне виконати свою основну функцію в процесі створення людьми матеріальних і духовних цінностей, а правова рівність передбачає рівність у свободі, коли свобода одного індивідуума сумісна зі свободою іншого.

Як бачимо, фундаментальним розділом філософської антропології, а також філософії права, є правова антропологія, яка займається дослідженням гуманістичних підстав права. Можливість правової антропології обумовлена тим, що в структурі людського буття можуть бути виділені моменти, які в зовнішньому вираженні утворюють правові відносини і в самому праві – такі моменти, без яких сумісне людське співіснування виявилось б неможливим. У суспільстві, яке за своєю природою володіє духовними засобами, своєрідні соціальні відносини знаходять свій вираз у суспільній свідомості у вигляді правових норм, які стають полем формування загального масштабу думок, мотивів і вчинків. Завдяки солідарній єдності права з мораллю, звичаями і звичаєвостями приватного чи публічного життя стає можливим тривале існування ціннісних орієнтацій у праві й соціальному бутті, зокрема таких, як справедливість, свобода, рівність, людська гідність [53, с. 81].

Розвиток права є безперервним процесом диференціювання і пристосування соціальних і особистісних сил, які прагнуть досягнути хоча б відносної досконалості, до зростаючих політичних завдань нації. Виступаючи гарантом балансу законності і порядку, свободи та справедливості, відповідності закону і гуманізаційно-правових цінностей, право встановлює масштаб свободи і відповідальність особи та суспільства.

Проте, суть філософсько-антропологічного призначення права як певного встановленого суспільством рівня свободи, як вільного користування людиною своїми правами полягає не тільки у тому, що воно є простором для використання життєвих благ, а й у тому, що право стає простором активності, розвитку природних задатків людини з метою поступального розвитку всього соціуму.

Тому окремі частини суспільних установ повинні розглядатися як соціальні органи для збереження і розвитку життєвих сил та життєвих благ. Усі правові порядки суспільного життя повинні знаходити свою природну санкцію в тому, що вони виявляються, можливо, більш доцільними знаряддями в біологічному і культурному розвитку суспільства [42, с. 197-198]. Вони повинні допомогти юристу зорієнтуватися на створення умов для принципового цивілізованого розв'язання соціальних суперечностей, знайти ті реальні шляхи і засоби, за допомогою яких може бути поліпшений будь-який можливий правопорядок. Своєю чергою, визнання суспільством прав і свобод особи потребує їх перетворення на основні права, закріплені, як правило, конституцією як основним законом, тобто їхнього позитивування у праві.

У філософсько-правовому ракурсі антропологічну спрямованість професіоналізму юриста можна визначити як гуманістичні та моральні аспекти його правосвідомості, відносин та поведінки як суб'єкта діючої правової системи, а також характеризує можливість його професійного впливу на розвиток гармонійної взаємодії держави, суспільно-громадських інститутів та окремих громадян, рівень яких залежить від ефективності національного правового регулювання.

Отже, вивчення філософської антропології та антропології права безпосередньо пов'язане з усвідомленням суспільної потреби у підвищенні рівня гуманітарної культури як на рівні окремої особи, так і на рівні суспільства. Через відзначені вище обставини право в одному з своїх вимірювань, а саме у антропологічному, може бути визначене як спосіб

людської взаємодії (співіснування), який є можливим завдяки людській здатності бути автономним суб'єктом, що визнає таким же суб'єктом будь-яку іншу людину. Носієм цієї здатності є визначувана визнанням інших особа, або персона, а її реалізація і відтворювання становить завдання політико-правових інститутів.

Беручи до уваги ці критичні зауваження, вважаємо, що як правова форма суспільних відносин право є сукупністю формальних властивостей і характеристик – рівності, свободи і справедливості. При цьому право як правову форму фактичних відносин (а разом з тим і формальні компоненти цієї правової форми – рівність, свобода, справедливість) не можна поєднувати з фактичними відносинами, з фактичним змістом суспільних відносин, що опосередковані та врегульовані правовою формою. Тому рівність, свобода і справедливість – це правова формальність, а не фактичність, це формально-змістовні (а не матеріально-змістовні, не емпіричні) компоненти, властивості і характеристики права, правової форми. Хоча потрібно із застереженням ставитись до формальності, бо ця властивість може звести право виключно до його формального аспекту, що недопустимо при визначенні права в цілому.

Висновки до другого розділу

Із вищевикладеного дослідження можна зробити такі висновки:

- по-перше, людина і суспільство є рівноправними учасниками правових процесів, при цьому кожна з обидвох сторін володіє певними можливостями, стає соціальним і правовим суб'єктом;
- по-друге, право є виключно соціальним явищем, без якого неможливе існування цивілізованого суспільства, воно виступає мірою узгодження їх взаємовпливу та інтересів;

– по-третє, право є сукупністю формальних властивостей і характеристик людини і суспільства, передовсім таких як рівність, свобода і справедливість;

– по-четверте, право створює нормативну систему, яка закріплюється у системі правових норм у вигляді законодавства. Ця система повинна забезпечувати загальнолюдські цінності, права, потреби та інтереси особи як найвищої соціальної цінності, а також відповідати інтересам суспільства чи його структурним елементам, що, своєю чергою, також служить запорукою ефективного існування особи у соціумі;

– по-п’яте, право встановлює норми, правила, етику поведінки, які підтримуються суспільством як суспільна цінність, головне завдання якого – забезпечення і узгодження інтересів суспільства та людини;

– по-шосте, право самостійно стає оцінкою, аксіологічною цінністю та регулятором цінності людини, її буття у суспільстві.

Представляючи собою моральні критерії, якими повинен керуватися правопорядок та права людини, право окреслює простір, який забезпечує кожній людині умови його самореалізації, тобто простір його особової автономії. За своїм статусом права людини виступають як незалежні стандарти для критики законів та інших політико-правових інститутів, тобто як критерії легітимації.

Основний принцип обґрунтування прав людини полягає в тому, що людина, щоб залишатися людиною, повинна мати право на збереження самої себе, власної екзистенції. Відмова від насильства щодо іншого означає визнання за ним права на життя, власність і свободу як універсальні умови людського існування. Реалізація цього основного гуманістичного принципу права ставить перед юристом необхідність формування власної правової поведінки, професійної свідомості, моралі та етики згідно з самостійним гуманістичним вибором, а це потребує філософсько-антропологічних навичок, відсутніх у більшості громадян.

РОЗДІЛ 3

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГОТОВНОСТІ ЮРИСТА ДО МАБУТНЬОЇ ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

3.1. Філософсько-методологічний аспект професійної підготовки юриста

У принципі, говорячи про професійну підготовку юриста в контексті трактування освіти як комплексу соціально-філософських і педагогічних ідей, потрібно зазначити, що йдеться передовсім про комплекс ідей і переконань, які є основою філософсько-педагогічного дискурсу в цілому. До речі, схематизація цього дискурсу дозволяє виокремити низку ключових ідей, але найбільш особливою серед них є ідея стосовно можливості освіти сформувати з людини людину, що, натомість, і в культурному, і в соціальному вимірах означає, що людина – це насамперед артефакт, створений в освіті та за допомогою освіти. Другою ідеєю цієї системи є ідея природо-відповідності освіти (педагогічні зусилля опираються на знання природи студента та особливостей його розвитку). Третя ідея – в освіті стимуляція активності студента безпосередньо пов'язана з визнанням його особистості. Завданням викладача в такому контексті буде не стільки передавати набуті знання і керувати студентом, скільки демонструвати досвід, захоплюючи увагу та свідомість студента особистим прикладом. Четверта ідея – дисципліна як відображення бажаного характеру взаємовідносин викладача та студента. Хоча, все ж таки, як стверджує С. Булдаков, «до низки фундаментальних ідей, філософсько-педагогічного змісту належать ідеї освіти, виховання і навчання» [33, с. 38].

Ще Д. Юм стверджував, що практично усі науки тією чи іншою мірою торкаються проблематики суті людини [187]. Проте він не єдиний, хто притримувався таких переконань, зокрема чимало філософів до нього

зазначали, що людина як міра усіх речей є не лише набутих, найістотнішим, але й більшою мірою єдиним предметом дослідження, його обмежувальною умовою. Найдивовижніше в розвитку сучасної науки, філософсько-правової зокрема, є те, що сьогодні про людину ми знаємо не більше, якщо не менше, ніж знали про неї дві тисячі років тому, коли існувала ледь не єдина установка на пізнання: «Пізнай себе самого».

У загальному, наукове знання за своєю структурною особливістю є, передовсім, об'єктивним знанням, або ж знанням про об'єкт. Його досягнення можливе за умови гносеологічної диспозиції, котра передбачає препарування реальності на суб'єкт і об'єкт, де суб'єкт – це той, хто мислить, а об'єкт – це те, про що мислить той, хто мислить. На думку Б. Юдіна, саме тому наукове знання – це «знання про щось, що існує незалежно від суб'єкта та й подається на суд суб'єкту» [186, с. 89-90]. Людина відрізняється від інших істот тим, що не зливається із життєдіяльністю, а здатна піднятися над нею і, тією чи іншою мірою, до неї віднести. У такому контексті людина постійно прагне подолати своє особисте буття, стати іншою. Це вказує на процес безперервного становлення. Тому й дослідити та відкрити таїну людини – це зрозуміти причину її прагнення вирватися із тих та інших обставин і постійного її невдоволення. Хоча історичний динамізм, як і постійна зміна форм життя і культури, виражають специфіку існування людини. Людина не поміщається у рамки наявного буття природи та суспільства, тому цілком оправданим є її прагнення до самовідновлення.

Початок ХХІ століття свідчить про трансформаційні процеси і в міжнародних відносинах, і в соціально-економічній сфері, особливо, що стосується України. В контексті прогресу міжнародного співробітництва, якщо брати до уваги політичну та економічну глобалізацію, підвищилися і вимоги роботодавців до випускників вишів загалом, відомчих систем і освіти юридичного профілю зокрема.

Попри вимогу високого професіоналізму сучасний випускник повинен володіти правовою компетенцією (культурою, теоретичним знанням тощо)

для подальшого вдосконалення особистої професійної діяльності, беручи за основу професійний досвід українських та міжнародних практик і досягнень, навіть, у принципі, через обмін досвідом із закордонними колегами в межах наукових досліджень. Окрім того, потреба у висококваліфікованих професійно сформованих юристах виражає взаємозв'язок влади та юристів, утворюючи відсутність спеціального напрямку роботи державної політики загалом, особливо, що стосується вираженого професійного образу юридичних кадрів у державних структурах зокрема.

У принципі, якість професійної підготовки юриста повинна ґрунтуватися на усьому навчальному процесі, зважаючи на те, що будь-яка система навчального процесу містить свої підсистеми. Необхідно віддати належне й провідному значенню у забезпеченні відповідного рівня підготовки юриста саме управлінській системі, виключно від якої залежить як підбір кадрів, так і управління ними, так, зрештою, й утворення необхідних умов для якісної освіти. У цьому контексті потрібно зазначити, що, загалом, якість реформування правової системи залежить від рівня правової культури суспільства, в якому завжди актуалізувалася значимість професійної правосвідомості. Зрештою, право є одним із феноменів суспільного життя, у рамках якого формуються і функціонують свідомість та воля особистості. Це свідчить про те, що рівень розвитку будь-якої правової системи залежить більшою мірою від професійних складових формування правосвідомості людей.

Разом із тим, поза правовою інституалізацією і досконалою юридичною культурою, поза участю певного кола громадян у правових відносинах і вихованням професіоналів юристів, неможливим є формування громадянського суспільства. Натомість ефективність правових перетворень як і їх відповідність завданням державотворення активізується лише у рамках високого рівня правової культури суспільства, в якому цінується правова культура передовсім юристів, їх висококваліфікованої правосвідомості. Зрештою, саме право формується і діє у контексті свободи та свідомості

людини, що, безумовно, відображається крізь призму залежності рівня будь-якої правової системи від правосвідомості.

Утім, життєдайним джерелом правосвідомості в минулому, сьогодні та в майбутньому є, безперечно, вища юридична освіта. По-перше, вища юридична освіта є загальною частиною правової культури суспільства й тому, в цьому випадку, є формою відтворення професійної правової культури, підкоряючись закономірностям розвитку правової системи суспільства. По-друге, вища юридична освіта є частиною державної системи професійної освіти й тому є частиною освітньої культури суспільства, підкоряючись закономірностям розвитку загальної системи освіти.

На думку дослідника сучасної педагогіки вищої школи В. Ортинського, важливим завданням сучасного суспільства та державотворення залишається, попри все, підвищення якості освіти. «Потрібно врахувати, – зазначає він, – що якість освіти залежить не лише від процесу засвоєння знань, навичок і вмінь, а особливо важливим є процес становлення студента як суб'єкта різноманітних видів та форм розумової діяльності людини й особистості громадянина. Тому разом із питанням змісту освіти й організації процесу засвоєння знань та управління ним постає питання розвитку здібностей студентів, їх здатності до продуктивної діяльності упродовж життя» [119, с. 5].

В. Ортинський переконує в тому, що особистість сьогодні є, передовсім, суб'єктом розвитку всіх трансформаційних процесів суспільно-державних систем. Тому основа її діяльності виражається крізь призму функцій аналізу, синтезу, прогнозування, мотивації, організації, креативності тощо. Ці особливості обумовлюють актуальність формування творчості людини, оскільки неможливо зупинити прогрес суспільного розвитку, який виражає нестабільність потоку інформації, технологій, знання і т.д. У цьому контексті набуває значення процес адаптації людини до різних змін, уміння самостійно творити зміни та спроможність розрізняти прогресивні та регресивні зміни [119, с. 6].

У пошуках істини освіта і наука розглядаються безпосередньо як процес і наслідок формування людиною свого образу в культурі. Сьогодні найчастіше при виборі найперспективніших шляхів модернізації звертаються до традиційних методологій пізнання не лише освітньої діяльності, а й до світоглядно-методологічних експлікацій, які розкривають природу та сутність основного суб'єкта усіх освітніх перетворень – людину, яка навчається і яка навчає.

У принципі, термін «істина» є багатозначним, оскільки його філософсько-правові інтерпретації мають різний зміст (якщо говорити про філософів і правників), з прагненням надати йому чітко вираженого смислу чи значення. Для прикладу: слідчий, успішно закінчивши кримінальну справу, зробить висновок, що йому вдалося виявити істинного злочинця; мистецтвознавець може назвати той чи інший шедевр істинним витвором мистецтва і так далі. Звичайно, недоцільно узагальнювати, що у деяких прикладах термін вжитий правильно, а в деяких – навпаки, зважаючи на їх загальну правильність у контексті наслідку природного розвитку мислення. Зокрема це стосується і юридичного мислення. Як стверджують у своєму дослідженні А. Петров і М. Горбатова: «Юридична спільнота поступово починає розуміти те, що готувати юристів і формувати професійну юридичну культуру – не одне й те ж. Останню функцію може реалізовувати система вищої професійної освіти, котра містить визначений якісний рівень. У сучасному динамічно прогресуючому суспільстві вимоги до змісту і форми освіти достатньо мобільно змінюються, а ефективною залишається виключно та освіта, в основі котрої лежить реагування на виклики часу» [121, с. 32].

В основному, загальнолюдський смисл не виражається абстрактно чи як щось цілком зовнішнє, а, навпаки, базовий принцип і новий смисл можуть бути надані людству виключно самою людиною. Урешті-решт, ХХ століття поставило на порядок денний дослідження універсальної основи людського життя і, таким чином, утвердження нового принципу аксіологічної адаптації. Окрім того, історично обумовлена відповідь на виклики часу виходить саме

від людини, здатної до вирішення універсально значимих завдань у межах особистого унікального досвіду, у тому числі пов'язаного з духовною трансформацією. У цьому аспекті потрібно зазначити, що в такому вимірі внутрішнього життя людина повинна володіти можливістю преобразити в загально значиму знакову систему. Саме завдяки таким людям філософія виражається крізь призму реалізації діла, а не лише думки, водночас, перетворюючи світ у бік добра, а не лише пояснюючи його. Тобто, антропологічний, онтологічний і, зокрема, філософсько-правовий аспекти досліджуваної у дисертаційній роботі тематики можна виразити у рамках єдності, в центрі якої людину доцільно розглядати і як суб'єкта права.

Коли торкнутися терміна «професіонал», то необхідно акцентувати увагу передовсім на його ключовій характеристиці, а саме: гуманістичне начало трактування особистості як особи з високою компетентністю, освіченістю, фаховістю тощо. Хоча суспільно-державна реальність пропонує ще один вимір цього терміна: особа як професіонал, поза людяністю, чесністю, порядністю, усвідомленням покладених на неї обов'язків та ін., здатна призвести до матеріальних і моральних збитків. У цьому контексті ми визначаємо два виміри професіоналізму, останній з яких свідчить саме про відсутність загальнолюдських цінностей у міжособистісних відносинах, у виконанні доручених обов'язків і т.д. Це наводить на думку про те, що, фактично, не окремо взяті суспільно-державні стосунки призводять до аморального та протидержавного характерів відносин, а, насамперед, до зловживання такими стосунками. Та й залежить це від спрямованості свідомості та діяльності людини як учасника міжособистісних відносин.

Для прикладу, як зазначають Д. Дзвінчук і В. Козаков, згадана вище спрямованість особистості найперше виражається:

- відношенням до інших осіб (спрямованість на взаємостосунки);
- відношенням до своєї праці, зокрема її результатів (спрямованість виконання тих чи інших завдань);

– відношенням до себе самого, до реалізації своєї особистості (самоспрямованість) [84, с. 118].

Це ще раз доводить, що діяльність юриста унеможлиблюється поза межами активних міжособистісних взаємовідносин. Своєю чергою, три основні перелічені вище види спрямованості людини є, по суті, всього лиш передумовою до вираження гуманістичної позиції у юридичній діяльності. Тому професійна діяльність юриста, на нашу думку, містить не стільки спрямованість на людяність у діяльності юриста, скільки важливого значення у цьому контексті набувають конкретні особистісні характеристики самого юриста. Хоча й необхідно віддавати належне тому, що, попри все, не потрібно категорично відокремлювати професійні характеристики юриста від особистісних. Урешті, неодноразово доведено, що сама професія безпосередньо впливає на формування тих чи інших особистісних характеристик людини як професіонала.

Загалом кажучи, людина постійно взаємодіє зі світом, обґрунтовуючи в такий спосіб своє особисте буття. В. Нестеренко зауважує: «Світ – реальність, виділена та поєднана у цілісність певним смислом. Це безперервність і упорядкованість смислу» [112, с. 63]. На думку цього науковця, смисли мають життєво-практичний характер і звернені до цілісності людини, сприяють цілісному ствердженню її єства і поєднують її з фундаментальними структурами буття. Враховуючи те, що відношення «людина – світ» є тим смисловим центром, навколо якого формується в певну цілісність духовний зміст, що його набуває людина, то відношення «людина – суспільство» є стрижнем соціального буття людини, а цілісність духовного змісту виражається як світогляд.

Необхідність нових смислів буття задовольняється через усталені життєві стандарти «людина – суспільство», хоча це відношення опосередковується через трансльовані мораллю, мистецтвом, системою освіти й виховання схеми світосприйняття й світорозуміння, правові норми. Людина у процесі формування соціально-особистісних відносин реалізує

становлення зв'язків внутрішнього та зовнішнього, суб'єктивного та об'єктивного, коли життя визначається як результат, згусток соціально-історичних співвідношень. В. Горський з цього приводу пише: «Філософія ж особливо в культурній традиції нашого народу, завжди була тим типом духовної діяльності, де передусім з'ясовували межові підстави людського життя, де давали відповідь на запитання про сенс буття людини» [51, с. 12]. Але ж осмислене життя людини у суспільстві неможливе без дотримання певних норм поведінки і водночас реалізації внутрішньої свободи.

Упродовж тривалого часу значно розширилося коло практичної діяльності людини. Тим не менше, кількісно зросли питання стосовно сутності людського буття, сенсу життя та ін. Звісно, відповіді на поставлені питання актуалізувалися серед прогресуючої техногенної цивілізації, поширення інформаційного простору у суспільстві, глобалізації тощо.

На думку судді Конституційного Суду РФ М. Бондара, сьогодні актуалізується проблема забезпечення високого рівня професійної підготовки юридичних кадрів, а це, в кінцевому результаті, проблема конституційної безпеки. До речі, однаковою мірою, як суспільства та держави, так і кожної окремої особистості, зважаючи на те, що конституційна безпека є не що інше, як стан захищеності життєвих інтересів особистості, суспільства та держави крізь призму забезпечення верховенства права [30]. На думку дослідника, державна політика за таких умов розвитку юридичної освіти повинна аргументовано опиратися на ключові її елементи, як от: конституційна виваженість, послідовність і системність, загальнодержавний і міжнародний досвіди тощо. До того ж, конституційний зміст державної політики базується не лише на тих чи інших вимогах і гарантіях, закріплених у Конституції, що стосуються освіти, а, передовсім, на фактичному конституційно-правовому змісті професійної діяльності юриста як носія і захисника конституційних цінностей суспільства та держави, як і основних прав та свобод громадян.

М. Бондар до вирішення проблеми утворення професійного образу випускника юридичного вишу підходить із суто конституційних вимог. Він

за основу бере історичне сприйняття вишу, особливо що стосується юридичного факультету як безпосереднього постачальника висококваліфікованих кадрів для державного та господарського управління. Дослідник зважає на зниження якості освіти юридичного профілю саме у радянський період, коли на противагу загальносвітовій тенденції підвищення значення права та юристів для усіх сфер життя, включаючи і систему управління, інтерес до змісту юридичної діяльності у контексті державотворення неухильно зменшувався. Понад 64 % усіх юридичних кадрів працювали у правоохоронних органах, коли на міжнародному рівні у цей період понад 80 % юристів реалізовували себе у неюридичній сфері, такій як управління, економіка тощо. Саме в такому випадку, на думку науковця, утворилися звична для нас «правоохоронно-кримінальна» модель юриста як спеціаліста з вищою освітою, зорієнтована на працевлаштування передовсім у правоохоронних чи каральних органах. Окрім того, кожен другий випускник юридичного вишу мріяв бути або банкіром, або юристом-підприємцем. Урешті, цивілізаційна модель базується на пріоритеті приватноправових цінностей, що у першооснові, як зауважує М. Бондар, призводить до дисбалансу в кваліфікаційних характеристиках майбутнього юриста між приватними та публічними ціннісно-правовими початками [30]. Натомість, дослідник запропонував, як вихід із цієї ситуації, перехід до конституційної моделі юриста, що, своєю чергою, стає одним із ключових завдань сучасного реформування юридичної освіти загалом. Особливою мірою це є важливим у контексті класичного вишу юридичного спрямування, в якому принципово не може бути прийнятною вузькогалузева методологія професійної підготовки юриста. Таку методологію повинні використовувати суто відомчі виші, тобто: навчальні заклади системи МВС, прокуратури, СБУ та ін. У такому випадку, на його думку, класичні галузеві кафедри юридичних факультетів повинні зважати на те, що викладання цивільного, кримінального, іншої галузі права повинне ґрунтуватися на конституційних аксіологічних початках, котрі, зрештою, пронизують усю правову систему.

Тому, поза конституційним підходом до педагогічного процесу у юридичних вишах говорити про можливість професійної підготовки сучасного правника університетського рівня не доводиться. Це сприяє переконанню М. Бондара у тому, що конституційна складова професійної підготовки юристів містить достатньою мірою важливе та витончене значення, ніж лишень «прості» підходи до викладання конституційного чи кримінального, чи інших галузей права, опираючись на методологію пошуку «конституційних ідеалів» за сімома морями [30].

Потреба впливу професійних юристів на державотворення, зокрема в Україні, виражається: по-перше, у складності усієї соціальної інфраструктури, починаючи від демократизації формування суспільства, завершуючи розвитком приватної ініціативи, по-друге, у розвитку правового статусу особистості, включаючи реалізацію її особистих прав і свобод. Зміни, що ознаменували ХХІ століття, свідчать про необхідність залучення юридичної допомоги у забезпеченні захисту та реалізації прав і свобод особи та громадянина. Крім того, актуалізувалася необхідність у формах правового та соціального регулювання, адже сьогодні немає жодного підприємства та установи, які б змогли обійтися без тієї чи іншої юридичної консультації, відповідної експертизи, врешті, особистого адвоката тощо. Потрібно також враховувати й можливість негативного впливу деформації правової свідомості, небезпека якої репрезентує дестабілізацію існуючого політичного, правового та соціального порядку в державі та суспільстві. Тому, зрештою, можна припустити, що суспільна небезпека проявляється як характерна риса деформації правової свідомості. Хоча, звісно ж, визначити рівень небезпеки деформації правової свідомості можна за умови простежування конкретних виражень її форм у поведінці особистості. В цьому аспекті необхідно зосередитися, передовсім, на межах відповідності вчинку об'єктивним закономірностям розвитку як особистості, так і суспільства. Поза межами правової ідеології утверджується дестабілізація внутрішньосуспільних відносин крізь призму різних конфліктів і протиріч.

Урешті-решт, це простежується на усіх рівнях правової свідомості: і наукової, і професійної, і буденної тощо.

Окрім того, на думку І. Асадуліної, механізми адаптації управління якістю освіти, передовсім, пов'язані зі стратегією і цілями самого вишу, також і завданнями суспільства, заснованими на ідеї саморозвитку освітньої системи та підвищення значення вищої освіти в системі довгострокових перспектив економічного, науково-технічного та культурно-національного розвитку держави, як розвитку людського потенціалу [10, с. 88]. Тому й вирішення таких завдань, на думку дослідниці, необхідно простежувати лише крізь призму адаптації вишів до нових умов транзитної економіки, забезпечення диверсифікаційних та інтеграційних процесів у зовнішньому середовищі. Тим не менше, управлінський вплив вишу, в цьому контексті, повинен переплітатися із управлінськими впливами низки політичних, соціально-економічних та культурних систем регіону. Тобто відношення громадян до державотворчих процесів, становлення громадянського суспільства, утвердження демократії, пошук нових векторів розвитку культури, суспільних та інших молодіжно-дитячих організацій тією чи іншою мірою активізується виключно за умови наявності високопрофесійних спеціалістів, котрих підготує той чи інший виш, особливо, що стосується відомчих освітніх закладів. У концепціях і стратегіях розвитку регіону якість вищої освіти трактується як ключовий елемент якісних змін і в економіці, і в культурі, й у суспільстві, державі тощо. Урешті, як зауважує дослідниця, «в основі механізмів адаптаційного управління якістю освіти в виші лежать процеси інтеграції і диверсифікації, котрі нададуть можливість забезпечити якість освіти, сприяти формуванню суспільства та держав» [10, с. 89-90].

Будь-яка інтеграція задовольняє найголовніше відношення користі як основної характеристики інтеграції. За основу інтеграційних процесів взято закон попиту та пропозиції. Отже, коли в системі чогось не вистачає, або ж коли між двома ієрархічними системами виникає подвійне відношення (попит і пропозиція), доводиться констатувати виникнення інтеграційних

процесів. У своїй діяльності виші, вирішуючи низку ключових проблем, враховуючи освіту та виховання, навчально-методичне та науково-дослідне забезпечення тощо, в рамках транзитної економіки змушені взаємодіяти з навколишнім середовищем, адаптуючись до нього крізь призму узгодження своїх цілей і діяльності. Хоча, звісно, специфіка адаптаційного процесу залежить від стадій природних процесів, які тією чи іншою мірою впливають на виш. Окрім того, адаптація та інтеграція вишів безпосередньо пов'язані з питанням диверсифікації. Сам термін «диверсифікація» був введений в освіту наприкінці 60-х – початку 70-х рр. XX століття у Західній Європі в умовах, коли актуалізувалася проблематика структурного реформування освітньої системи і, як зазначає І. Асадуліна, означав різнобічність розвитку, розширення видів пропонованих послуг, набуття нових видів діяльності, хоча сам процес диверсифікації в освіті підкорився загальним законам розвитку організації та управлінської системи [10, с. 93].

Попри те, диверсифікація в освіті, на думку дослідниці, передбачала необхідність:

- підвищення престижу навчального закладу в контексті забезпечення йому вибору контингенту студентів;
- оптимізації інфраструктури професійних кадрів у регіоні;
- створення умов для професійного росту як студентів, так і викладачів;
- оперативного задоволення потреб окремої особистості та суспільства в цілому в освітніх послугах;
- інтенсивного та своєчасного оновлення змісту освіти, організаційних форм і технологій навчання із урахуванням економіки, нових технологій і відповідно до економічних і політичних потреб регіону;
- створення різнобічності освітньої траєкторії як для особистості студента, так і індивідуального шляху розвитку самого навчального закладу [10, с. 95]

Тим не менше, виникає казуїстична ситуація стосовно визначення сукупності ознак, котрі б відрізняли освітні установи одні від одних і водночас впливали на ефективність диверсифікаційних програм. Принаймні, існує декілька чинників важливих для ефективності освітніх установ, серед них:

- 1) конкуренція між вишами, котрі спеціалізуються на випуску випускників із однаковою спеціальністю;
- 2) можливість існування нових конкурентів (вишів);
- 3) організація навчання широкого профілю спеціальностей;
- 4) позиція в галузі профорієнтації і довузівської підготовки як і вирішення проблем працевлаштування тощо.

У цьому контексті потрібно сказати, що у системі вищої освіти такі чинники мають місце також, оскільки в рамках економічної нестабільності загострюється конкуренція між державними та недержавними вишами, навчальними закладами щодо залучення більшої кількості абітурієнтів, відкриття низки престижних спеціальностей та ін. Окрім того, забезпечення рівня якості освіти у виші, завдяки добре підготовленим кадрам, дозволяє проникати в різні прошарки науки, яка, своєю чергою, впливає передовсім на відновлювальні соціальні процеси, видозмінюючи якість суспільства. Тобто, на думку І. Асадуліної, якісний соціум сприяє забезпеченню якості освіти та якості науки зокрема [10, с. 97].

Зокрема Н. Черпурнова та С. Кочерга стверджують, що суспільні відносини у сфері освіти регулюються передовсім у рамках використання форм та методів управлінського впливу [176, с. 24]. Якщо говорити про зміст саме правового регулювання, доцільно навести думку С. Алексєєва про те, що «здійснюючи за допомогою системи правових засобів (юридичні норми тощо) результативний нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини з метою їх впорядкованості, охорони та розвитку, але визначаючи правове регулювання крізь призму правового

впливу, слід враховувати, що останнє – широке поняття, яке характеризує увесь напрям впливу права на суспільне життя» [6, с. 327].

Своєю чергою досліджуючи педагогічні умови ефективності виховних технологій формування курсантів вишів системи МВС, Н. Ласько та А. Грибанов зауважують, що існує декілька вимог, які, на їх думку, впливають на ефективність педагогічного процесу, зокрема такі:

- наявність системи організаційних форм і методів виховання, котрі використовуватимуться крізь призму виховних технологій соціально-професійного напрямку та забезпечуватимуть сформованість такої ієрархії мотивів: суспільство, держава, громадянського, колективного та особистого;
- забезпечення задоволення курсантів і студентів діяльністю, спілкуванням, відносинами серед спільноти курсантів і студентів;
- реалізація спеціально розроблених додаткових виховних програм, зорієнтованих на набуття курсантами та студентами соціальних знань, формування в них навиків поведінки в суспільстві крізь призму імітації, ідентифікації тощо [96, с. 64-65].

Отже, форма в рамках цілей, змісту, принципів, методів і засобів дає можливість визначити діяльність учасників освітнього процесу в контексті виховного відношення. Іншими словами, форма містить кращі педагогічні елементи, котрі спрямовують студентів і курсантів на швидше та глибше засвоєння досвіду.

Сьогодні простежується традиційне трактування управління у контексті цілеспрямованого впливу суб'єкта на об'єкт управління, вплив управлінської системи з метою впровадження елементів наукової організації праці. Тобто, можемо констатувати перехід від філософії впливу до філософії взаємодії, співробітництва тощо. Тут можна говорити про особистісний потенціал як сукупність латентних можливостей особистості для реалізації тієї чи іншої діяльності. Ці латентні можливості притаманні будь-якому індивіду в максимальній кількості, тому, коли вони стають ресурсами, їх необхідно активізувати. В цьому випадку потенціал розглядається як засіб

досягнення поставлених цілей, за допомогою якого можна змінити навколишнє середовище. Більше того, якщо говорити про використання та активізацію потенціалу особистості, то необхідно виявити процес усвідомлення наявності латентних можливостей і, в більшості випадків як правило, такий процес відбувається у контексті внутрішньої самооцінки. Отже, усвідомивши низку особистих потенціалів, активізація відбувається крізь призму їх використання для досягнення тих чи інших цілей. Саме в цьому аспекті, як зауважує І. Гусєва, потенціали особистості набувають статусу ресурсів і тому перебувають у змінному та активному стані. «З такої точки зору, – пише дослідниця, – педагогічне забезпечення професійної діяльності можна трактувати як управління функціонуванням і розвитком системної сукупності ресурсів, за допомогою яких реалізується освітній процес» [60, с. 39].

Узагальному, Міжнародна стандартна класифікація освіти (МСКО), прийнята в 70-х роках ХХ століття, трактує освіту як організований і стійкий процес комунікації, у межах якого постає навчання. Відтак, МСКО – інструмент, за допомогою якого перетворюються дані, зібрані з різних освітніх систем, у порівняльні міжнародні рамки на основі змісту її конкретних визначень і класифікацій рівнів освіти, навчальних програм і т.д. МСКО, фактично, одна із найбільш закінчених і концептуально обґрунтованих, які сьогодні існують. Оскільки її показники відображають інформацію: по-перше, про внесок в освіту конкретних людських і фінансових ресурсів; по-друге, про те, які конкретні системи освіти та навчання діють і розвиваються; по-третє, про прибуток і капітал, інвестований в освіту.

А. Бахмутський і В. Савінов згрупували основні показники освіти у три блоки:

1) індикатори процесу (процент другорічників; відрахування; осіб, котрі вступили у виші; стаціонарного навчання; середня освіта);

2) індикатори результатів (відсоток населення із вищою освітою; відсоток зайнятості випускників школи за рівнем здобутої освіти; отримання магістерських, кандидатських і докторських учених ступенів із гуманітарних і точних наук; когнітивні досягнення студентів; не когнітивні результати, для прикладу, вміння письмово висловлювати думку);

3) індикатори ресурсів (фінансування освіти; загальні витрати на освіту як відсоток від ВВП; державні витрати на освіту у відношенні до загальних соціальних витрат; витрати на одного студента на різних рівнях освіти; кваліфікація вчителів, викладачів) [19].

Це дає змогу визначити Міжнародну стандартну класифікацію освіти як постійно прогресуючу систему, котра відображає зміни пріоритетів в освітній політиці держав, потреби та інтереси міжнародного співробітництва.

Для прикладу, Ю. Фокін визначає освіту як систему навчання, соціалізації і розвитку, спрямовану на засвоєння індивідом системи елементів об'єктивного досвіду людства, необхідного для успішної реалізації своєї діяльності в обраній сфері суспільної практики [169, с. 73]. Під соціалізацією дослідник розуміє якісну та кількісну зміну системи цінностей, соціально значимих переконань та установок, ціннісних орієнтацій, ідеалів, моральних якостей особистості, необхідних для досягнення успіху в конкретному суспільстві. В такому контексті освіта як рух до мети навчання, на думку І. Асадуліної, характеризується суб'єктивно-об'єктивними діями викладачів та студентів. «Освіта, врешті, – зазначає дослідниця, – може розглядатися як результат державного, суспільного та особистісного присвоєння усіх цінностей, котрі виникли в процесі освітньої діяльності, і є значимими для економічного, морального та інтелектуального стану всіх споживачів продукції освітньої сфери» [10, с. 88-89].

Україна на шляху демократизації суспільних відносин відчуває гостру потребу вузької спеціалізації професії юриста. Зрештою, послуги юристів повинні обов'язково відповідати оптимальному співвідношенню між

позитивними та негативними наслідками. Як свідчать окремі дослідження, сьогодні діяльність юриста виражає такі позитивні наслідки для суспільства:

- економія праці;
- підвищення якості та ефективності процедур у галузі реалізації права;
- розширення доступу до послуг правового характеру та створення конкуренції у пропозиції таких послуг [105].

Попри те, діяльність юриста може виражати й негативні наслідки для суспільства, а серед них такі:

- відлучення кадрів із інших сфер соціальної діяльності;
- концентрація влади в руках спеціалізованого апарату, а це може призвести до зловживання службовим становищем;
- тиск на державний бюджет та ін. [105].

Безумовно, однією із прогалин відповідного рівня державних інституцій, як і, зрештою, самої влади, є, все ж таки, відсутність списків кількості юристів, в яких відчуває потребу юридична практика. Саме тому ті та інші перспективи та тенденції розвитку юридичної професії, її престиж у суспільстві виражаються:

- підготовкою на високому професійному рівні кадрів;
- створенням необхідних спеціальних умов для юридичного обслуговування населення через реалізацію відповідних правових процедур, у тому числі і правозастосовної діяльності;
- утвердженням престижу права [105].

З іншого боку, сьогодні доводиться констатувати й зріст інтересу, як теоретичного, так і практичного, до значення права та місця професії юриста в правовій системі. Це спричинено, поряд з іншим, наслідками формування незалежної, демократичної, правової і соціально обумовленої держави в Україні. Тобто юриспруденція, в загальному, може трактуватися як правове поле, на якому забезпечується правова реальність суспільно-політичного життя держави (наявність можливості юридично оформити ті та інші

рішення на державних та особистісних рівнях і, також, забезпечення законної реалізації цієї можливості).

У цьому випадку доречно висловився Д. Шапсугов: «Особливістю предмета юридичної діяльності як створення конкретних юридичних відносин є зовнішній прояв волі суб'єкта в тій самій формі та в тому порядку, які прописані юридичною нормою. Різновидом юридичної діяльності є також юридичне мислення, яке обумовлює її предмет, реалізовує її пізнання і практичне застосування» [179, с. 74]. Це дає підстави стверджувати, що важливі для сучасної правової науки та практики питання концептуалізують дискусію навколо різних аспектів юридичного мислення.

Необхідним структурним елементом будь-якої правової системи є стиль юридичного мислення, манера мислення індивідів у правовій площині суспільно-державних відносин. У цьому контексті юридичне мислення визначає рамки правової рефлексії. Для прикладу В. Розін підкреслював, що методологічний тон задається крізь призму рефлексії юридичного мислення, спрямовану, з одного боку, на вияв різноманітних проблем і протиріч, котрі виникають у юридичному мисленні, з іншого – на методи їх вирішення. Обидві ці установки, в кінцевому результаті, сприятимуть розвитку юридичного мислення [134, с. 146].

Водночас, юридичне мислення пов'язане передовсім із типом цивілізації, логікою поведінки суб'єктів права, тому його неможливо ні скопіювати, ні передати як наслідок набутого досвіту. Воно, достатньою мірою є наслідком діалогу між цивілізаціями, за умови збереження під час цього діалогу власної неповторної особливості.

Окрім того, неможливо вивчити та дослідити суть юридичної професії в контексті професійної підготовки юриста поза її деонтологічним характером, зважаючи на те, що сучасний розвиток юридичної деонтології безпосередньо пов'язаний із розвитком юридичної науки загалом, поширенням її ключових досягнень через ЗМІ та прогресом культурно-освітнього рівня громадян. Своєю чергою, кожна з юридичних професій,

включаючи й загальні вимоги до юриста-практика, ставить специфічні чи спеціалізовані вимоги. Зокрема, потрібно зазначити, що підвищення рівня якості юридичної діяльності є неможливим поза урахуванням індивідуальних особливостей особи юриста відповідно до об'єктивних вимог цієї професії.

Сьогодні, як стверджують окремі дослідники філософії права, зокрема Т. Гарасимів, формально, в рамках філософії права, можна припустити надання людині статусу об'єкта, і, при врахуванні різноманітних аспектів відношення права та людини – статус предмета філософсько-правового дослідження [46, с. 336]. Окрім того, науковець відносить до низки засадничих проблем філософії права в її філософсько-антропологічному аспекті аналіз правової свідомості, опис її змісту, структури та ієрархії ідеальних структур психіки як правових настанов, що детермінують екзистенціальний вибір людини у сфері правової поведінки, а також виникнення та опис таких особистісних аксіологічних функцій моральної природи, як свобода, обов'язок, відповідальність, добро та зло, тобто тих особистісних феноменів, які лежать в основі розуміння становлення «юридичної людини» як правової особистості [46, с. 339].

Проблематику філософської антропології можна цілком логічно застосувати й до професійної підготовки юриста, яка, за своєю суттю, має цілком оптимальні можливості озброєння майбутнього юриста методологією дослідження людини, її самореалізації та підходами до визначення мети, змісту і технологій юридичної освіти. Разом з тим, професійно-юридична освіта не опирається достатньою мірою на філософсько-світоглядний і теоретико-методологічний потенціали. Завдання методологічного забезпечення професійної підготовки юриста набувають у цьому контексті пріоритетного значення. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває дослідження відношення «людина – суспільство» як антропологічного елементу впливу на професійну підготовку юриста.

Отже, філософська антропологія як конструкт професійного формування юриста є, за своїм змістом, теоретико-методологічною основою

моделювання чи проектування юридичної освіти. Адже вона спроможна скерувати це моделювання у бік міждисциплінарного синтезу та інтегративного характеру образу освітнього оригіналу, надавши можливість розкрити внутрішні стимули мотивацій, концепцій, творчості й інтуїції як певного «відриву» від реальності за допомогою введення «власного тексту» в модель діалогу замість навчального матеріалу, визначеного стандартами освіти і не завжди пов'язаного з життєвим досвідом курсанта чи студента, що неодмінно відобразиться на майбутній практичній діяльності юриста.

3.2. Філософська антропологія як конструкт теоретико-методологічного вдосконалення юридичної діяльності

Будь-яке праворозуміння спирається на відповідну концепцію природи (єства) людини. Феномен права тісно пов'язаний з людиною, її сутністю, сенсом людського буття. Як зазначав Е. Фехнер, відповіді на всі філософські питання права зумовлюються відповіддю на питання про сенс людського буття» [195, с. 278].

Одним із найважливіших завдань вдосконалення юридичної діяльності в сучасних умовах розвитку правової держави постає розв'язання проблеми універсальної основи людського життя, нового принципу покладання цінностей людського буття. Очікувана відповідь пошуку гуманістичних цінностей в юридичній площині може бути сформульована тільки освіченим юристом, людиною-новатором, здатним і готовим до вирішення універсально значимих завдань на власному унікальному досвіді, який пов'язаний із глибокою духовною трансформацією, подіями, що одночасно відкривають людині його Я і сутність людського буття в цілому. При цьому людина повинна мати здатність цим подіям свого внутрішнього життя, факту «реальної філософії» надати загальнозначиму (філософську) знакову форму. Філософський підхід до трактування речі, події, факту робить перший крок, а юрист, «озброєний» філософською методологією, здатний

«інстинктивно створювати форму». Нова гранична форма як принцип представить і світ як оновлений предмет. Відкриті з філософського боку подія, факт тощо розгортаються в новому світлі, реалізують новий принцип світосприйняття, «розбиття буття», нове бачення правових проблем. За допомогою такого засобу філософія демонструє свою здатність бути реальною справою, а не тільки думкою, практично перетворювати, змінювати світ, а не тільки пояснювати його. Таким образом антропологічний і філософський аспекти поєднуються в процесі професійної підготовки юриста, в центрі уваги якої постає людина як начало суспільної історії, центральний елемент суспільно-правових відносин.

Для сучасної філософської антропології характерним є розлоге, інколи навіть полярне розпізнавання проблем людини. Принцип антропологічної інтерпретації спрямовано до сфери стійких емоційних станів – онтологічної передумови людської екзистенції. Антропологічна інтерпретація юридичної діяльності ґрунтується на вивченні людини, виходячи з унікальності проявів її особистісного буття. Виходячи з концепції Г. Плеснера, розглядаються нескінченні можливості і багатоманітність плюралістичного тлумачення людини. На противагу онтологічному визначенню людини у багатогранному ціннісному підході підкреслюється, що кожний феномен буття конкретної людини завжди ніби відкривається знову [28, с. 124]. Констатуючи відкритість людини перед буттям, антропологічна інтерпретація намагається досягнути невичерпну повноту сенсу буття людини.

Філософська антропологія як особлива сфера міждисциплінарного наукового знання філософії, юридичної та інших антропологічно спрямованих наук, має можливість надати людині статус об'єкта свого наукового дослідження, а різноманітним аспектам відношення «людина – суспільство – право» визначити статус предмету філософсько-антропологічно-правового дослідження. А отже, синергічне поєднання відповідних здобутків цих галузей наукового знання філософії та юридичної

науки сприятиме значно глибшому дослідженню теми людини та суспільства, їх співвідношення у праві.

Очевидно, що відношення «людина – право» – це складне, поліпроблемне відношення, що охоплює й породжує чимало питань та проблем фундаментального значення. Одне із них – це питання про відображення людини в праві, її уявлення, «образ», яке можна визначити як питання правового людинорозуміння. Питання правового людинорозуміння покликане відповісти на запитання: «що таке людина в праві, і як вона ним розуміється?». При цьому під «правом» мається на увазі не лише «юридичне» право чи його логічна конструкція, форма (адже сприйняття права виключно як логічної конструкції, спричиняє сприйняття людини як фікції, відтак її значення нівелюється; натомість правова реальність корегує місце і значення людини як фактично, так і потенційно). Також мається на увазі й право як загальносоціальне явище.

Філософська антропологія є фундаментом сучасної моральної та правової філософії [131, с. 28]. Саме ця галузь філософії як науки є найбільш зорієнтованою на людину. Як відомо за загальним визначенням, філософія – це «любові до мудрості», і вона постає як «форма духовної діяльності, направлена на постановку, аналіз і вирішення ключових світоглядних питань, пов'язаних із виробленням цілісного погляду на світ і на місце людини в ньому» [115, с. 756].

Саме звернення до сутності людини дозволяє обґрунтувати ідею права, критерій справедливості, тобто вирішити фундаментальне питання філософії права. Виходячи з презумпції наявності свободи, природних прав у людини, філософська антропологія націлює на обмеження тільки тими приписами, дотримання яких необхідне для збереження суб'єктів правовідносин у системі «людина – суспільство».

Філософська антропологія дозволяє зробити висновок, за словами Дж. Фінніса, що «визначальною вимогою природного права є не те, що несправедливі закони не є правом, а те, що існують об'єктивні нормативні

принципи, які мають юридичну чинність і яким повинно підкорятися право як система норм позитивного права і їх застосування»» [196, с. 351].

Ця обставина дозволяє виділити в рамках філософії права такий розділ, як правова антропологія, одним із основних завдань якої є знаходження підстави для права в людському бутті. В цілому ж правову антропологію можна визначити як учення про спосіб і структуру буття людини як суб'єкта права, або, більш стисло, – учення про право як спосіб людського буття.

Однією з центральних проблем правової антропології, як частина філософської антропології, є виявлення антропологічних передумов правової теорії. Дослідження цього питання виявляється можливим тому, що існує закономірність визначення кореляції «зображення людини» і «зображення права». Суть її полягає в тому, що те або інше «зображення права» (праворозуміння), а також правова система, яка ним визначається, орієнтуються на певне «зображення людини» (концепцію природи людини) і від нього розпочинають свій відлік.

Основою методологічної парадигми філософії права є філософський раціоналізм, позитивізм, філософсько-антропологічні напрямки, з допомогою яких пізнається ідея (сутність) права.

Право – це не державно-примусові правила поведінки, як стверджує юридичний позитивізм, а норми, що зумовлюються виключно природою людини і повинні бути мірилом для утворення позитивного законодавства [162, с. 54].

Особливістю використання філософської антропології в юриспруденції є визнання того триєдиного факту, що людина – істота розумна, істота, яка має самосвідомість й істота моральна та вільна.

Лише завдяки використанню філософсько-антропологічних аспектів як універсальної методології правознавства можна дати пояснення сучасному життєвому універсалу, який видається то чітко впорядкованим рухом усіх природних та суспільних складових, то змінюється і стає нерозумним,

алогічним та ірраціональним. Така різноманітність людської поведінки може свідчити про відсутність жорстко визначеного та незмінного способу життєдіяльності людини внаслідок індивідуальної варіативності її поведінки.

Тут спостерігається вихідна суттєва характеристика людини – універсальність, змінність відповідно до умов зовнішнього, насамперед суспільного, середовища, яка проявляється у формі унікальності кожного людського індивідуума та його волі. Індивідуальна неповторність кожного не означає, що конкретна людина не має нічого спільного зі своїми сучасниками чи представниками іншого часового періоду. Проте, саме соціальність виступає тією основою, на якій будується єдність людської природи, її суті.

Природу, її суть або єство, часто зводять до моралі, розумності, волі до влади, релігійності, символічності, гри, творчості, і т.д. Водночас сучасна філософська антропологія знаходить у людині інтегральну властивість – її «відкритість», незавершеність як творіння. На відміну від тварини людина постійно долає свою видову обмеженість так само, як і соціальну обмеженість, постійно трансцендуючи, підносячись над обставинами, що склалися. В цій незавершеності полягає величезний потенціал саморозвитку людини. Саме цю «відкритість» мав на увазі Ж.П. Сартр, зазначаючи: «Людина вільна, людина – це свобода» [139, с. 327]. В цьому образі людини як вільної істоти, яка є на шляху становлення, знаходить своє виправдання і зображення права як його безперервного становлення. Своєю чергою, право створює умови для реалізації потенціалу людини, людських можливостей, хоча і не гарантуючи цю реалізацію без власних зусиль людини.

При цьому потрібно пам'ятати, що не можна абсолютизувати пошуки єдиної та «істинної» природи людини. Її просто не існує. На цей момент звертає увагу американський філософ Дж. Лакс, який висунув тезу про множинність людської природи. Він вважає, що твердження про природу людини, про те, що представляють собою стійкі людські характеристики, належать до групи фактів вибору, що включають у свій склад одночасно об'єктивні і суб'єктивні елементи [95, с. 106].

Характеристики першої групи представлені скінченням набором якостей людяності, що служать об'єктивними підставами для вибору, а другої – ціннісними перевагами, від яких залежить остаточний вибір. Так, у підставі визнання універсальності прав людини лежить ціннісна перевага сьогодішнього цивілізованого людства, що полягає в піднесенні схожості між людьми над їх відмінностями як неістотними. В цьому зв'язку концепція множинності людської природи знаходиться в рамках здорового плюралізму. Вона орієнтує на толерантне відношення до виявів людської своєрідності (як індивідуального, так і культурного), але ця терпимість не безмежна, а обмежується ідеєю права. Бо, виходячи з визнання множинності людської природи, ми повинні забезпечити повне виправдання людської відмінності, проте лише в тій мірі, в якій ця своєрідність не завдає шкоди іншим особам або суспільству в цілому.

Освоєння методології антропології в юриспруденції дозволяє значно розширити горизонти сучасної правової науки і практики. Так, наприклад, одна з перспективних галузей правової науки – правова конфліктологія – запозичила із філософської антропології та антропології права методологію комплексного аналізу таких основних правових відносин людини, як родинні відносини, відносини власності й земельні відносини, договірні відносини, системи покарань і кримінальної системи, а також способів врегулювання конфліктів у різних типах суспільств.

Теоретикам права антропологічна наука дозволяє проводити більш поглиблене вивчення механізмів правової «аккультуації» і впровадження сучасного права в традиційні правові системи, сприйняття людиною нових норм.

Використання результатів антропологічних досліджень дають змогу процесуалістам пізнавати через антропологію права як судові, так і позасудові способи врегулювання правових суперечок, багату досвід самого ритуалу цивільного або кримінального процесу, які не завжди збігаються з нормативно відрегульованою процедурою. Так звані

альтернативні процедури, що отримали широке розповсюдження в сучасному світі (професійний арбітраж, погоджувальні процедури, товариські суди, «сусідські суди» і суди для сімейних конфліктів і т.п.), свідчать про те, що система сучасного, що все більш ускладнюється позитивного права провокує пошук більш зрозумілих і простих процедур вирішення суспільних конфліктів, які вивчає, зокрема, юридична антропологія. Нарешті, антропологія в поєднанні з порівняльним правознавством дозволяє встановити, що тенденція до універсалізації сучасного права не означає його уніфікації; наприклад, увійшовши у систему «комунітарного права», тобто права Європейського Союзу, Ірландія у сфері сімейного права зберігає свій особливий правовий режим.

Отже, філософсько-антропологічне праворозуміння справило значний вплив як на окремі філософсько-правові підходи та концепції, так і на юридичну науку загалом.

Своєю чергою, і юриспруденція, теоретичні юридичні положення про сутність права, проблеми його становлення, вдосконалення та розвитку також визначають напрями філософських та антропологічних досліджень правової сфери.

Але потрібно зауважити, що оскільки антрополого-філософські правові концепції розвиваються зусиллями філософів та юристів, це зумовлює певну розбіжність між ними щодо розуміння предмета, цілей і завдань філософії права.

Раціональне, «свідоме», за Фрейдом, – це лише «поверхове» в наших бажаннях і потягах, своєрідна «маска», яку ніби одягають внутрішні чинники нашої поведінки через їхню принципову несумісність із вимогами зовнішнього (природного і соціального) середовища. Якщо уважно вдуматись у сенс того, що безпосередньо спонукає нас до того чи іншого вчинку, зіставити це пояснення із раціональним поясненням вчиненого, то побачимо, що перше з другим ніяк не збігаються. Тому людина може виходити за межі суспільного правового поля, скоювати акти антиправової

поведінки, злочини, і при цьому не може раціонально, «розумно» розкрити мотиви та рушійні сили своєї поведінки. Наше пояснення завжди вкладається у межі встановлених і освячених існуючою системою моралі, релігії, права тощо, правил, норм поведінки.

В основі права як форми суспільної свідомості знаходиться свобода волі, вибору. Якщо свобода волі – природний стан людини, тоді і право є її природною властивістю. Порушувати право як свободу волі – означає порушувати справедливість від природи [162, с. 59]. Людина має можливість стримувати свої несвідомі нахили, контролювати їх розумовою діяльністю. Це перший акт свободи. Тобто людина повинна бути вільною, незалежною не лише від зовнішнього авторитету і чужої волі, яку вона не визнає своєю, а і від власної, в собі суттєво-тілесної засади, сфери несвідомих інстинктів і потягів.

Основний принцип обґрунтування прав людини з антропологічних позицій виражається так: «людина як людина повинна мати право». Права людини мають антропологічну основу у внутрішній мірі прагнення людини до ризику і новацій, яка полягає в прагненні зберегти себе, свою екзистенцію. В моральному плані це прагнення зберегти себе виявляється вище, ніж досягнуті успіхи в освоєнні все нових життєвих вершин.

Людина як правовий суб'єкт – це не стільки внутрішня психологічна структура особи (не стільки її автентичне «Я»), скільки те, як особа уявлена іншою. Вона дає можливість взаємодіяти з навколишнім світом, відображаючи ту роль, яку людина в ньому грає. Це – особа, персону. Особа як персону – це не окремий індивід, а людина у відношенні до інших людей. Така особа конституюється іншими, але не в об'єктивному сенсі, а в тому сенсі, що вона усвідомлює себе у відношенні до інших, відносно розуміння його ролі іншими.

Вона є структурною єдністю відносин та його носія (правовідношення і суб'єкта права). Це значить, що право породжується такими відносинами, в яких людина бере участь як персону. І це є відношення визнання.

Саме особа як єдність відносин з іншим і його носія є той онтологічний елемент, завдяки якому можна ідентифікувати приналежність до власне будь-якого правового явища.

Несубстанціональність підстави права означає те, що зі взаємного визнання як єства справедливості не можна вивести жодної норми позитивного права. Тут, швидше, застосується відношення не дедукції, а аналогії. Там, де мають місце відносини взаємного визнання, що конституують якість особи, там є і право, і, навпаки, там, де їх немає, де особі не гарантується нею атрибутивно властиве (життя, свобода, власність), там і право як таке не реалізується. Отже, поняття суб'єкта права не просто грає ключову роль у розкритті феномена права, але саме право обґрунтовується ідеєю людини як особи.

У антропологічному вимірі правова поведінка людини є не тільки чинником зовнішнього впливу, а й формою самовираження особистості, рис людського характеру. Основна цінність права полягає у виробленні відповідно до гідності людини і цінностей людського життя взірця існування індивідів та їхніх взаємовідносин. При цьому традиційний постулат природного права про людську гідність трактується як вимога максимально можливої свободи всіх людей за дотримання їхньої безпеки, задоволення їхніх потреб і розвитку їхніх здібностей.

У сучасному суспільстві з філософсько-антропологічної точки зору право виступає не лише необхідністю, а й засобом соціального регулювання «взаємоперетину» інтересів людина – людина, людина – суспільство. Це і зумовлює значне підвищення його соціальної цінності, вартості права як соціального блага, основним призначенням якого стає вимога задовольняти потреби усіх учасників суспільного життя як єдиного соціального організму.

У результаті можна сформулювати принцип самоцінності права, який передбачає, щоб вихідні фундаментальні цінності, що реалізуються в праві, знаходилися у ньому самому, щоб реалізація прийнятих правових ідеалів,

правових способів суспільного буття визнавалася самостійною метою духовного і практичного життя людини [100, с. 98].

Підвищення цінності права в результаті його орієнтації на вартість людини, людського буття орієнтує соціум на те, щоб в умовах функціонування правової держави й інші соціально-політичні інститути, насамперед держава, виражали гуманістично-правові засади, втілювали упорядковану правом соціальну свободу індивідуума.

У цьому зв'язку саме антропоцентризм права відіграє провідну роль у формуванні системи соціокультурних цінностей права, завдяки якій у житті суспільства забезпечуються гуманістичні правові ідеали, їх високий статус у суспільному бутті. Це допомагає усвідомити й зрозуміти головне наукове значення поняття «правова держава», яке є не тільки реалізацією у сфері держави вимог законності, а втіленням у політичній царині, в організації та діяльності усіх соціальних інститутів правових начал. Відтак суспільство починає орієнтуватися на утвердження у ньому прав людини, високо правового статусу й захищеності особистості, тобто звертає основну свою увагу на людину як особистість, повертається до реальної реалізації справедливості, справжнього гуманізму та високої моральності.

Отже, одним із основних завдань використання здобутків філософської антропології є обґрунтування ідеї права як особливого нормативного порядку, що впливає з уявлень про сутність людини, або людську природу. Це припускає відповідь на питання: чому сфера політичного в людському житті (що розуміється як цивільне, загальне з іншими людьми існування) обов'язково вимагає існування права і чому таке правове оформлення цієї сфери виявляється можливим. Тут потрібне виправдання того факту, що людей зв'язують відносини панування, в межах яких вони підкоряються певним правилам і можуть бути примушені до їх виконання.

І. Ільїн зазначає, що «правовідносини ґрунтуються на взаємному визнанні людей» [67, с. 256]. Від підкреслює, що саме це живе відношення

між людьми робить право можливим, а в актах визнання відбувається конституювання людини як правоспроможного суб'єкта [67, с. 261].

Визнання може бути уявлено як «згорнута» справедливість, а справедливість – «розгорненою» формою визнання. При цьому справедливість як спосіб відносин можлива лише за наявності в суб'єкта здатності визнання, а відношення взаємного визнання виявляються можливими лише у тому випадку, коли люди вступають у справедливі відносини, не намагаються використовувати один одного як засіб у власних цілях. Акти визнання можна назвати свідомими і розумними актами. Тому здатність визнання припускає певну інтелектуальну і моральну зрілість, виразом якої виступає метафора суб'єкта права як «повнолітнього». Людина розуміє те, що відбувається з нею та іншим, діє осмислено, усвідомлює, що відбувається.

Завдяки визнанню, яке здійснюється за допомогою певних правил, соціальні зв'язки, засновані на договорах, на різних взаємних зобов'язаннях, що додають юридичну форму обіцянкам, які даються один одному, включаються в систему довір'я. В такому випадку правила визнання уявлені принципом: «Зобов'язання повинні виконуватися». Це правило розповсюджується на кожного, кому адресовані закони цієї правової системи, або на людство в цілому, коли йдеться про міжнародне право. У такому разі учасник відносин вже не суб'єкт моралі («ти»), а суб'єкт права («хто-небудь»).

Філософська антропологія у життєдіяльності суспільства та побудові доктрини і реалізації права виступає і як основа його самотворення, і як форма реалізації правотворчості людини, і як гарантія свободи, рівності та справедливості й відмежування від варварства та несправедливості. Аналіз природи гуманізаційно-правових цінностей, які формуються завдяки розвитку філософської антропології, дозволяють визначати цінності права в цілому, дають можливість перейти до обґрунтування права як форми суспільної справедливості і свободи та розглядати людину як основну

правову цінність, тим більше, що «якоїсь іншої форми виразу свободи [людини] в суспільному житті, окрім правової, людство до цього часу ще не винайшло» [110, с. 5].

Зазначимо, що в філософсько-правовій думці вже тривалий час побутує точка зору, яка доводить, що діяти відповідно до юридичної норми, підкорятися її вимогам – значить діяти невільно, бути обмеженим цими вимогами. Такий підхід зумовлює поділ позиції стосовно справедливості права на – справедливість змістовну і справедливість формальну. Вони віддзеркалюють ті дві сторони проблеми справедливості у праві, що стосуються критерію оцінки справедливості чи несправедливості правових норм, законів при їх застосуванні в конкретній ситуації. Застосування філософсько-антропологічного підходу та методології дозволяє значно зблизити змістовну та формальну сторони справедливості права, не тільки розглядати правову систему з погляду формальної справедливості, а уникнути акцентування на її формальній стороні, і як на «безумовних мінімальних вимогах моралі стосовно прав робить акцент правовий позитивізм» [163, с. 222].

На нашу думку, також потрібно звернути особливу увагу на інший аспект впливу філософської антропології на професійну діяльність юриста, а саме вплив антропоцентризму на правосвідомість самого юриста. Так, з філософської точки зору правосвідомість виступає як ідеальне явище, яке відображає правову дійсність і передає його у формі юридичних уявлень, ідей, і знань, оціночного ставлення до права, практики його реалізації, правових установлень та ціннісних орієнтацій, які регулюють поведінку людини у юридично значущих обставинах. М. Орзіх відносить правосвідомість до головної функції права, оскільки вона виступає як його ідейне джерело та фактор ідеологічного і психологічного впливу на діяльність людей [117, с. 42].

Справді, як зауважує П. Баранов, до професійної правосвідомості юриста треба віднести відповідні компоненти правової, моральної та інших

сфер суспільної та особистісної свідомості, а також певні психічні якості [17, с. 7]. Це є причиною того, що саме правосвідомість стає основоположним функціональним компонентом професійної свідомості юриста, що забезпечує належне правове регулювання всієї правової системи в державі. Формування антропологічної спрямованості правосвідомості юриста відбувається через охоплення різноманітних аспектів його діяльності: філософсько-ідеологічний (концепції, доктрини, теорії, ідеї, ідеали, цінності, погляди тощо, що пов'язуються зі сферою власне філософської антропології), психологічний (установки, переконання, воля, наміри, мотиви, почуття тощо в соціально-психологічному вимірі), право-дійовий (особиста психологічна спрямованість, яка може бути радикальною, ліберальною, консервативною).

Розглянуті підходи до проблем людини у філософській антропології та антропології права дають підставити зробити висновки про те, що ці напрями філософії посідають провідне місце у продукуванні загальнолюдських світоглядно-орієнтаційних цінностей людини в юридичній науці у сучасній європейській та американській правовій спільноті, а позитивна націленість антропологічних парадигм визначають формування сучасного образу філософії права. Оскільки юриспруденція як наука є комплексом юридичних дисциплін із яскраво вираженою соціогуманітарною спрямованістю, гармонізації усього комплексу сутнісних характеристик юридичної діяльності, відповідно до загальної орієнтації прав на людину як особистість, значно підвищить суспільну ефективність законодавства відповідно до сучасного демократичного напрямку розвитку людства.

Філософська антропологія, володіючи значним евристичним потенціалом, помітно розширює і збагачує діапазон засобів, прийомів та методів науково-правових досліджень, обсяг і зміст юридичних знань, використовуючи нові підходи до права і до вивчення нових загально-філософських аспектів (граней, обрисів) права, для конкретизації і розвитку сукупних знань про право як специфічне соціальне явище, що відіграє

істотну роль в організації і функціонуванні суспільного життя людей в різноманітних правових умовах і на різних етапах людського буття.

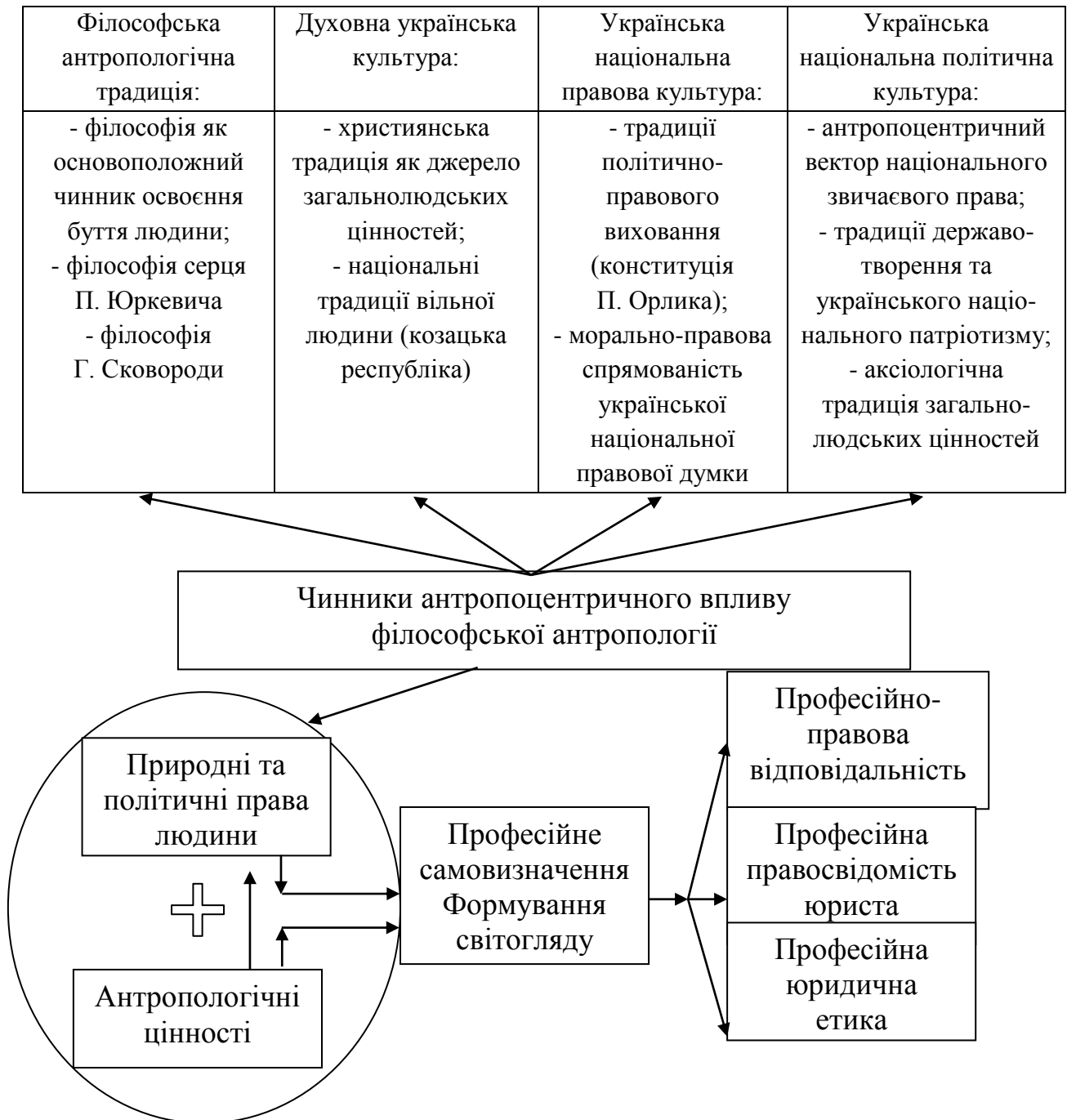

Рис. 3.1. Вплив антропологічного світогляду на формування та вдосконалення юридичної діяльності

Філософська антропологія зазначає, що при здійсненні права цінністю є не лише сама особистість з її прагненням до свободи, а й її соціальні цінності, такі як інша особистість, суспільство взагалі. Відповідно, аналізуючи сутність права як інструментальної цінності, до уваги береться й

те, що воно вносить до суспільного життя загальний стійкий і строгий порядок, уможливорює для суспільства організацію його власної діяльності через реалізацію такої цінності, як відповідальність, правові чи законодавчі норми.

Регулюючи відносини в соціумі у цьому аспекті, право впорядковує суспільну ситуацію щодо рівності між ними, справедливості, використовуючи енергетичний потенціал і самих цінностей, спрямовуючи активність членів суспільства та їхніх колективів на досягнення оптимальної рівноваги в суспільних відносинах, що необхідно для нормального функціонування і розвитку суспільства.

Через правові норми держава здійснює регулювання, зараховуючи загальнолюдські цінності до рангу офіційних і захищених. Відображаючись у чинному законодавстві, упорядкованість соціального життя, свобода, відповідальність тощо набувають певних юридичних рис, що характеризують їхній офіційний рівень, який визнає держава. Вони можуть бути і не записані у вигляді словесного формулювання в якомусь акті, але як принципи втілюються (або не втілюються) в життя через поведінку осіб, котрі формують і застосовують право.

Використання антропологічних засад у юридичній науці розкриває етичну перспективу людини, компілюючи секулярні принципи й релігійні смислообрази. Етичні підстави філософської антропології, відображаючись у питаннях людського існування, стають також її етичними перспективами у правознавстві, вбираючи в себе і провокуючи собою нові культурні правові реалії, формують метафізичну реальність антропологічної переорієнтації юридичної науки.

Крім того, потрібно зауважити на важливості формування філософсько-антропологічного світогляду для пострадянського права, адже саме антропоцентризм такого світогляду допомагає: позбутися в професійному вимірі посттоталітарного інертного сприйняття абсолютної і безумовної переваги абстрактизованого державного інтересу над людськими

цінностями, а також робить можливим відродження у національній правовій традиції концепції природного права як подолання наслідків тоталітарної ідеології, яка нехтувала природними правами людини, коли підпорядкування часткового – загальному, індивіда – колективу набули статусу панівної ідеологічної державної норми, допоможе сформувати належну професійну культуру правничої та політичної поведінки сучасного українського юриста.

Антропологічна спрямованість юридичної науки не має зупинятися лише на створенні теоретичної філософсько-правової концепції, а повинна реалізовуватися через системне удосконалення національного права як одного з основних засобів розбудови демократичного суспільства і шляхів побудови правової держави України.

Цього можна досягнути шляхом гуманізації, точніше, антропологізації права, який повинен включати практику реалізації антропоцентричної доктрини права, та антропологізації чинного законодавства, що передбачатиме передусім законодавче закріплення у правовому полі прав і свобод людини, повернення інтересу держави в цілому до потреб людини, та інших теоретичних гуманістичних положень.

Антропологізація права є процесом реалізації гуманістичної природи права шляхом розробки антропоцентричних правових доктрин, які будуть основою демократичної розбудови українського суспільства, і їх втілення у відповідних нормативно-правових документах. При цьому визначається пріоритетність природних та соціальних прав людини, їх паритетність, баланс, узгодженість та гармонійність з інтересами держави, суспільства чи різноманітних соціальних груп. Ця філософсько-правова проблема може бути вирішеною тільки в результаті діалектичного поєднання, а не у протиставленні пріоритетів особистісних та суспільних інтересів. Тому завжди потрібно виходити, насамперед, із загальнолюдських цінностей, цінності людського буття, буття соціуму як спільності людей.

Антропологізація чинного законодавства є наступним етапом здійснення процесу звернення уваги юриспруденції в сторону людини,

забезпечення її прав і свобод. Його політико-правова суть полягає в тому, що права, свободи, обов'язки людини (громадянина) повинні бути не лише задекларовані у Конституції України, інших законодавчих актах, а й гарантовані та реально забезпечені державою та її інститутами [145, с. 186-202.].

Гуманізаційні аспекти законодавства повинні бути враховані при розробці кримінального законодавства, при здійсненні правореалізації.

Антропоцентричним акцентам у кримінальному праві властива специфічна форма, яка вимагає визначення застосовуваних видів і мір відповідальності особи, що вчинила злочин. Законодавство повинно чітко передбачати умови відповідальності і встановлювати її відповідно до суспільної небезпеки злочину, правових наслідків його скоєння, тобто «принцип гуманізму проявляється у поєднанні як загальних положень кримінального закону, так і специфічних для окремих злочинів» [144, с. 205].

У цьому моменті антропоцентричність кримінального права повинна бути підкріплена і в інших сферах правозастосування, наприклад, у тих, що стосуються боротьби зі злочинністю, судоустрою та кримінально-виконавчого впровадження, діяльності правоохоронних органів.

Адже, як акцентує В. Навроцький, «доля навіть однієї людини – потерпілого, який не отримав кримінально-правового захисту, обвинуваченого, що притягнутий до відповідальності безпідставно, має вважатися достатньо вагомою підставою для формулювання і відстоювання в літературі поглядів, що відповідають істині» [108, с. 154].

Гуманізація українського права не видається ефективною без підвищення рівня правової освіти людей, які проживаються чи мають відношення до України. Так, зокрема, метою, серед інших, підвищення правової освіти населення України, передбаченою у тексті «Національної програми правової освіти населення», затвердженої Указом Президента України від 18 жовтня 2001 р. № 992-2001, є «утвердження гуманістичних

правових ідей, загальнолюдських та національних правових цінностей, високих моральних засад у суспільному житті».

Особливо важливим аспектом гуманізації українського права повинно стати втілення гуманістичних ідей в правотворчості. Реалізація людської цінності права, здійснення конституційного принципу відповідальності держави за свою діяльність перед людиною зумовлює необхідність розроблення чіткої та ефективної системи оцінки впливу права на людину. Така система повинна оцінювати вплив пропонованих норм права на людину. У рамках такої системи доцільно проводити так звані «людиноорієнтовані» експертизи проектів законодавчих й інших нормативно-правових актів різних сфер регулювання.

Як зазначав Б. Кістяківський, підкреслюючи роль юриста у дотриманні загальнолюдських цінностей у суспільстві, «юридична наука ніколи не повинна випускати з поля зору безумовної своєрідності свого предмета. Керуючись як чисто теоретичними, так і практичними міркуваннями, вона завжди повинна проводити ідею про самотність, самоцінність і автономність права. Тільки відстоюючи таку точку зору на право, представники юридичної науки в нас будуть сприяти тому, щоб право зайняло в нашому житті належне йому місце» [81, с. 366].

Як бачимо, такий погляд підтверджує нашу думку, що саме філософія права повинна і має природний потенціал сприяти як утвердженню загальноцивілізаційних, так самотніх цінностей, ключовою з яких постає не тільки право як цінність, але й людина як вища соціально-правова цінність.

Як бачимо, застосування філософсько-антропологічних досліджень для з'ясування суті проблеми людини та розв'язання її при реалізації суспільних та правовідносин намітились концептуальні тенденції при формуванні професійної свідомості юриста щодо відмови від односторонніх підходів до людини: раціоналістичних чи ірраціоналістичних, натуралістичних чи суб'єктивістських, індивідуалістичних чи

колективістських, а також відмови від категоричних тверджень про можливість теоретичного осягнення сутності філософсько-правових категорій «людини» та «суспільства». Як результат, досить міцно у юридичному середовищі закріпилась думка про необхідність констатування сутнісної суперечності людини, її принципової проблематичності стосовно самої себе й зовнішнього світу.

Можна стверджувати, що філософська антропологія поступово стає фундаментом сучасної філософії права, доктриною демократичного права правової держави, оскільки звернення до сутності людини, розглядання її як центр філософського осмислення буття дає змогу обґрунтувати ідею права, критерій справедливості, тобто вирішити фундаментальне питання цієї самостійної наукової дисципліни, у межах якої виділяється такий розділ, як правова антропологія.

Тому антропологію можна визначити, з одного боку, як напрям філософії права, що досліджує співвідношення людини, особистості та права, особистість як об'єкт дії права та її вимоги до права, структуру цінностей особистості, право як засіб втілення і реалізації цих цінностей у суспільне життя, права людини та їх юридичний забезпечення, а з іншого – вчення про спосіб і структуру буття людини і суспільства як суб'єктів права, тобто право як спосіб людського і суспільного буття.

Юристи у своїй професійній діяльності повинні повною мірою використовувати методологію філософської антропології, а саме: широкий спектр сукупності способів (у тому числі парадигм, методологічних принципів (перспектив), підходів та методів тощо) теоретичного дослідження її проблематики, а також практичного втілення її здобутків, які внаслідок міждисциплінарного характеру філософської антропології можуть включати в себе методологічний інструментарій різних наук, зокрема юридичних (наприклад, теорії та історії права і держави, порівняльного правознавства, ін.), філософії (особливо гносеології), антропологічних наукових напрямів (соціальної антропології, культурної антропології, історичної антропології

та ін.) тощо. З антропоцентричного погляду стає зрозумілішою взаємопов'язаність усіх складових юридичної науки, розвиток правознавства в динаміці та роль філософської складової у юриспруденції як загального світобачення та світосприйняття.

Як ще один найважливіший результат філософсько-антропологічного впливу на юридичну науку та становлення професіоналізму юриста, потрібно відзначити і зворотну сторону цього процесу, а саме – «олюднення» самої людини, надання їй значного імпульсу в розумінні своєї природи, призначення у світі, особливостей людського буття і взаємодію з іншими людьми у соціумі. Це може стати також одним із шляхів з'ясування суті і розв'язання проблем, однієї з найважливіших у сучасній науці і, зокрема, у філософії права – «людини як правової істоти».

3.3. Філософсько-антропологічна концептуальність філософсько-правової проблематики

Сьогодні, найчастіше при виборі найперспективніших шляхів модернізації, звертаються до традиційних методологій пізнання не лише освітньої діяльності, а й до світоглядно-методологічних експлікацій, які розкривають природу та сутність основного суб'єкта усіх освітніх перетворень – людину, яка навчається і, яка навчає. Підвищення наукового інтересу до методології, зокрема до філософської і філософсько-правової, є необхідним та імперативним, адже розв'язати чималу кількість проблем у відношеннях «особа-суспільство», «особа-природа», «особа-особа» спроможна виключно освічена особа на світоглядно-філософському та філософсько-правовому рівнях.

У рамках останніх десятиліть стосовно науки про людину сконцентрувався наймогутніший теоретичний та емпіричний матеріал, натомість від окремих наук надходять імпульси щодо цілісного пізнання людини. Розгляд проблем пізнання специфіки буття людини, як і раніше,

здебільшого пов'язують із класичною філософською методологією, натомість досвід сучасності виражає нову антропологічну реальність.

Упродовж тривалого часу значно розширилося коло практичної діяльності людини. Тим не менше, кількісно зросли питання стосовно сутності людського буття, сенсу життя та ін. Звісно, відповіді на поставлені питання актуалізувалися серед прогресуючої техногенної цивілізації, поширення інформаційного простору у суспільстві, глобалізації тощо.

Сьогодні відбувається і суттєва зміна образу філософії, модернізуючи свій розвиток у бік постмодерну. Тобто, замість методологічного центризму використовується підхід, зорієнтований на смисложиттєве усвідомлення сутності людського буття [92, с. 7]. Це, своєю чергою, означає діалогічність, альтернативність, врешті-решт, толерантність у підході до з'ясування амбівалентності тих екзистенціальних ситуацій, в яких нині перебуває людина.

Водночас, потрібно враховувати те, що якщо людина посідає центральне місце серед інших соціальних цінностей, то й оновленням права має бути його олюднення як теоретичне, так і практичне – у бік його формування як гуманістичного явища. Поява в юридичній термінології таких термінів, як «людський вимір права», «гуманізація права», «антропологія права» та ін. зумовлює потребу дослідження сутності та закономірностей розвитку антропологічного впливу на формування права.

За допомогою антропологів та філософів-персоналістів проблематика людини чи особи увійшла в коло проблем філософії XX-го століття. Скажімо, термін «особистість» було включено до українських філософських словників та енциклопедій, адже людина – самодостатня соціокультурна цінність. Зрештою, визначення особистості, зазначене у вищезгаданих словниках та енциклопедіях, трактувало її як стійку систему соціальнозначущих рис, що ідентифікують індивіда як члена того чи іншого суспільства, натомість індивідуальний носій цих рис трактувався як свободний та відповідальний суб'єкт свідомої вольової діяльності [168, с. 313].

На думку багатьох філософів, проблематика людини у філософії, в принципі, полягає у тому, яке місце посідає особистість у світі, ким вона є і ким може стати, які межі її свободи вибору чи соціальної відповідальності тощо. Для прикладу, І. Кон стосовно терміна «особистість» зазначав, що спочатку він означав маску чи роль, яку виконував актор у давньогрецькому театрі. В античності виникає незбігання реальної поведінки людини та її сутності. Таке незбігання набуває форми дуалізму в філософії Нового часу, коли поширюється ідеологія психофізичного паралелізму, що поділила філософів на прихильників дуалізму та їх опонентів [86, с. 12].

Врешті, антропологія – галузь наукового пізнання, в межах якого вивчаються значущі проблеми існування людини. Скажімо, в сучасній науці зустрічаються варіації систематизації дисциплін антропологічного змісту. У такому ключі до антропології зараховують: етнографію, археологію, лінгвістику, біологію, медичну антропологію, екологію людини, педагогічну антропологію і т.д.

Попри те, антропологія містить у собі чи, радше, об'єднує: саму антропологію як природознавчу історію людини; палеонтологію як передісторію людського роду; етнологію як науку про розвиток людини на Землі, її поведінку та звичаї; лінгвістику; соціальну географію, що вивчає вплив клімату чи природних ландшафтів на людину; педагогічну антропологію як науку про освітнє формування особистості; демографію як систему статистичних даних про склад і поширення людської популяції в просторі та часі. В принципі, саме з такої систематизації й випливає розуміння антропології в широкому сенсі, яка, на основі цього, містить у собі, як природознавчі, так і соціальні науки [122, с. 24].

У рамках філософії як світоглядної дисципліни простежується передовсім необхідність і можливість зв'язків на міждисциплінарному рівні. У такому випадку доцільно говорити про значення вивчення людської особистості у філософсько-правовому контексті. Філософська антропологія крізь призму правової реальності передбачає вироблення такої концепції,

котра б усувала так звані полярні протилежності на зразок дискусії між матеріалізмом та ідеалізмом. Як зауважує А. Кремінський, «філософський аналіз людини як істоти юридичної передбачає юридично-антропологічну інтерпретацію багатоманітності правових систем» [91, с. 92].

Загалом, юридична наука, опираючись на думку С. Алексєєва, хоча й надала правознавству відповідний науковий статус, тим не менше, залишається обмеженою і сконцентрованою виключно на нормативно-формалістичних особливостях права [5, с. 79]. Тут простежується завдання сучасного правознавства, яке полягає у тому, щоб на основі вивчення правової теорії вийти на науково новий рівень. Попри те, проблематика правової теорії надає перевагу філософії і соціології права, в межах яких відображається двоаспектна тематика: а) людина в праві; б) право для людини [162, с. 43]. Зрештою, людиноцентричний характер юридичної науки обумовлює правове виховання у контексті вияву поваги до права як до цінності. На думку Д. Гудими, це змушує по-новому розглядати проблематику юридичних знань, а відтак, виникає «потреба у нових методологічних основах для пізнання правових явищ, зокрема, у філософських. Право завжди шукало обґрунтування у філософії. І не секрет, що світова правова думка, якщо і не у всьому, то багато у чому, завдячує саме філософам, котрі, відстоюючи ту чи іншу позицію, формували відповідне розуміння права, його сутності, особливостей. Інтерес філософії до права зумовлений її загальним характером» [56, с. 123].

Концепція людини за своєю структурною особливістю є доволі складною і багатовекторною, що спровоковано неспроможністю вивчити її із суто об'єктивного підходу, оминаючи єдність у людині матеріального та духовного начал. Окрім того, потрібно брати до уваги й здатність людини піддаватися різним культурно-історичним процесам. У цьому ракурсі саме філософський вимір дослідження права переважає над усіма іншими юридичними дисциплінами, особливо що стосується антропології і юридичної антропології зокрема. Зрештою, коли говорити про філософсько-

антропологічну концептуальність юридичної науки, то, безумовно, впливають такі терміни, як: «свобода особистості», «права людини», «права та свободи» тощо. Тому, на думку А. Кремінського, така філософсько-правова проблематика пов'язує проблематичність трактування сучасного розвитку особистості з науковим підходом до вивчення особи як суб'єкта права [91, с. 89].

Ф. Бекон зокрема зазначав, що правову проблематику слід розглядати з філософської точки зору та з позиції тих наук, які достатньо знають людську природу та природу суспільства, а також природу суспільного блага, природної справедливості, різноманітність форм управління і методи суджень, які ґрунтуються на принципах чи положеннях як природної справедливості, так і загальної користі [24, с. 507-508].

Теоретичною опорою для розробки такого підходу може бути методологічний рух, притаманний філософській думці XX століття. Тобто, коли на зміну класичного етапу методології соціального знання створюється некласичний, а відтак – посткласичний. На думку Д. Демидова, методологічний рух до плюралізму передбачає: розширення горизонту раціональності; розуміння методології як способу синтезу методів і їх інтерпретацій; визнання можливостей різних методів і їх використання для оптимізації результатів пізнання [62, с. 97].

У цьому контексті Н. Алексєєв відзначав актуальність загальної тенденції щодо необхідності переосмислення правової методології та переорієнтації правового мислення. «Усе визначення права, – писав він, – побудова і загальної юридичної теорії, і філософії права, в однаковій мірі мають характер певної одномірності. Насправді ж зведення до одного головного моменту не може не бути неunikною необхідністю і емпіричних, і апіорних теорій, котрі застосовані до пошуку визначення права. У цьому значенні однаково одномірні такі визначення, як «право – це норма», «право – це воля», «право – це інтерес», «право – це порядок», «право – це свобода» та ін. Основна проблема, в даному випадку, полягає в тому, що правові

феномени у всій своїй повноті в жодному випадку не можуть в них поміститися. Не потрібно застосовувати особливих зусиль до того, щоб аргументувати, що жодне з них не є точним, що право може бути не лише волею, а й нормою, не лише інтересом, а й свободою тощо, – одним словом, що право не зводиться лише до одного виміру» [4, с. 71]. Це означає не що інше, як вказівка на необхідність використовувати методологічний синтез до вивчення права.

У цьому контексті антропологічний підхід, за своєю структурою, містить великий евристичний потенціал вивчення права, оскільки саме в межах цього потенціалу були розроблені найважливіші питання для дослідження сучасного права. Водночас, за допомогою суто філософського контексту уможлиблюється усебічне та комплексне узагальнення нових даних у галузі, скажімо, порівняльного правознавства, соціології, культурології, психології та ін., вкрай необхідних для аналізу теоретичних глибин права. В такому випадку використання філософського контексту антропологічного підходу до вивчення права в достатньо великій площині збагачує об'єм, зміст і діапазон знань про право.

Загалом, філософська антропологія вперше поставила питання щодо змісту та якості права, чим зреалізувала спробу самотужки відповісти на це питання (потрібно звернутися до духовного досвіду людства й спробувати знайти синтез раціональних та ірраціональних правових знань). Такий крок призвів до створення власне антропологічної концепції права, згідно з якою право – це система взаємопов'язаних обов'язків.

Вказаний підхід до вивчення права набув наукового підтвердження і подальшого розвитку в аналітичній соціології П. Сорокіна, який стверджував, що правом є будь-яке правило поведінки, яке містить елемент обов'язковості [148, с. 94]. Такий варіант розуміння права уможливлює існування права поза мірою зовнішнього офіційного примусу. Тобто можна говорити про добровільність виконання суб'єктом права більшої частини взятих на себе обов'язків, адже вони, врешті-решт, відповідають інтересам і

потребам самого суб'єкта (бути одним із членів суспільства). В іншому випадку застосовуються внутрішні санкції, що призводять до відносної ізоляції такого суб'єкта права.

У межах філософської антропології також може актуалізуватися ідентифікація права, проте в такому випадку потрібно дати відповідь на логічно обумовлене запитання, що стосується першооснови правового буття людини (або норма, або процес), з одного боку, та використання випробуванням часом нормативним підходом, досліджуючи норму, виражену в законі, чи аналіз процесу застосування норми, вибравши функціональний підхід, – з іншого. Звісно ж, можна припустити, що юридичні якості та ознаки права не можна звести до формальної визначеності та регулятивності, а з правовими нормами, відповідно, конкурують політичні, моральні норми тощо. Це, своєю чергою, означає, що норма та процедура у праві настільки нероздільні, що найправильнішим у цьому випадку буде вибір саме цієї ознаки як критерію права. Попри те, методологічний синтез інституціонального та антропологічного методів вивчення права уможливорює глибше та комплексне дослідження проблематики ідентифікації права

Фактично, як зауважує В. Нерсисянц у передмові до перекладу підручника Н. Рулана «Юридична антропологія», філософсько-антропологічний підхід до вивчення права сформувався на стику юридичної науки з низкою інших дисциплін гуманітарного спрямування, передовсім, це стосується – антропології, етнології, соціології, культурології, історії, філософії. Тоді як із юридичних дисциплін найпомітніше впливає, все ж таки, історія права та порівняльне правознавство [138, с. 2-4]. Звісно, стик виокремлених дисциплін задає тон у трактуванні особи як суб'єкта права в контексті інтеграції різнобічності адаптації особи у суспільстві. Тому поза розглядом та урахуванням міждисциплінарних зв'язків у дослідженні філософсько-правової проблематики унеможливорюється вивчення особи як суб'єкта права загалом.

Тематика і проблематика антропологічного виміру права безпосередньо іманує до суто філософської антропології, котра виникла у 20-х роках ХХ століття у Німеччині, зокрема що стосується таких філософів, як М. Шелер [184; 185], Г. Плеснер [123] тощо. Намагання виробити системне вчення про людину, її ідентичність наштовхнулося на виявлення різниці між людьми на соціальному, історичному та культурному рівнях. Можливо саме тому пояснюється концептуальність спеціалізації власне філософської антропології, котра полягає у виокремленні теологічного, метафізичного, культурно-антропологічного та суто антропологічного аспектів. Урешті-решт, як стверджують Ф. Лазарєв і М. Трифонова, «людина – істота багатогранна. Можна виділити крайньою мірою три фундаментальні виміри її буття: а) природно-біологічний; б) соціальний; в) духовно-практичний. Перший і другий – адаптаційні... Третій із них зорієнтовує людину на свободну та творчу самореалізацію згідно із законами добра та краси. Переконавання в тому, що сутність людини – це ансамбль усіх суспільних відносин, залишається справедливим і сьогодні, проте лише в контексті соціального інтервалу, який не зводиться до біологічного та з якого неможливо вивести духовно-практичний» [94, с. 293].

Узагальному, програма та засадничі ідеї філософської антропології деталізовані в творчості багатьох філософів ХХ століття, зокрема це стосується і М. Гайдеггера, на думку якого, утверджений антропологічний образ унеможливив справжнє розуміння людини, залишаючи поза увагою буттєву конституцію, і позбавив постановку питання про людину будь-якого смислу, оскільки антропологія наперед знає глибинний смисл людини [172, с. 23-29]. Попри опозиційність фундаментальної онтології до антропології загалом, чимало поглядів Гайдеггера служать основою у переважанні уявлень про людину крізь призму вихідного поняття – буттєвої конституції людини. Крім того, саме в контексті шляхів онтології повернення до початкового трактування людини, активізується у розв'язанні основні аспекти антропологічної проблематики.

Для прикладу, в межах філософської антропології актуалізується тематика пошуку людського в самій людині, зважаючи на те, що це можливо здійснити, передовсім, за умови врахування стану зростаючого взаємозв'язку людини та світу. Зрештою, самостійно визначити свою ідентичність людині не під силу, для цього їй необхідно вийти за власні межі, вирушивши назустріч «іншому». Також важливим компонентом вивчення людини є простеження зв'язку між онтичним та онтологічним, де термін «онтичний» означає джерело онтологічного. Таким чином власне онтичне безпосередньо пов'язане з життєвим дорефлексивним досвідом реалізації зв'язку людини та світу. Це, своєю чергою, дозволяє теоретично обґрунтувати філософську антропологію крізь призму виділення антропологічного принципу з контексту онтологічного концепту. Натомість з теоретичного боку антропологічний принцип може бути використаним у якості конкретного методологічного способу, за допомогою якого відкриваються нові можливості трактування людини, реальності та, безумовно, філософії права зокрема.

На думку київських дослідників філософії права, зокрема М. Костицького та Б. Чміля, використання у дослідженні правової теорії філософсько-антропологічного методу обумовлює його доповнення на рівні філософсько-раціоналістичного усвідомлення. «Якщо у філософському раціоналізмі розкута воля людини лише постулювалася, – стверджують автори, – то філософсько-антропологічні дослідження обґрунтовують її буттєву передумову. В основі права як форми суспільної свідомості знаходиться свобода волі, вибору. Якщо свобода волі – природний стан людини, тоді й право є її природною властивістю. Порушувати право як свободу волі означає порушувати справедливість від природи» [162, с. 266-273].

Філософська антропологія трактує людину передовсім у рамках її самобутності, надаючи, при цьому, можливість людині коректувати свої несвідомі потяги за допомогою розумової діяльності. Фактично – це

свідчення про свободу, котра уможлиблює прагнення людини бути вільною незалежно від особистої волі, не говорячи вже про волю інших. Опираючись на свободу, ціннісно-духовний смисл життя людини набуває статусу механічної причинності, адже цей смисл відображає життя поміж морально-етичних, естетичних та інтелектуальних цінностей. Урешті, особливості системи цінностей виражають спрямованість людини до усвідомлення сенсу людського життя загалом.

Дослідити смисл права неможливо поза дослідженням природи людини, тому й визначення цього смислу обумовлюється філософсько-антропологічною концептуальністю. Саме вона є передумовою формування теоретичного обґрунтування філософії права та основою дослідження природних джерел права. Як зауважують М. Костицький та Б. Чміль, основою методологічної парадигми філософії права, в такому випадку, є «філософський раціоналізм, позитивізм, філософсько-антропологічні напрями, з допомогою яких пізнається ідея (сутність) права. Істинне в праві, отже, є узгодженістю юридичного буття зі своєю сутністю, тобто ідеєю, поняттям права. Юридичне буття, про яке йде мова, є саме тим юридичним елементом змісту методології філософії права, щодо необхідності розкриття якого було зауважено вище» [162, с. 269].

Філософсько-антропологічна концептуальність права пояснюється ще й тим, що правові явища містять не лише виключно юридичне значення, а й чимало значень неюридичного характеру. По-перше, ця концептуальність дає змогу трактувати будь-який юридичний феномен усередині інтелектуального простору соціокультурних, історико-філософських і філософсько-правових смислів, тому втрачається виключність юридичних меж. По-друге, філософська антропологія загалом ставить перед правовим мисленням таке запитання, які воно перед собою, у більшості випадків, не ставить. Вона прагне насамперед до утворення філософсько-антропологічних моделей правової реальності.

Дослідження розвитку людини крізь призму формування особистості актуалізується у зв'язку з пошуком причин і шляхів виникнення держави та права. Адже держава та право – методи самоорганізації громадянського суспільства. Для філософсько-правової науки людина становить інтерес через низку об'єктів дослідження: а) мотивація поведінки в правовій реальності; б) протиправні чи юридично оправдані вчинки; в) реакція людини на ті та інші правові впливи. Окреслена проблематика набуває значення і для правотворчості і для належного рівня формування правової свідомості і, врешті-решт, для цілеспрямованого державного регулювання поведінки.

Людина, з-поміж інших живих істот, володіє набутою усвідомленою потребою і здатністю до життя у спільноті з метою задоволення як особистих, так і спільних потреб та інтересів, а, також, до збалансованості особистих дій і поведінки з діями та поведінкою інших людей. «Саме ці властивості людини, – на думку Т. Рогової і А. Непреєнко, – дозволяють пояснити причини виникнення суспільства, держави та права. Одночасно слід відзначити, що соціальність людини (її прагнення і вміння усвідомлено будувати свої стосунки до собі подібних і з природою) не відокремлена прірвою від її духовних, фізіологічних, біологічних та інших властивостей. Усі вони так чи інакше впливають на поведінку людини, на її взаємозв'язок з іншими людьми, а також з такими соціальними явищами, як державо та право» [133, с. 8-9].

Відображенням цивілізаційного виміру правової системи загалом, безумовно, є існування людини у правовій траєкторії. Модерний підхід у межах творення правової науки виражається через двоаспектність методології, яка, по-перше, виключає протест обґрунтованих досвідом поколінь ідеям, а, по-друге, уможливорює реалізацію нових пізнавально-теоретичних інструментів. У такому контексті актуалізується проблематика трактування буття людини в межах її абстрактної автентичності. Це означає – простежування смислу багатозначності соціокультурних зв'язків людини

крізь призму визнання її полоненим життєвих ситуацій, у яких не завжди є можливість керуватися нормами права.

Звісно, потрібно опертися на дослідження філософсько-антропологічної концептуальності у вивченні права В. Бігуна, особливо, що стосується його поглядів про «правове людинорозуміння». Під цим терміном дослідник розуміє одне із основоположних питань будь-якої правової системи, яке покликане дати відповідь на запитання: «Що є людина та як вона розуміється?». Окрім того, вивчення змісту людинорозуміння передбачає наявність розуміння людини як феномена, і в праві зокрема. Право, в цьому контексті, розуміється як юридичне право – санкціонована державою система правових норм, так і неофіційне право – неписане право, обумовлене законами природи. «Важливість правового людинорозуміння підкреслюється тим фактом, – зазначає В. Бігун, – що право є людським феноменом та таким, що існує для людини. Офіційне право твориться, хоча часто й опосередковано, людиною та для людини (в широкому розумінні) – норми права санкціонується державою, що є організацією влади, яку складають люди» [23, с. 127].

Водночас, дослідник випрацював відповідну структуру правового людинорозуміння, згідно з якою, останнє – це система понять, категорій, концепцій, поглядів, підходів, тлумачень, уявлень, ідей тощо, які формують та відображають зміст і форму розуміння людини в праві. Для людини правове людинорозуміння – це здатність осмислювати, осягати сутність, сенс та значення людини в праві. Володіючи такою здатністю, можна по-різному тлумачити правове людинорозуміння, що породжує проблему інтерпретації правового людинорозуміння [23, с. 126].

Крім того, В. Бігун простежив і прояви правового людинорозуміння, до яких він відніс структурні елементи уявлення, поняття і терміна, дефініції і їх взаємозв'язки. Відповідно, уявлення – це двоскладовий елемент:

- 1) реальне, дійсне уявлення про людину – якою вона є в реальності та
- 2) ідеальне, бажане уявлення про людину – якою вона повинна бути.

Інструментально уявлення про людину втілюється через відображення, котре має місце в свідомості людини та формально втілюється у людській думці та мові, зокрема в правовій. При цьому саме уявлення – зміст, а мова – форма змістовного прояву людинорозуміння. Формою самого мислення, яка відображає суттєві властивості, зв'язки, відношення, є поняття. Отже, поняття правового людинорозуміння – це формалізоване в терміні та конкретизоване в дефініції (визначенні) уявлення або їх система про правове людинорозуміння [23, с. 128].

Розуміючи право як один із ключових елементів людського буття, потрібно визнати за ним суто природні якості та характерні особливості, котрі, передовсім, мають здатність впливати на зміст права, спрямовуючи його концептуальність у бік гуманістичних інтенцій. У такому випадку, філософсько-антропологічний напрямок філософсько-правової проблематики обумовлюється тим, що людина у формуванні стандартів особистої поведінки керується, здебільшого, мотивацією пристосування до оточення (використовуючи захисні механізми, звички, рефлексії тощо). Тобто, реалізація людиною як суб'єкта правових відносин особистого стилю ґрунтується на відповідних вимогах особистих потреб. «Людина, – як зауважує Б. Марков, – не просто істота, і право на життя – це єдине серед інших прав людини. Передусім, її дії мають інтенціональний характер, бо присутніми є мова та мислення. Зважаючи ще й на реалізацію людиною своєї діяльності у кооперації з іншими, можна стверджувати про утворення нових трансцендентальних інтересів, котрі дозволять більш кардинально обґрунтовувати права людини. Йдеться не так про індивідуальні, як про суспільні інтереси. Можна говорити про проблеми освіти, соціальну та культурну ідентичності, екологію і т.д., які дають нові підстави для легітимізації прав людини» [102, с. 187].

У межах дослідження свободи особистості як основної філософсько-правової цінності обов'язково відображається слухність правового регулювання. Це означає прагнення законодавця до прийняття рішень, які б

виражали гуманність і відповідали потребам внутрішнього світу людини, сприяючи утворенню внутрішнього правового порядку. В цьому контексті потрібно також брати до уваги залежність людини від впливу зовнішніх мотивів, що, само собою, активізує значення аналізу правового середовища, в якому перебуває людина, як і, зрештою, засад громадянського суспільства. Разом з тим, А. Ковлер зазначив: «Чим більше заглиблюєшся у проблематику сучасної антропології права, тим більше переконуєшся у тому, що ця проблематика постійно розширюється: з одного боку, сфери життя сучасної людини вимагають переосмислення крізь призму їх правового регулювання; з другого боку, існує необхідність пошуку нових методів вирішення конфліктів людини з реальністю. Масштаб актуальних потреб сучасної людини надає шанс антропології права перерости в одну із провідних галузей права XXI століття. Саме в цьому відображений глибинний смисл антропології права в перспективі» [83, с. 463].

Реальність, по суті, має багато властивостей. Проте, для людини розкритими можуть бути лише окремі з них, хоча від самої людини залежить скільки та які саме (людина також деякою мірою, залежить від виявлених нею властивостей реальності). Тим не менше, однією із властивостей реальності, безумовно, є наявність особистісного смислу. Тобто аксіологічний вимір природи розкривається у ній диспозиційно, у процесі впливу на людину. Зрештою, у філософії аргументується диспозиційний зв'язок духу з природою, яка немовби втілена в світі цінностей (природні явища, соціальні в тому числі, можуть стати цінностями в їх відношенні до людини, її інтересів, цілей і потреб). У такому ракурсі категорії «щастя», «свобода», «краса» містять у собі диспозиційну природу.

Діалог людини зі світом, із внутрішнім світом іншої людини та, врешті, зі своїм особистим світом спроможний допомогти людині виявити свій смисл буття, оскільки передумови такого способу освоєння є і в матеріальному світі, і в людині. Смисловий зміст однієї зі сторін цінності особистого світосприйняття криється у базисній філософській проблематиці

– відношенні «людина – світ». У принципі, це відношення включає два варіанти: «людина у світі» та «світ у людині», де в першому з них – передбачається присутність зовнішнього світу стосовно людини як об'єкта (людина шукає своє призначення в об'єктивному бутті); в другому, натомість, передбачається та частина зовнішнього світу, яку, прийнявши, людина поміщає у свій внутрішній світ. Власне, на думку Г. Ріккєрта, світ як воля і діяльність для людини також є незрозумілим, як і світ об'єктів, до тих пір, доки для неї є невідомими цінності цієї волі та ті блага, котрі ця діяльність породжує [132, с. 43]. У такому випадку, як бачимо, світ задається, або як об'єктивний і людина вписується в нього, або ж як суб'єктивний і людина вписує його в себе. В кінцевому результаті, в обох випадках, – це приміряння світу на себе, пошук самоідентифікації, втілення людства в конкретній особі, тобто кожен вибирає той спосіб мислення, який йому найбільше імпонує.

Реальність – відрізок раціонально досягнутого людиною, оскільки за його межами міститься таємничість ірраціональності, раціонально неосяжного. Скажімо, С. Франк пише: «Під реальністю ми розуміємо лише мислиме, а не чуттєво дане. В тому, що дане лише чуттєво, немає нічого реального, а лише – мінливе, безформне та невловиме переживання. Реальність як єдність усвідомлюваного та переживаного буття із самим «началом» свідомості чи життя є – безпосередністю» [170, с. 327]. Отже, людина, обдарована самосвідомістю та свободою, спроможна скеровувати свою волю до пізнання і преображення навколишнього середовища.

З іншого боку, реальність оцінюється людиною поняттями «чуже – своє», за умови, що все блага – це своє (термін, який передбачає не виключну належність мені, а відповідність мені, моїм думкам, уявленням та ін.). Освоїти, врешті-решт, означає встановлення відповідності та невідповідності щодо себе суцього, актуальних чи потенційних обставин. Тобто, своє пізнається як добре, навіть якщо прийняте рішення йде врозріз із вітальними цінностями, а чуже, в такому випадку, пізнається як недобре (якщо цінності

спільноти, до якої людина певною мірою байдужа, нав'язуються насильно, то вони стають чужими).

Загалом, людина обирає те, що їй імпонує. Головне питання – в чому саме полягає здатність вибирати, адже тут не основне, що для людини стає значимим, а як для неї щось стає значимим. Оцінювання, не що інше, як проблема прийняття чи неприйняття особистістю значимості, а отже – цінності. Особистісне оцінювання проявляється не лише в становленні значимості певного об'єкта, а й у відношенні до вже встановленої значимості, тобто цінності. Саме це питання й розкриває суть відношення конкретної людини до того, що є добре, а що ні.

У ціннісній системі на одній осі розташована особистість, а на іншій – цінності, й тому достатньо важливим є визначення точки її дотику чи пересікання. Єдність ціннісного та раціонального в освоєнні людиною реальності перемагає теоретичну роздробленість між знаково-символічним механізмом становлення знання та екзистенційно-аксіологічною сферою. Впринципі, ця роздробленість, а й навіть протиріччя, міститься глибоко у філософській традиції.

Отже, якщо цінність відносна та диспозиційна, то в основі її розуміння закладається функціоналізм, який, врешті, є протилежним субстанціалізму. Розуміння онтологічних засад цінності особистісного світосприйняття передбачає: 1) трактування людини як суб'єкта ціннісного відношення, тобто єдиного, кому це належить; 2) людини як джерела цінностей, яка їх формує на суб'єктивній основі. Тобто, з точки зору субстанціалізму людина – лише суб'єкт ціннісного відношення і носій цінностей. Онтологічний вимір смисложиттєвої проблематики виникає, в такому разі, як питання про особистісне буття та його єдність зі світом загалом.

Якщо опиратися на дослідження Б. Маркова, то необхідно зауважити, що імперативною формою життя людини завжди було, є і буде суспільство, в якому відданість спільноті виражається крізь призму усталених зв'язків. Для

прикладу, як пише дослідник, тривалий час стародавні поселення абсолютно не мали потреби у маніфестаційному відстоюванні свого радикального способу життя і огорожі своїх маєтків. Оминаючи величезні архітектурні укріплення, кожна з «ми-груп» залишала за собою право на специфічний ґештальт. Усі, зрештою, первинні культурні спільноти можуть трактуватися через самовідновлювальні морфогенетичні процеси. Адже стародавня людина набагато глибше переймалася навколишнім середовищем ніж особистими уявленнями, потребами чи інтересами, оскільки власна ідея була позбавлена смислу не лише для особистого досвіду, а для суспільства. Тобто, у таких спільнотах проблема однієї людини ставала проблемою усіх [102, с. 198-201].

Отже, можемо стверджувати, що абсолютні смисли буття, про які писав В. Бачинін, не належать людині безпосередньо. Вищі імперативи гармонії і порядку, на його думку, реалізуються крізь призму соціальної практики в контексті нормативно-ціннісних орієнтирів, оскільки норми та цінності права, будучи внутрішньо суперечливими, поєднують у собі два світи: 1) метафізичний світ абсолютної повинності; 2) соціальний світ сущого. Тому кожна з правових норм містить абсолютне імперативне начало, будучи, водночас, моделлю поведінки, котра частковою мірою і реалізовує вищий імператив. За таких умов, як зазначає В. Бачинін, «коли із правосвідомості зникають переконання про абсолютний зміст норм, то починає роздроблюватися і розпилюватися уся сукупність цінностей і смислів правосвідомості. Такого ж роду аксіологічна та семантична катастрофа може посягнути як на індивідуальну, так і на суспільну правосвідомість...» [22, с. 379].

У такому контексті доцільним буде відобразити значення правового статусу особи крізь призму дослідження цього питання А. Васільєвим. Зокрема він відстоює тезу, що сам термін «особистість» характеризує людину передовсім як істоту соціальну, включаючи такі особливості: а) соціальні зв'язки та відносини людини з суспільством – економічні,

політичні, національні, моральні тощо; б) рівень освіченості особи, рівень її знань, практичного життєвого досвіду; в) сімейний і матеріальний статус, рід занять тощо. Ці та інші особливості дають змогу трактувати людину крізь призму особистості, відзначаючи факт становлення або не становлення особистості тієї чи іншої людини. На думку дослідника, властивості характеру особистості залишають свій відбиток і на її правовому статусі, хоча й слід тут брати до уваги існування практичної юридичної різниці між, скажімо, власником фірми, та працівником цієї фірми [35, с. 235-236].

Упринципі, кожна історично обумовлена форма державного правління, в тому числі й політичний режим, впливають на формування типу особистості своїми специфічними характеристиками, включаючи позитивні та негативні риси. Крім того, назви та інші обставини впливають на статус особистості в суспільстві, її відносини з державою тощо.

Для прикладу, А. Васільєв прирівнює соціальний статус особи до статусу кріпосного селянина в умовах феодальної держави, коли селянин перебував в абсолютній особистісній та економічній залежності від поміщика. Водночас, як зазначає дослідник, свободні селяни, ремісники, поміщики та священики володіли достатніми економічними, політичними, моральними та релігійними засадами самореалізації. Уже в післяреволюційний час у контексті проголошення і юридичного утвердження рівності між усіма громадянами статус особистості набув свого природного та справжнього значення. Отже, кожен громадянин мав можливість формуватися самостійно та нарівні з іншими громадянами, хоча й потрібно зважати на те, що тодішня рівність мала, здебільшого, формальний характер. Водночас, поділ влади, конституційне утвердження рівності усіх громадян уможливило, хоча б теоретично, трактування особистості крізь призму соціально-правового явища. В цьому аспекті особистість співвідноситься із державою у рамках їх взаємно визнаних правах і обов'язках. Іншими словами, якщо ми говоримо про права і свободи особи та громадянина, то,

звісно ж, маємо на увазі права і свободи особистості у соціально-правовому значенні [35, с. 237-248].

Зрештою, найповніше права та свободи людини сформульовані у Загальній декларації права людини, прийнятої 10 грудня 1948 року, яка, за своєю суттю, є основою вираження прав і свобод громадян сучасної демократичної держави, закріплених у Конституції тієї чи іншої держави. Зокрема, необхідно відзначити, що реальна присутність у громадян прав і свобод обумовлює можливість особистості стати суб'єктом соціально-правових відносин як у суспільстві, так і в державі. Проте, в більшості випадків у свободі вбачається відсутність зовнішніх перешкод для самореалізації, але упускається, при цьому, відсутність абсолютної свободи загалом, оскільки особиста свобода обмежується свободою іншого чи інших. А це, своєю чергою, засвідчує, що справжня свобода людини можлива виключно за умови її трактування у правових межах.

У контексті державно-організованого суспільства і свобода людини, і її права збігаються. Скажімо, свобода слова є нічим іншим, як правом висловлювати свою думку необмежено, лише за умови не заборони законом (заборона заклику до міжнаціонального чи міжрелігійного протистояння та ін.). Окрім того, необхідно простежувати різницю між правами та свободами громадянина і людини, оскільки права та свободи громадянина пов'язані з конкретною державою, громадянином якої він є. Натомість права та свободи людини належать особам без конкретного громадянства тощо.

Поряд із тим, доцільно визначити реальний вимір людини, зважаючи на фіаско традиційної моделі трактування її суті. Загалом, можна висловитися, що сьогодні людство перебуває немов у періоді глибинної зміни усталеної системи цінностей, що, безперечно, стосується і права, і науки, і мистецтва. Як зауважує Хосе Ортега-і-Гасета: «Система цінностей як основа людської діяльності ще якихось тридцять років тому втратила свою очевидність та імперативність. Західну людину поглинула виражена дезорієнтація, втративши орієнтир, людина не знає, за якими зразками

сьогодні їй жити» [118, с. 204]. Урешті-решт такі обставини відображають прогалини у дослідженні людини в межах її юридичного виміру, адже зміни у системі моральних цінностей, безумовно, призводять до змін у системі права.

Висновки до третього розділу

Проаналізувавши головні засади філософсько-правового забезпечення готовності юриста до майбутньої юридичної діяльності, можна зробити такі висновки:

1) сьогодні, в рамках розвитку міжнародної співпраці, в контексті політико-економічної глобалізації, достатньою мірою зросли вимоги роботодавців до випускників вишів, особливо, що стосується студентів-правників (однією із таких вимог є правова компетенція і здатність до подальшого самовдосконалення у професійній діяльності);

2) підготовка майбутнього юриста, ґрунтуючись на філософсько-антропологічних засадах, відображає розуміння людини як джерела суспільно-державної історії і ключового стержня суспільно-правових відносин (філософська антропологія спроможна надати людині статус об'єкта свого наукового дослідження, а різноманітним аспектам відношення «людина – суспільство – право» визначити статус предмета філософсько-антропологічно-правового дослідження);

3) фактично, саме філософсько-антропологічний підхід до змісту та якості права зреалізував спробу вперше відповісти на це питання, що, своєю чергою, уможливило створення антропологічної концепції права, згідно з якою право – це система взаємопов'язаних обов'язків;

4) дослідити смисл права неможливо поза дослідженням природи людини, тому й визначення цього смислу обумовлюється філософсько-антропологічною концептуальністю, оскільки саме вона є передумовою

формування теоретичного обґрунтування філософії права та основою дослідження природних джерел права;

5) філософсько-антропологічна концептуальність права пояснюється ще й тим, що правові явища містять не лише виключно юридичне значення, а й чимало значень позаюридичного характеру (ця концептуальність дає змогу трактувати будь-який юридичний феномен усередині інтелектуального простору соціокультурних, історико-філософських і філософсько-правових смислів, а тому втрачається виключність юридичних меж).

ВИСНОВКИ

1. У межах філософської антропології та філософії права обґрунтовано, що наукова методологія у системі загальної освіти уможливорює вибір найдоцільніших підходів, стратегічних орієнтацій сучасного розвитку юридичної освіти, дозволяє запобігти її трансформації у технократизм наукових розробок виключно для технічного та економічного розвитку суспільства та особистості поза гуманністю, відповідальністю, справедливістю, повагою до гідності особи, її правами та свободами тощо.

2. Основоположною детермінантою дисертаційного дослідження є концепція поглиблення філософсько-антропологічної та філософсько-методологічної складових професійної підготовки юриста, зважаючи на те, що вдосконалення системи освіти неможливе поза переосмисленням світоглядних основ, зокрема, що стосується фундаментального значення юридичних знань, заснованих конкретно на філософії, філософській антропології, аксіології та ін. Це, своєю чергою, відображає основне завдання сучасного рівня модернізації юридичної освіти, як і реалізацію стратегії загальноосвітніх реформ у бік Болонського процесу.

3. Аргументується, що відсутність єдиного стандарту вищої юридичної освіти неодмінно призводить до низького рівня формування студента-правника. Крім того, різнобічний підхід різних вишів юридичного та не юридичного спрямування до надання юридичної освіти не лише унеможливорює швидке реагування на виклики часу щодо утворення загального стандарту юридичної освіти за освітньо-кваліфікаційним рівнем «бакалавр», а й відображає відсутність такого стандарту щодо «спеціаліста», «магістра» тощо.

4. У рамках відображення негативних рис сучасного розвитку юридичної освіти підкреслюється неабияке значення національної системи освіти для формування студента-правника. Адже, опираючись на національний вишкіл у вишах, студент має змогу усвідомити українське

законодавство, отримати практичні навички у чинних сьогодні програмах стажування і т.д. Урешті-решт, важливим чинником, окрім знань, є розуміння майбутнім юристом соціальної ролі права, оволодіння навичками та вміннями виконання своїх професійних обов'язків, потреба в постійному правовому самовдосконаленні.

5. Підкреслюється, що філософія об'єднує в собі методологічні елементи метафізики, онтології, гносеології, антропології, соціології та інших дисциплін у контексті дослідження тих чи інших об'єктивних і суб'єктивних реалій. Відтак, методологічний вимір філософії виражається крізь призму надання вихідних даних та основоположних принципів усім формам суспільного знання, теоретичній і практичній діяльності людини. Це передбачає, передовсім, прагнення людини усвідомити: суть природи; відношення до світу; свою ідентичність; своє завдання у світі тощо.

6. Констатується, що філософська методологія не відповідає на усі питання, поставлені науками за допомогою суто логічного розвитку спільних істин, оскільки надає лише найзагальнішу орієнтацію дослідження (допомога вибрати коротший шлях до істини та уникнути можливих хибних варіантів мислення). Філософська методологія, в цьому випадку, виражає увесь смисл наукової діяльності та розкриває її відношення з іншими сферами людської діяльності крізь призму трактування науки в контексті людини, культури, суспільства, держави, права тощо. Тому, використовуючи філософську методологію, з'являється можливість урахування усіх складових дослідницької діяльності в будь-якій науці, особливо, що стосується раціоналізації світоглядних орієнтирів у професійній підготовці юриста.

7. Сприймаючи антропологічний аспект філософської методології, який виражається у межах вивчення правового виміру людини, необхідно підвищити інтерес до низки важливих проблем, пов'язаних із «олюдненням» права. Для прикладу, траєкторія розвитку традиційного та звичаєвого права, правового плюралізму, можливість використання досвіду суспільств із наближення до людини для того, щоб удосконалити межі сучасного права.

Опираючись на трактування філософською антропологією людини як людини спроможної, потрібно і в рамках правової антропології трактувати людину крізь її можливості як *homo juridicus*.

8. Людині притаманні не тільки біологічні, психологічні характеристики, на неї активно впливають і суспільні чинники. Людину також вивчає й філософія права в розділі філософсько-правової антропології, однією із засад якої є філософська антропологія у її широкому розумінні — як філософське вчення про людину. Отже, осмисленням і тлумаченням знань про людину займається як філософія, так і філософія права. При цьому філософсько-правова інтенція зосереджує свою увагу на таких властивостях людини, як воля, свобода, природні права, вплив природи людини, суспільних відносин на правову поведінку і формування правового суспільства.

9. Встановлено, що оскільки гуманістичний підхід у праві має двосторонній зв'язок (взаємоповага держави і людини), це створює передумови для того, щоб громадяни, як основні суб'єкти суспільства і держави, були не тільки об'єктами розпоряджень влади, виконавцями чинних у державі законів, а й свідомими суб'єктами власних прав, своїх повноважень, визначених як правовим законом, так і нормами загальнолюдської моралі. Тобто, це також сприятиме розвитку громадянської самосвідомості як умови-наслідку буття громадянського суспільства, уявлення про яке формується в органічному зв'язку з ідеєю правової держави та природних прав людини.

10. Констатується, що діяльність юриста унеможлиблюється поза межами активних міжособистісних взаємовідносин. Своєю чергою, три основні перераховані вище види спрямованості людини є, по суті, всього лиш передумовою до вираження гуманістичної позиції у юридичній діяльності. Тому професійна діяльність юриста, на нашу думку, містить не стільки спрямованість на людяність у діяльності юриста, скільки важливого значення у цьому контексті набувають конкретні особистісні характеристики самого

юриста. Хоча й необхідно віддавати належне тому, що, попри все, не слід категорично відокремлювати професійні характеристики юриста від особистісних. Урешті, неодноразово доведено, що сама професія безпосередньо впливає на формування тих чи інших особистісних характеристик людини як професіонала.

11. Потреба впливу професійних юристів на державотворення, зокрема в Україні, виражається, по-перше, у складності усієї соціальної інфраструктури, починаючи від демократизації формування суспільства, завершуючи розвитком приватної ініціативи, по-друге, у розвитку правового статусу особистості, включаючи реалізацію її особистих прав і свобод. Зміни, що ознаменували ХХІ століття, свідчать про необхідність залучення юридичної допомоги у забезпеченні захисту та реалізації прав і свобод особи та громадянина. Крім того, актуалізувалася необхідність у формах правового та соціального регулювання, адже сьогодні немає жодного підприємства та установи, котрі б змогли обійтися без тієї чи іншої юридичної консультації, відповідної експертизи, врешті, особистого адвоката тощо. Потрібно також враховувати й можливість негативного впливу деформації правової свідомості, небезпека якої репрезентує дестабілізацію існуючого політичного, правового та соціального порядку в державі та суспільстві.

12. Аргументується, що основний принцип інтерпретації прав людини з антропологічних позицій виражається так: «людина як людина повинна мати право». Права людини мають антропологічну основу у внутрішній мірі прагнення людини до ризику і новацій, яка полягає в прагненні зберегти себе, свою екзистенцію. В моральному плані це прагнення зберегти себе виявляється вище, ніж досягнуті успіхи в освоєнні все нових життєвих вершин. Адже дослідити смисл права неможливо поза дослідженням природи людини, тому й визначення цього смислу обумовлюється філософсько-антропологічною концептуальністю. Саме вона є передумовою формування теоретичного обґрунтування філософії права та основою дослідження природних джерел права.

13. Встановлено, що філософсько-антропологічна концептуальність права пояснюється тим, що правові явища містять не лише виключно юридичне значення, а й чимало значень позаюридичного характеру. По-перше, ця концептуальність дає змогу трактувати будь-який юридичний феномен усередині інтелектуального простору соціокультурних, історико-філософських і філософсько-правових смислів, а тому втрачається виключність юридичних меж. По-друге, філософська антропологія загалом ставить перед правовим мисленням такі запитання, які воно перед собою у більшості випадків не ставить. Вона передовсім прагне до утворення філософсько-антропологічних моделей правової реальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авдеев В.Б. Метафизическая антропология / В.Б. Авдеев. – М.: Белые альвы, 2002. – 256 с.
2. Аврелий А. Исповедь / Августин Аврелий. – М.: Канон +, 2003. – 464 с.
3. Агацци Э. Человек как предмет философии / Эвандро Агацци // Вопросы философии. – № 2. – 1989. – С. 24–34.
4. Алексеев Н.Н. Основы философии права / Н.Н. Алексеев. – СПб.: Лань, 1999. – 216 с.
5. Алексеев С.С. Линия права / С.С. Алексеев. – М.: Статут, 2006. – 461 с.
6. Алексеев С.С. Общая теория права: [курс в двух томах] / С.С. Алексеев. – Т. 1. – М.: Юридическая литература, 1981. – 359 с.
7. Алексеев С.С. Общая теория права: [курс в двух томах] / С.С. Алексеев. – Т. 2. – М.: Юридическая литература, 1982. – 359 с.
8. Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія: [підручник] / А.М. Алексюк. – К.: Либідь, 1998. – 560 с.
9. Антологія української юридичної думки: [в 6 т.] / голова редкол. Ю.С. Шемшученко. – Т. 1. – К.: Юридична книга, 2002. – 568 с.
10. Асадулина И.Г. Система управления социальным качеством образования как фактор социокультурной динамики региона: [монография] / И.Г. Асадулина. – Кострома: КГУ, 2002. – 262 с.
11. «Ахіллесова п'ята» вітчизняної юридичної освіти // Правовий тиждень: щотижнева інформаційно-правова газета. – № 29 (102). – 15 липня 2008 р.
12. Бабаев В.К. Теория государства и права: [учебник] / В.К. Бабаев, В.М. Баранов, Н.В. Витрук. – М.: Юрист, 2007. – 637 с.
13. Байтин М.И. Вопросы общей теории государства и права – Problems of General Theory of State and Law / М.И. Байтин. – Саратов: СГАП, 2006. – 398 с.

- 14.Базалук О.А. Философия образования в свете новой космологической концепции: [учебник] / О.А. Базалук. – К.: Кондор, 2010. – 458 с.
- 15.Бандура О.О. Єдність цінностей та істини у праві / О.О. Бандура. – К.: Вид-во НАВСУ, 2000. – 200 с.
- 16.Барабанова С.В. Государственное регулирование высшего образования в Российской Федерации: административно-правовые вопросы: [монография] / С.В. Барабанова. – Казань: КГУ, 2004. – 340 с.
- 17.Баранов П.П. Профессиональное правосознание работников органов внутренних дел: теоретические и социологические аспекты: [монография] / П.П. Баранов. – М.: Академия МВД России, 1991. – 185 с.
- 18.Барулин В.С. Основы социально-философской антропологии: [учебное пособие] / В.С. Барулин. – М.: Академкнига, 2002. – 455 с.
- 19.Бахмутский А.Е. Индикаторы эффектов программ развития образования и методы их оценивания / А.Е. Бахмутский, В.М. Савинов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.emissia.org/offline/2005/994.htm>
- 20.Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / М.М. Бахтин. – М.: Искусство, 1986. – 424 с.
- 21.Бачинин В.А. Морально-правовая философия / В.А. Бачинин. – Х.: Консум, 2000. – 208 с.
- 22.Бачинин В.А. Энциклопедия философии и социологии права / В.А. Бачинин. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2006. – 1091 с.
- 23.Бігун В.С. Людина в праві. Правове людинорозуміння як філософсько-правова проблема / В.С. Бігун // Проблеми філософії права. – Т. 1. – 2003. – С. 126–128.
- 24.Бэкон Ф. Новый органон / Френсис Бэкон // Сочинения: [в 2-х т.]. – Т. 2. – М.: Мысль, 1978. – 575 с.
- 25.Бердяев Н.А. Sub specie aeternitatis. Опыты философские, социальные и литературные / Н.А. Бердяев. – М. Канон+, 2002. – 656 с.

- 26.Бердяев Н.А. Царство духа и царство кесаря / Н.А. Бердяев. – М.: АСТ, 2006. – 352 с.
- 27.Бернал Дж. Наука в истории общества / Джон Десмонд Бернал. – М.: Издательство иностранной литературы, 1956. – 736 с.
- 28.Большов О.Ф. Философия экзистенциализма / О.Ф. Большов. – СПб.: Лань, 1999. – 224 с.
- 29.Большой юридический словарь / под ред. А.В. Малько. – М.: Проспект, 2009. – 704 с.
- 30.Бондарь Н. Правовая грамота / Николай Бондарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rg.ru/2009/12/17/bondar.html>
- 31.Бризгалов І.В. Юридична деонтологія: [короткий курс лекцій] / І.В. Бризгалов. – К.: МАУП, 2003. – 48 с.
- 32.Бубер М. Я и ты / Мартин Бубер. – М.: Республика, 1993. – 447 с.
- 33.Булдаков С.К. Социально-философские основания образования: [Научное издание] / С.К. Булдаков. – Кострома: КГУ, 2000. – 290 с.
- 34.Вальверде К. Философская антропология / Карлос Вальверде. – М.: Христианская Россия, 2000. – 416 с.
- 35.Васильев А.В. Теория права и государства: [учебник] / А.В. Васильев. – М.: Флинта, 2008. – 440 с.
- 36.Витрук Н.В. Общая теория правового положения личности / Н.В. Витрук. – М.: Норма, 2008. – 448 с.
- 37.Вища освіта України і Болонський процес: [навчальний посібник] / за ред. В.Г. Кременя. – Тернопіль: Навчальна книга, 2004. – 384 с.
- 38.Высшее педагогическое образование: проблемы и решения / под ред. И.Е. Курова. – Н. Новгород: НГПУ, 1994. – 160 с.
- 39.Вышеславцев Б.П. Кризис индустриальной культуры / Б.П. Вышеславцев. – СПб.: Астрель, 2006. – 1040 с.
- 40.Войтенко В.П. Феномен людини: дванадцять дзеркал / В.П. Войтенко. – К.: Гіппократ, 1999. – 58 с.

41. Волков Ю.Г. Социология: [учебник] / Ю.Г. Волков, И.В. Мостовая. – М.: Гардарики, 2002. – 432 с.
42. Вольтман Л. Политическая антропология / Людвиг Вольтман. – М.: Белые Альвы, 2000. – 448 с.
43. Волпленко Н.Н. Официальное толкование норм права / Н.Н. Волпленко [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
http://www.pravo.vuzlib.net/book_z520_page_7.html
44. Гаджиев К.С. Политология: [учебник] / К.С. Гаджиев. – М.: Юрайт-Издат, 2009. – 512 с.
45. Галлант К. Цели и методы клинического юридического образования / Клаудиа Галлант // Правоведение. – 2006. – № 2. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
<http://www.law.edu.ru/magazine/article.asp?magID=5&magNum=2&magYear=2006&articleID=1129287>
46. Гарасимів Т.З. Девіантна поведінка особистості: філософсько-правовий вимір: [монографія] / Т.З. Гарасимів. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – 524 с.
47. Гарник О.В. Вступ до філософії права / О.В. Гарник. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1999. – 140 с.
48. Гегель Г. Философия духа / Г.В.Ф. Гегель // Энциклопедия философских наук: [в 3-х т.]. – Т. 3. – М.: Мысль, 1977. – 471 с.
49. Геєць В. Державність України. На шляху до громадянського суспільства / В. Геєць // Віче. – 1995. – № 5. – С. 14–16.
50. Головка Б.А. Філософська антропологія: [навчальний посібник] / Б.А. Головка. – К.: ІЗМН, 1997. – 240 с.
51. Горський В.С. Україна в історико-філософському вимірі / В.С. Горський // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 2. – С. 8–9.
52. Гошовський В. Юридична освіта як основа правової системи України / Володимир Гошовський // Правовий тиждень: щотижнева інформаційно-правова газета. – № 29 (102). – 15 липня 2008 р.

- 53.Графский В.Г. Традиции и обновление в праве: ценностное изменение перемен / В.Г. Графский // Проблемы ценностного подхода в праве: традиции и обновление. – М.: Институт государства и права РАН, 1996. – С. 74–88.
- 54.Григорьян Б.Т. Философская антропология / Б.Т. Григорьян. – М.: Мысль, 1982. – 188 с.
- 55.Губин В.Д. Философская антропология: [учебное пособие] / В.Д. Губин, Е.Н. Некрасова. – М.: Форум, 2008. – 400 с.
- 56.Гудима Д.А. Філософсько-антропологічний підхід – методологічний фундамент сучасної юридичної науки / Д.А. Гудима // Проблеми філософії права. – Т. 1. – 2003. – С. 122–125.
- 57.Гумплович Л. Общее учение о государстве / Людвиг Гумплович. – СПб.: Общественная польза, 1910. – 541 с.
- 58.Гуревич П.С. Философская антропология: [учебное пособие] / П.С. Гуревич. – М.: Омега-Л, 2010. – 608 с.
- 59.Гусарев С.Д. Юридична деонтологія (основи юридичної діяльності): [навчальний посібник] / С.Д. Гусарев, О.Д. Тихомиров. – К.: Знання, 2006. – 487 с.
- 60.Гусева И.А. К проблеме развития субъектности будущего специалиста по социальной работе / И.А. Гусева // Научно-методический журнал Вестник Костромского государственного университета имени Н.А. Некрасова. – № 12. – Кострома: КГУ, 2005. – С. 37–44.
- 61.Гуссерль Э. Идея феноменологии / Эдмунд Гуссерль. – М.: Гуманитарная Академия, 2008. – 224 с.
- 62.Демидов Д.Б. Феномены человеческого бытия / Д.Б. Демидов. – Мн.: Экономпресс, 1999. – 180 с.
- 63.Денісова О.С. Фактори, що впливають на формування правової свідомості громадян / О.С. Денісова // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: [Зб. наук. праць]. – № 1. – Донецьк, 2002. – С. 21–25.

64. Дильтей В. Сущность философии / Вильгельм Дильтей. – М.: Интрада, 2001. – 160 с.
65. Дольник В. Непослушное дитя биосферы / Виктор Дольник. – М.: Педагогіка-пресс, 1994. – 250 с.
66. Енциклопедія освіти / за ред. В.Г. Кременя. – К.: Юрінком-Інтер, 2008. – 1040 с.
67. Ильин И.А. О сущности правосознания [собрание сочинений в 10 т.] / И.А. Ильин. – Т. 1. – М.: Русская книга, 1996. – 400 с.
68. История политических и правовых учений: [учебник] / под ред. В.С. Нерсисянца. – М.: Норма, 2004. – 944 с.
69. История современной зарубежной философии: Компаративистский подход: [в 2 т.] / за ред. А.С. Колесникова. – Т. 1. – СПб.: Лань, 1998. – 448 с.
70. История современной зарубежной философии: Компаративистский подход: [в 2 т.] / за ред. А.С. Колесникова. – Т. 2. – СПб.: Лань, 1998. – 320 с.
71. Євдокимов В. В Україні не можуть надати нормальну юридичну освіту / Валерій Євдокимов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lawyersunion.org.ua/?p=1278>
72. Жоль К.К. Информация, общественные науки, управление. Философско-экономический анализ / К.К. Жоль, Ю.В. Сиволоб. – К.: Наукова думка, 1991. – 282 с..
73. Жоль К.К. Философия и социология права / К.К. Жоль. – М.: Юнити-Дана, 2005. – 416 с.
74. Журавський В. Проблеми юридичної освіти / Віталій Журавський // Дзеркало тижня. – № 3 (428). – 25–31 січня 2003 р.
75. Казанцев С.Я. Фундаментализация обучения в вузе как основа повышения его качества / С.Я. Казанцев, Л.А. Казанцева // Педагогическое образование и наука: научно-методический журнал. – № 1. – М.: МАНПО, 2007. – С. 12–14.

76. Кант И. Антропология с прагматической точки зрения / Иммануил Кант: [сочинения в шести т.]. – Т. 6. – М.: Мысль, 1966. – С. 349–587.
77. Кант И. Метафизика нравов в двух частях: [Ч. I.] / Иммануил Кант // Собрание сочинений в восьми томах. – Т. 4. – М.: ЧОРО, 1994. – С. 147–154.
78. Кассирер Э. Философия символических форм: [в 2-х т.] / Эрнст Кассирер. – Т. 1. – СПб.: Университетская книга, 2001. – 271 с.
79. Кванина В.В. Гражданско-правовое регулирование отношений в сфере высшего профессионального образования: [монография] / В.В. Кванина. – Москва: Готика, 2005. – 432 с.
80. Кикоть В.Я. Юридическая педагогика: [учебник] / В.Я. Кикоть, А.М. Столяренко. – М.: Юнити-Дана, 2004. – 895 с.
81. Кистяковский Б.А. Философия и социология права / Б.А. Кистяковский. – СПб.: Русский Христианский гуманитарный ин-т, 1998. – 800 с.
82. Клепко С.Ф. Філософія освіти в європейському контексті: [монографія] / С.Ф. Клепко. – Полтава: ПОІППО, 2006. – 328 с.
83. Ковлер А.И. Антропология права: [учебник] / А.И. Ковлер. – М.: Норма, 2002. – 480 с.
84. Козаков В.А. Психолого-педагогічна підготовка фахівців у непедагогічних університетах: методологія та практика: [монографія] / В.А. Козаков, Д.І. Дзвінчук. – К.: НІЧЛАВА, 2003. – 140 с.
85. Козюбра М.І. Правовий закон: проблема критеріїв / М.І. Козюбра // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 2–3. – С. 90–96.
86. Кон И. Позитивизм в социологии / Игорь Кон. – Ленинград: ЛГУ, 1964. – 207 с.
87. Костицький В. Право як цілісність / Василь Костицький // Право України. – 2002. – № 2. – С. 8–9.

- 88.Кохановский В.П. Философия для аспирантов: [учебное пособие] / В.П. Кохановский, Е.В. Золотухина, Т.Г. Лешкевич, Т.Б. Фахти. – Рн/Д.: Феникс, 2003. – 448 с.
- 89.Кравець В.М. Право як об'єкт пізнання / В.М. Кравець // Право України. – 2001. – № 6. – С. 82–83.
- 90.Кремень В.Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати / В.Г. Кремень. – К.: Грамота, 2005. – 448 с.
- 91.Креминский А.И. Фундаментальные аспекты философии права / А.И. Креминский // Вестник СевГТУ. – № 13. – Севастополь: Изд. СевГТУ, 1998. – С. 85–93.
- 92.Крымский С.Б. Философия как путь человечности и надежды / С.Б. Крымский. – К.: Курс, 2000. – 308 с.
- 93.Кузьмінський А.І. Педагогіка вищої школи: [навчальний посібник] / А.І. Кузьмінський. – К.: Знання, 2005. – 486 с.
- 94.Лазарев Ф.В. Философия: [учебник] / Ф.В. Лазарев, М.К. Трифонова. – Симферополь: Сонат, 1999. – 352 с.
- 95.Лакс Дж. О плюрализме человеческой природы / Дж. Лакс // Вопросы философии. – 1992. – № 10. – С. 103–111.
- 96.Ласько Н.А. Основы социального становления курсантов вузов МВД России: рекомендации для преподавателей высших учебных заведений МВД России и юридических факультетов высших учебных заведений Министерства образования РФ / Н.А. Ласько, А.В. Грибанов. – Н/Новгород: Нижегор. акад. МВД России, 2006. – 103 с.
- 97.Леві-Строс К. Структурная антропология / Клод Леви-Строс. – М.: Академический проект, 2008. – 560 с.
- 98.Лукашева Е.А. Человек, право, цивилизация: Нормативно-ценностное измерение [монография] / Е.А. Лукашева. – М.: Норма, 2009. – 384 с.
- 99.Майданик Р. Державні стандарти вищої юридичної освіти в Україні: стан, проблеми, перспективи / Роман Майданик // Правовий тиждень:

щотижнева інформаційно-правова газета. – № 21 (147). – 26 травня 2009 р.

100. Малахов В.А. Философия права: Формы теоретического мышления о праве / В.А. Малахов. – М.: Юнити-Дана, 2009. – 264 с.
101. Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию / М.К. Мамардашвили. – М.: Прогресс-Культура, 1992. – 416 с.
102. Марков Б.В. Философская антропология: [учебное пособие] / Б.В. Марков. – СПб.: Питер, 2008. – 352 с.
103. Маркс К. Тези про Фейербаха // К. Маркс і Ф. Енгельс: [твори]. – Т. 42. – К.: Політвидав України, 1980. – С. 246–248.
104. Марченко М.Н. Правоведение: [учебник] / М.Н. Марченко, Е.М. Дерябина. – М.: Проспект, 2004. – 416 с.
105. Место и социальное назначение юриста в обществе. Престиж юридической профессии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://yurist-online.com/uslugi/yuristam/literatura/deont/06.php>
106. Мещеряков Б.Г. Введение в человековедение / Б.Г. Мещеряков, И.А. Мещерякова. – М.: РГГУ, 1994. – 320 с.
107. Многомерный образ человека: Комплексное междисциплинарное исследование человека. – М.: Наука, 2001. – 237 с.
108. Навроцький В. Свіжий погляд на стару проблему / В'ячеслав Навроцький // Право України. – 2001. – № 1. – С. 154–155.
109. Неновски Н. Право и ценности / Нено Неновски. – М.: Прогресс, 1994. – 243 с.
110. Нерсисянц В.С. Ценность права как триединства свободы, равенства и справедливости / В.С. Нерсисянц // Проблемы ценностного подхода в праве: традиции и обновление. – М.: Институт государства и права РАН, 1996. – С. 4–11.
111. Нерсисянц В.С. Философия права: [краткий учебный курс] / В.С. Нерсисянц. – М.: Норма, 2009. – 848 с.

112. Нестеренко В.Г. Вступ до філософії: онтологія людини: [навчальний посібник] / В.Г. Нестеренко. – К.: Абрис, 1995. – 335 с.
113. Ницше Ф. Генеалогия морали: Полемическое сочинение / Фридрих Ницше: [соч. в 2 т.]. – Т. 2. – М.: Мысль, 1990. – С. 407–524.
114. Новгородцев П.И. Введение в философию права. Кризис современного правосознания / П.И. Новгородцев. – СПб.: Лань, 2000. – 352 с.
115. Новейший философский словарь / сост. А.А. Грицанов. – Мн.: В.М. Скакун, 1998. – 896 с.
116. О проблемах юридического образования [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.univer-rating.ru/txt.asp?rbr=49>
117. Орзих М.Ф. Юридическая деонтология: [учебное пособие] / М.Ф. Орзих, А.Р. Крусян. – Одесса: Юридическая литература, 2002. – 116 с.
118. Ортега-и-Гассет Х. Дегуманизация искусства / Хосе Ортега-и-Гассет. – М.: АСТ, 2008. – 192 с.
119. Ортинський В.Л. Педагогіка вищої школи: [навчальний посібник] / В.Л. Ортинський. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 472 с.
120. Ортинський В.Л. Філософські проблеми правового виховання курсантів у вищих навчальних закладах МВС України: [монографія] / В.Л. Ортинський, В.С. Бліхар, М.Й. Штангрет. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – 288 с.
121. Петров А.В. Высшее классическое юридическое образование: современный тенденции развития / А.В. Петров, М.К. Горбатова // Юридическое образование, наука и практика: актуальные проблемы. Сборник научных статей. – Н/Новгород: Изд-во ННГУ, 2007. – С. 3–43.
122. Пилюгина Н.С. Теоретические основания антропологии права: декларации и реальность / Н.С. Пилюгина // Закон и право. – 2008. – № 10. – С. 23–26.

123. Плеснер Х. Ступени органического и человек: Введение в философскую антропологию / Хельмут Плеснер. – М.: РОССПЭН, 2004. – 368 с.
124. Политико-правовые ценности: История и современность / [под ред. В.С. Нерсисянца]. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 256 с.
125. Понкин И.В. О некоторых возможных направлениях и мерах совершенствования системы высшего и послевузовского профессионального юридического образования в России / И.В. Понкин // Право и образование. – 2009. – № 9. – С. 24–34.
126. Попкова Н.В. Введение в философскую антропологию: [учебное пособие] / Н.В. Попкова. – М.: Либроком, 2010. – 344 с.
127. Право Європейського Союзу: [навчальний посібник] / за ред. Р.А. Петрова. – К.: Істина, 2010. – 376 с.
128. Професійна етика та культура поведінки працівника органів внутрішніх справ України: методичний посібник для працівників ОВС / [В.Л. Ортинський, В.С. Бліхар, М.П. Гетьманчук, В.І. Ряшко, М.Й. Штангрет]. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – 128 с.
129. Рабинович П. М. Социалистическое право как ценность / П.М. Рабинович. – Львов: Вища школа, 1985. – 167 с.
130. Рабінович П. Права людини та їх юридичне забезпечення / Петро Рабінович. – К.: НМКВО, 1992. – 100 с.
131. Рикёр П. Торжество языка над насилем: Герменевтический подход к философии права / Поль Рикёр // Вопросы философии. – 1996. – № 4. – С. 27–36.
132. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре / Генрих Риккерт [пер. под ред. С.И. Гессена]. – М.: Республика, 1998. – 413 с.
133. Рогова Т.А. Личность. Общество. Государство. Право: [учебное пособие] / Т.А. Рогова, А.А. Напреенко. – Самара: Самарский университет, 2003. – 256 с.

134. Розин В.М. Генезис права: Методологический и культурологический анализ / В.М. Розин. – М.: Nota Bene, 2003. – 336 с.
135. Ролз Дж. Теория справедливости / Джон Ролз. – М.: ЛКИ, 2010. – 536 с.
136. Роман І.О. Нормативна структура розуміння та ідоли герменевтики в філософії науки / І.О. Роман // Науковий вісник Чернівецького національного університету: [збірник наук. праць]: серія – Філософія. – Вип. № 130. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – С. 42–46.
137. Рубанець О. Нові аспекти когнітивного підходу до проблеми абстракції / Олександр Рубанець // Персонал. – 2006. – № 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.personal.in.ua/article.php?ida=312>
138. Рулан Н. Юридическая антропология: [учебник] / Норбер Рулан. – М.: Норма, 2000. – 310 с.
139. Сартр Ж.П. Екзистенціалізм – це гуманізм / Ж.П. Сартр // Сумерки богів. – М.: Изд-во политической литературы, 1990. – 398 с.
140. Сырых В.М. Введение в теорию образовательного права: [монография] / В.М. Сырых. – М.: Центр образовательного законодательства Минобразования России, 2002. – 340 с.
141. Сливка С.С. Юридична деонтологія: [підручник] / С.С. Сливка. – К.: Атіка, 2003. – 320 с.
142. Скакун О.Ф. Теория государства и права: [учебник] / О.Ф. Скакун. – Харьков: Консум, 2000. – 704 с.
143. Скакун О.Ф. Юридическая деонтология: [учебник] / О.Ф. Скакун. – Харьков: Эспада, 2006. – 384 с.
144. Скибицький В.В. Гуманізм нового кримінального законодавства України / В.В. Скибицький // Правова держава. – Вип. 8. – К., 1997. – С. 198–205.
145. Скрипнюк О.В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики / О.В. Скрипнюк // Інститут держави і права ім.

- В.М. Корецького НАН України; Інститут міжнародних відносин Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка. – К., 2000. – 599 с.
146. Соловьев Э.Ю. От обязанности к призванию, от призвания к праву / Э.Ю. Соловьев // Одиссей. Человек в истории. – М.: Наука, 1990. – С. 48–55.
  147. Сологуб А. Педагогічна філософія креативної освіти / А. Сологуб // Ліцей як інноваційний навчальний заклад: [підручник для директора]: Журнал управлінської компетентності. – 2005. – № 1/2. – С. 3–119.
  148. Сорокин П.А. Социологические теории современности / П.А. Сорокин. – М.: Инион, 1992. – 193 с.
  149. Сорокина Ю.В. Введение в философию права: [курс лекций] / Ю.В. Сорокина. – М.: Норма, 2009. – 336 с.
  150. Сорочинський М. Правова стабільність як бідний родич в українській юридичній освіті / Микола Сорочинський // Правовий тиждень: щотижнева інформаційно-правова газета. – № 29 (102). – 15 липня 2008 р.
  151. Сухицька Н.В. Юридична клініка. Курс лекцій: [навчальний посібник] / Н.В. Сухицька. – К.: Університет «Україна», 2008. – 424 с.
  152. Сухицька Н.В. Головним фактором конкуренції фахівців стає якість освіти / Н.В. Сухицька // Трибуна Украины: Информационно-публицистическое интернет издание [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://ukrtribune.org.ua/ru/2009/06/>
  153. Сухова Н.М. Особливості творчої діяльності у науці та освіті / Н.М. Сухова // Вісник Київського національного університету культури і мистецтв: серія «Філософія». – № 2. – К., 2000. – С. 92–100.

154. Сучкова Е.И. Проблемы практической подготовки студентов юридических вузов / Е.И. Сучкова // Lex Russica: Труды Московской государственной юридической академии. – № 10. – М., 2003. – С. 72–78.
155. Тимохин А.М. Методологическое значение юридической антропологии для философии права / А.М. Тимохин [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/uztnu/zapiski/2007/philosoph_soziolog/uch_20_2f/timokhin_21.pdf
156. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і поза межами буденності / Т.М. Титаренко. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.
157. Тихонов В.Н. Идеи П.Д.Юркевича о государстве и праве в контексте современности / В.Н. Тихонов. – Луганськ: Рио Лавд, 2003. – 304 с.
158. Тугаринов В.П. Теория ценностей в марксизме / В.П. Тугаринов. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1968. – 123 с.
159. Філософія: [навчальний посібник] / Є.М. Причепій, А.М. Черній, Л.А. Чекаль. – К.: Академія, 2008. – 592 с.
160. Філософія: [підручник] / за заг. ред. В.Г. Кременя, М.І. Горлача. – Харків: Прапор, 2004. – 736 с.
161. Філософія: Світ людини: Курс лекцій: [навчальний посібник] / В.Г. Табачковський, М.О. Булатов, Н.В. Хамітов та ін. – К.: Либідь, 2004. – 432 с.
162. Філософія права: [навчальний посібник] / за ред. М.В. Костицького, Б.Ф. Чміля. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 336 с.
163. Философия права: [учебник] / под ред. О.Г. Данильяна. – М.: Эксмо, 2005. – 416 с.
164. Філософська антропологія в контексті сучасної епохи / [ред. М.О. Булатов]. – К.: Стилос, 2001. – 243 с.

165. Философская антропология как интегративная форма знания / под ред. Б.В. Маркова, А.В. Говорунова. – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2001. – 304 с.
166. Философская антропология: [учебное пособие] / под ред. С.А. Лебедева. – М.: Академкнига, 2005. – 423 с.
167. Философская антропология. Человек многомерный: [учебное пособие] / под ред. С.А. Лебедева. – М.: Юнити-Дана, 2010. – 352 с.
168. Филиппов А.В. Производственная социология, психология и педагогика / А.В. Филиппов. – М.: Высшая школа, 1989. – 256 с.
169. Фокин Ю.Г. Преподавание и воспитание в высшей школе: Методология, цели и содержание, творчество: [учебное пособие] / Ю.Г. Фокин. – М.: Академия, 2002. – 224 с.
170. Франк С.Л. Сочинения / С.Л. Франк. – М.: Правда, 1990. – 607 с.
171. Фурман А.В. Модульно-розвивальне навчання: принципи, умови, забезпечення: [монографія] / А.В. Фурман. – К.: Правда Ярославичів, 1997. – 339 с.
172. Хайдеггер М. Основные проблемы феноменологии / Мартин Хайдеггер. – СПб.: Высшая религиозно-философская школа, 2001. – 446 с.
173. Хайдеггер М. Бытие и время / Мартин Хайдеггер. – Харьков: Фолио, 2003. – 503 с.
174. Хамітов Н.В. Історія філософії. Проблема людини та її меж: [навчальний посібник] / Н.В. Хамітов, Л.Н. Гармаш, С.А. Крилова. – К.: Наукова думка, 2000. – 272 с.
175. Харенко М. Обрання юридичного фаху має бути свідомим / Михайло Харенко // Правовий тиждень: щотижнева інформаційно-правова газета. – № 29 (102). – 15 липня 2008 р.
176. Чепурнова Н.М. Правовое обеспечение инновационных процессов в сфере высшего профессионального образования в Российской

- Федерации: [монографія] / Н.М. Чепурнова, С.А Кочерга. – М.: Юнити-Дана, 2009. – 183 с.
177. Чичерин Б.Н. Философия права / Б.Н. Чичерин. – М.: Политиздат, 1990. – 502 с.
  178. Шаповал В.М. Антропологічні виміри розвитку філософії права в Україні / В.М. Шаповал // Проблеми філософії права. – Т. 1. – 2003. – С. 129–135.
  179. Шапсугов Д.Ю. Проблемы теории и истории власти, права и государства / Д.Ю. Шапсугов. – М.: Юрист, 2003. – 688 с.
  180. Шарден П. Феномен человека / Пьер Тейяр де Шарден. – М.: АСТ, 2002. – 554 с.
  181. Швейцер А. Благоговение перед жизнью / Альберт Швейцер. – М.: Прогресс, 1992. – 576 с.
  182. Шевченко Л.С. Дисбаланс професійної освіти і ринку праці: сутність, причини, шляхи подолання / Л.С. Шевченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
http://www.rusnauka.com/5_PNW_2010/Economics/58093.doc.htm
  183. Шейко В.М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: [підручник] / В.М. Шейко, Н.М. Кушнарєнко. – К.: Знання, 2008. – 310 с.
  184. Шеллер М. Положение человека в Космосе: [избранные произведения] / Макс Шеллер. – М.: Гносис, 1994. – С. 129–193.
  185. Шеллер М. Человек и история / Макс Шеллер [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.musa.narod.ru/sheler3.htm>
  186. Юдин Б.Г. Многомерный образ человека: на пути к созданию единой науки о человеке / Б.Г. Юдин. – М.: Прогресс-Традиция, 2007. – 368 с.
  187. Юм Д. Сочинения: [в 2 т.]. – Т. 1 / Д. Юм. – М.: Мысль, 1965. – 847 с.
  188. Юридична енциклопедія: [в 6 т.] / відп. ред. Ю.С. Шемшученко. – Т. 6. – К.: Укр. енцикл., 2004. – 768 с.

189. Юркевич П.Д. Історія філософії права; Філософія права; Філософський щоденник: [рукописна спадщина] / П.Д. Юркевич. – К.: Український світ, 2000. – 752 с.
190. Якобсон Р. Избранные работы по лингвистике / Роман Якобсон. – М.: Прогресс, 1985. – 448 с.
191. Яковлев В.Ф. Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений: [учебное пособие] / В.Ф. Яковлев. – М.: Статут, 2006. – 240 с.
192. Эбзеев Б.С. Конституционное право: [учебное пособие] / Б.С. Эбзеев, Т.Т. Озиев. – М.: Закон и право, 2009. – 288 с.
193. Gehlen A. Der Mensch Seine Natur Und Seine Stellung in Der Welt / Arnold Gehlen. – Bonn: Athenäum Verlag, 1962. – 410 p.
194. Jansen P., Gehlen A. Die anthropologische Kategorienlehre / Pater Jansen, Arnold. – Bonn: Bouvier, 1975. – 198 s.
195. Fechner E. Rechtsphilosophie: Soziologie und Metaphysik des Rechts / E. Fechner. – Tübingen, 1956. – 303 p.
196. Finnis J. Natural Law and Natural Rights / J. Finnis. – London, Oxford, 1980. – 262 p.
197. Reiter J. Modelle christozentrischer Ethik: Eine historische Untersuchung in systematischer Absicht (Moraltheologische Studien: Historische Abteilung; IX) / Johannes Reiter. – Düsseldorf, 1984. – 247 p.